МАРКО РОБЕРТ СТЕХ

ОБЛАМКИ ЕПОСУ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ

Незавершені романи Ігоря Костецького

УСІ три україномовні романи, над якими Ігор Костецький активно працював (адже в задумі у нього було ще декілька інших), лишилися, на жаль, незавершеними. Він повністю закінчив тільки свій перший текст романного формату: російськомовний "На грани", написаний у 1930-х роках ще в інкарнації Ігоря Мерзлякова та й спільно з братом Андрієм, у всякому разі рукопис тексту зберігся під отаким подвійним авторством. Цей ранній текст був переданий на розгляд "Гослитздата", яким був відкинутий 1938 року як твір, що в ньому "доволі детально розвинуті ідеалістичні концепції", причому "велика кількість таких прикладів вказує, що це не випадкова помилка, не обмовка, а принципова позиція"[1]... Проте історія того першого роману - це тема для іншої розмови.

Роман "Людина без чару", до праці над яким Костецький раз у раз повертався протягом понад сорока років, вважаючи його основним белетристичним твором своєї літературної кар'єри, залишився у формі великої скирти рукописних фрагментів та сцен, упорядкування й видання якої вимагатиме ще колись копіткої дослідницької й редакторської праці. Менш складне питання двох романів, над якими Костецький працював у мурівському періоді 40-х років: "Троє глядять у дзеркало" та "Мертвих більше нема" (цей другий писаний під псевдонімом Гліб Подольський). В обидвох випадках автор повністю закінчив великі перші частини тексту, які дають добре уявлення про цілісний задум: про характер, структуру і стиль розповіді та основний стрижень "ідейного змісту".

---

[1] *Із листа літературного консультанта "Гослитздата" А.Хованської з 21 вересня 1938 року (зберігається в архіві Ігоря Костецького).*

Костецький почав писати начерки другої частини "Мертвих більше нема", маючи в пляні вмістити цей роман у вимріяному ним двадцятитомному виданні своїх творів, однак залишив у своєму архіві лише декілька окремих сцен і лаконічні нотатки про загальний розвиток сюжету. Інша доля тексту "Троє глядять у дзеркало". Позаяк завершивши першу частину десь 1946 чи 1947 року та надрукувавши уривок у ч. 2-3 за 1947 р. мюнхенської "Арки", Костецький вочевидь закинув працю над романом та й не включив його у зміст своїх зібраних творів, дарма що вся фабула була чітко запланована й розписана в авторському "лібретто". Поверховий перегляд чернеток роману "Людина без чару" натякає на можливе пояснення тієї ситуації: що, либонь, занадто багато матеріялу із "Троє глядять у дзеркало" проникло в матерію другого, важливішого, роману й Костецький вирішив пожертвувати первісним варіянтом. Із відкиненого тексту окремо він надрукував тільки автономну частину, що її знайомі з його творами читачі знають як оповідання "Історія ченця Гайнріха".

Чим оправдати сьогодні оприлюднення цих двох незавершених романів у "Кур'єрі Кривбасу" й чого може сподіватися від них сучасний український читач? Над цим питанням я задумався досить серйозно, попри те, що для мене особисто конечність надрукування цих текстів (бодай уже в рамках процесу зібрання й збереження всієї спадщини блискучого літератора, який був одним із провідних та найпослідовніших модерністів у нашій літературі) із самого початку здавалася безсумнівним фактом.

Насамперед у контексті недостатньо всебічного (з огляду на цілу низку обставин) розвитку українського модерністичного роману формально витончені й вигадливі тексти Костецького, навіть у незавершеному стані, являють важливий вклад у цей аспект нашої літературної традиції. Зокрема, експериментальна "кінематографічна" структура "Троє глядять у дзеркало" (у вступі до надрукованого в "Арці" уривка написано, що цей роман "являє спробу поєднати фантастичну ідею і реальні події недавнього минулого у свого роду фільмовій техніці письма"[2]) таки, либонь, не має аналогів навіть у пізніших стадіях розвитку української белетристики. Структура та стиль "Мертвих більше нема" традиційніші, місцями майже клясичні, та й там (і не тільки в складному розділі 4) знайдемо зовсім унікальні в українській романістиці елементи.

Та, мабуть, ще важливішою і цікавішою для сучасного читача виявиться *тематика* цих незавершених романів та й манера висвітлення Костецьким у белетристичному вимірі деяких "реальних подій минулого", а саме маловідомих епізодів українських визвольних змагань 1941-1945 років. Які це епізоди, Костецький значною мірою пізнав на власному досвіді...

Та невже так може бути? Це твердження звучить вельми парадоксально в контексті творчости Костецького - автора, для якого "теми" й "ідеї",

[2] *Ігор Костецький. Людина, що зникає у темряві. Розділи з роману "Троє глядять у дзеркало" // Арка (Мюнхен), ч. 2-3, листопад 1947. - С. 26.*

за визначенням, були другорядними елементами літератури, який у мистецькій творчості зосереджувався не на питанні "що", а неодмінно на питанні "як", ба для якого "форма сама з себе становить щоразовий, даний, конкретний мистецький твір"[3] і який стверджував, що "мистецькість твору визначається шляхом віднімання суспільно-ідейних елементів: якщо після віднімання щось лишається, то ця решта є й мистецтво"[4].

Для читачів, знайомих з моїми інтерпретаціями творчости Костецького, це особливе привернення уваги до тем та історичного контексту може звучати як непослідовне заперечення власних раніше висловлених тверджень. А втім, саме парадоксальний характер цієї творчости, програмове намагання поєднувати в тканині мистецького твору абсолютні протилежності[5] (наприклад, мистецтво мало, з одного боку, бути повністю незалежним від ідеології та морально амбівалентним, а з другого боку, Костецький бачив свою творчість як "моральну, дидактичну, засадниче релігійну"[6] і навіть шукав "влади" над вузьким колом вибраних однодумців), його принципове заперечення "дослівного", однобічного й раз назавжди усталеного в "змісті" твору мистецтва раз у раз заохочують подивитися на його тексти під дещо іншим кутом, відкривають можливості нових прочитань та інтерпретацій, загалом зумовлюють мінливість, поліфонічність рецепції в залежності від епохи й обставин, у яких вони функціонують.

Для Костецького "модерний митець" мав, серед іншого, бути наділений здібністю "силою творчого "я" врівноважувати напорну силу мистецької традиції доби"[7], тобто мистецтво мало, крім всього іншого, грати й свого роду компенсаційну роль, бути діялектичною противагою до канонізованих істин "колективної свідомости" даної епохи. Як приклад того ставлення, близький друг Костецького, еміграційний польський поет та критик Єжи Немойовський свого часу написав про його свідомо створену "героїчну концепцію дійсности", що принципово протиставилася модній на той час атмосфері занепаду і безнадії, "не-героїчному" духові повоєнної Европи: "...З пізнавальної точки зору, факт, чи твір містить песимістичну чи оптимістичну тенденції, байдужий для Костецького. Вважає він, однак, що в сучасній ситуації слушніше наставлення оптимістичне... Він свідомий того, що на Заході допустимі щонайбільше легкі оптимістичні забарвлення, і то тільки на пограниччі літератури й журналістики, а справжня оптимістична позиція (не кажучи вже про програму!)

[3] *Ігор Костецький. Стаття про вірші // Вадим Лесич. Крейдяне коло (Мюнхен, 1960). - С. 70.*

[4] *Ігор Костецький. Як читати Канто // Езра Павнд. Вибраний Езра Павнд (Мюнхен, 1960). - С. 124.*

[5] *Про поєднування протилежностей як про ключову характеристику творчого методу Костецького дивись, наприклад: Марко Роберт Стех. Міт // Ігор Костецький. Тобі належить цілий світ (Київ, 2005). - С. 301-311.*

[6] *Юрій Соловій. Відвідини На горі // Сучасність (Мюнхен), ч. 12, 1962. - С. 39.*

[7] *З недрукованої статті "Ґеорґ Кайзер" (зберігається в архіві Ігоря Костецького).*

виключена модою, - і ставить він запитання, чи життя насправді конче потрібно розуміти як наслідок несвідомого процесу або помилки перверзійного ангела, та задумується, чи не можливо було б... зробити імовірним, а то задокументувати - почерез нові формулювання - метафізичну мету життя в її релігійній або науковій формі. Знаючи, що література - це інтуїтивна форма документації життя (і може помітно впливати на його бажану форму), він пропонує - у світлі незадовільних результатів песимістичного методу - метод протилежний. *Твердить, що в умовах загального морального лицемірства письменник повинен бути аморалістом, проте там, де злочин став модою, він має писати про абсолютну доброчесність, інакше кажучи, зосередитись на ситуації діяметрально іншій, на винятковому героєві,* щоби на загальному морі темряви досягти першого нагромадження світла: в даній ситуації докорінної трансформації світобачення в напрямі оптимізму..."[8] (курсив мій - *МРС.*).

Отож, хіба в сьогоднішній ситуації в Україні, в контексті реваншистських намагань, знову переписати українську історію, повернувши в систему освіти великого числа апологетичних супроти злочинної совєтської системи, а іноді й відверто брехливих неоімперських стереотипів (а зокрема й про події Другої світової війни), - хіба ж у такій ситуації принципово формалістична, ідеологічно амбівалентна проза Ігоря Костецького парадоксально не має стати одним із дзеркал історичної пам'яті? Чи в обставинах, у яких ці тексти з'являються перед очима українського читача й мають функціонувати, на перший плян самі собою не виходять *не* цікаві формальні засоби або трактування універсально філософських тем, а саме історична тема *героїчного* минулого - такого контрастного до сучасної "не героїчної", ба "анти-героїчної", дійсности України, - суттєво протилежного у своїй відмові від особистої користи і безпеки заради вищих ідеалів, а отож і комплементарно *компенсаційного* для нашої сучасної *егоцентричної* "колективної свідомости"? Чи сама вже присвята роману "Мертвих більше нема" Степанові Бандері автоматично не втягає цього тексту в аж ніяк ще не розв'язану контроверзу навколо в самій своїй основі контроверзійного рішення президента Ющенка надати Бандері звання Героя України?

Ставлення самого Костецького до реальної політичної сили, очолюваної Степаном Бандерою, було (як і ставлення інших критично мислячих людей) дуже далеким від ідеалізації. Навпаки, його стосунки з бандерівською фракцією ОУН у діяспорі були радше негативними (іноді вкрай негативними), аніж гармонійними. З-під його пера і з його вуст на адресу представників націоналістичного руху в загальному лунали набагато частіше слова критики, аніж вирази похвали чи підтримки. Проте зовсім не таким було його ставлення до реальних актів *героїзму* конкретних представників націоналістичного руху, як і, зрештою, до інших *героїчних*

[8] *Jerzy Niemojowski. O Igorze Kosteckim // Igor Kostecki. Surowe sonety. Przełożył i szkic o poecie napisał Jerzy Niemojowski (London, 1976). - C. 48.*

мотивів наративу нашої історичної пам'яті, що є основою й осердям колективного й особистого відчуття української самоідентичности. Уникаючи ідеалізації пропагандивного характеру, він вважав такі мотиви відповідним матеріялом для діялектично-комплементарної "героїчної концепції" мистецтва і людського життя.

Роман "Мертвих більше нема", перший уривок якого надрукований у цьому числі "Кур'єра Кривбасу", був написаний на основі знайомого Костецькому з особистого досвіду матеріялу реальної діяльности так званих похідних груп Організації українських націоналістів: таємних угрупувань самовідданих українських патріотів із обидвох (бандерівської й мельниківської) фракцій ОУН, мешканців Надсяння, Лемківщини та країн Центральної й Західної Европи, які після початку німецько-радянської війни в червні 1941 року мандрували на землі Центральної, Південної та Східної України з метою організувати незалежну українську самоуправу в окупованих німцями місцевостях. Головним стратегічним завданням груп була організація самоврядування місцевого населення в час після втечі радянських військ, а ще перед тим, як німці встигнуть закріпити адміністративну владу над окупованими територіями, себто забезпечення того, щоб реальний контроль над цими територіями опинився в українських руках.

Бандерівська фракція ОУН вишколила й організувала три похідні групи: північну, метою якої було добратися до Києва й організувати там українське самоврядування, південну, спрямовану на Криворіжжя, Дніпропетровськ, Донбас і південь України, та східну, головною метою якої був Харків. Уже в липні 1941 року представники цих похідних груп дійшли до Вінниці, Житомира, Бердичева й Кривого Рогу, та у вельми небезпечних обставинах воєнних дій лише приблизно третина з первісного числа (1500) учасників опинилася на місці призначення. Оминаючи німецькі війська, в таємниці перед німецькою адміністрацією ці групи намагались активізувати українське життя на місцях та розповсюджували інформацію про проголошення 30 червня 1941 року у Львові відновлення української державности. Утім, уже на початку вересня 1941-го, зрозумівши антиколябораціонізм і незалежницькі завдання цих груп, гестапо провело масові арешти та розстріли їхніх учасників. Попри те що більшість представників груп (особливо північної та східної) загинула від рук нацистів, ті, які лишилися живими, не припинили діяльности, а, змінивши стратегію, організували антинімецьке та антирадянське українське підпілля на південних і східних землях України.

Аналогічні завдання ставили перед собою учасники похідних груп мельниківської фракції ОУН, які в липні 1941 року вирушили з Надсяння та Лемківщини в напрямі на Житомир, а згодом і Київ. Їх, зрештою, зустріла подібна доля. Більшість загунула від рук нацистів, а серед них - відомі поети Олег Ольжич-Кандиба (який після вбивства перших провідників, О.Сеника-Грибівського й М.Сціборського, очолив діяльність групи) та Олена Теліга. Проте і в цьому випадку короткочасна діяльність групи

мала помітний вплив на формування українського життя під німецькою окупацією, а після її розгрому вцілілі представники приєдналися до антинацистського й антисовєтського підпілля, а головно до партизанських загонів Тараса Боровця на Волині.

Матеріялом для роману "Мертвих більше нема" служила діяльність груп ОУН(б), з представниками яких Ігор Костецький зустрівся особисто в липні 1941 року у Вінниці. Про деякі подробиці контактів довідуємося зі спогадів Степана Мудрика, учасника груп і члена контррозвідки та Служби безпеки ОУН(б). У виданих під псевдонімом С.Мечник спогадах він пише між іншим: "З приходом до Вінниці похідних груп ОУН-бандерівців там почалася організаційно-політична праця. З членами ОУН запізнався Ігор Костецький і почав з ними співпрацювати. Він був дуже запалений українською національною справою. Костецький багато писав до газети "Вінницькі вісті"[9]. Його статті були писані зі знанням справи, з антикомуністичним... змістом. На Костецького звернули увагу члени ОУН і вирішили його вислати на політично-ідеологічний вишкіл. На початку 1942 року Ігор Костецький з групою молодих інтелектуалів з Придніпрянщини, які стали членами ОУН, приїхав до Галичини на вишкіл. Провід ОУН улаштував цей вишкіл на Золочівщині в селі Юськовичі. Вишкіл був поставлений на найвищому рівні..."[10]

Про свої контакти з Костецьким Мечник згадує: "У 1942 році я ближче запізнався з Ігорем і був два рази в нього вдома, де довго розмовляв з його мамою і материною сестрою Лялею. Це були гарні, культурні жінки. Ляля була своїми поглядами націоналісткою, була дуже близько до бандерівців[11]. Ігор мене і мого близького співробітника бачив раз у німецьких уніформах, а через деякий час у словацьких - і це мало вплив на його мистецьку душу. Він почав підпільну працю уявляти дуже романтично і в'язати з мистецтвом. Ігор Костецький своє життя за совєтської влади називав мандрівним. Він працював режисером у театрі в Ленінграді, потім у Москві. Також деякий час працював у студії О.Довженка в Києві, де мав багато добре знайомих киян. У 1942 році він мені подав низку адрес у Києві і написав поручаючі листи, це дало мені змогу ввійти в кола київської інтелігенції, що було для мене дуже корисним. Мені дуже багато

---

[9] Газета "Вінницькі вісті" була заснована влітку 1941 року великою мірою завдяки старанням членів похідних груп ОУН.

[10] С.Мечник. Початок невідомого: спогади 1945-1954 (Мюнхен, 1984). - С. 236.

[11] В іншому місці про родину Костецького Мечник згадує: "Мати Ігоря була українка Костецька, родом з Вінниці, походила з дворянського роду. Батько був москалем - професійний вокаліст Мерзляков. Війна його захопила в Москві, і він там перебував до закінчення війни. Разом з ними жила материна сестра Ляля, свідома українка, котра на Ігоря мала великий вплив. Вона Ігореві защепила українське національне почуття і на цьому грунті була в частому конфлікті з старим Мерзляковим. За німецької окупації Ігор офіційно змінив прізвище Мерзляков на Костецький...". Там же. - С. 236-237.

допомогла сестра відомого художника Юрія Нарбута. Вона мені багато оповідала про життя під совєтською владою, про терор над українською національною інтелігенцією. Сестра Нарбута теж пережила руїну чудового Хрещатика, вона бо мешкала поруч тих будинків, що їх при відступі з Києва червоні підмінували. По деякому часі Ігор зрозумів, що підпільна романтика і мистецтво в практичній діяльності виглядають інакше, як він собі представляв - це була тверда і жорстока боротьба, до якої його мінлива мистецька душа не надавалася"[12].

Контактам Костецького з українським націоналістичним підпіллям поклало край вивезення його на примусові роботи до Німеччини восени 1942-го, коли він погодився добровільно поїхати замість схопленої під час облави хворобливої приятельки[13]. В умовах повоєнної реальности таборів "Ді-Пі" й еміграційного життя він ніколи вже не приєднався до політичної діяльности націоналістичних партій, але враження від "романтики" героїчної підпільної боротьби лишилося яскравим спогадом в уяві та матеріялом для численних творів. У цих спогадах, либонь, і слід шукати джерел свідомо сформульованої "героїчної програми" у творчості Костецького і багатьох її ключових мотивів, приміром, у світлі тисяч безіменних актів самопожертви, як хоча б учасників похідних груп ОУН, більшість з яких загинули, не залишивши про себе спогаду наступним поколінням, - таким мотивом є загадка "людської назви", ім'я та безіменности, до яких письменник раз у раз повертався у своїх текстах.

Варто й звернути увагу на псевдонім Гліб Подольський, яким Костецький підписав роман "Мертвих більше нема". Як читачі "Кур'єра" переконаються дещо пізніше, це прізвище одного з головних героїв "Троє глядять у дзеркало" (а теж і "Людини без чару"). Цікаво, однак, що, на відміну від тих романів, де Гліб Подольський - східняк, офіцер радянської армії, в якому поступово прокидається свідомість своєї національної приналежности, внаслідок чого він приєднується до лав українських повстанців, - у "Мертвих більше нема" (якщо прирівняємо ім'я фіктивного автора з розповідачем, який є водночас головним персонажем) Гліб Подольський, навпаки, галичанин, який уперше попадає за Збруч на "східні", підрадянські землі України. Можливо, цією свідомою "підміною ідентичностей", перетасуванням ролей автор пробував підкреслити докорінну єдиність двох полюсів українського менталітету, їх комплементарне взаємодоповнення, що єдине пробуджує всю силу українського духу, як це видно в "Мертвих більше нема" на прикладі співпраці, взаєморозуміння і глибокого

---

[12] *С.Мечник. Початок невідомого: спогади 1945-1954 (Мюнхен, 1984). - С. 237-238.*

[13] *"Восени 1942 року німці провели кілька облав, забираючи молодь на роботи. До однієї з цих облав потрапила і Юркова (себто Ігоря Костецького -* МРС.*) подруга, студентка Ада, хвороблива дівчина, схильна до сухот. Боячись за її життя на примусових роботах у Німеччині, Юрко, якось погодивши заміну, поїхав сам... Спочатку тяжко працював на шахтах у районі Бохума. Потім сліди його загубились..." (Андрій Мерзляков. Назвав би ці записи спогадами... - С. 210).*

зв'язку між героєм-галичанином і східняком Петром Вишневецьким. А хіба тема конечности знайдення спільної мови між українськими Заходом і Сходом, взаємодоповнення один одного сильними аспектами власної вдачі та й автентичне об'єднання сил не мали би, - не менше від питання історичної пам'яті, - знайти сьогодні резонансу в українському суспільстві? Чи в загальній атмосфері скепсису й безнадії щодо реальних можливостей такого об'єднання "модерний" літератор, а також і читач не мали би "зосередитися на ситуації діяметрально іншій", щоби "на загальному морі темряви досягти першого нагромадження світла, себто докорінної трансформації світобачення..."?

Досліди спадщини Ігоря Костецького здійснюються завдяки підтримці Фонду ім. Олега Зуєвського при Канадському інституті українських студій (Альбертський університет, Едмонтон, Канада).

м.Торонто

ГЛІБ ПОДОЛЬСЬКИЙ

МЕРТВИХ БІЛЬШЕ НЕМА*

Повість двох світів

Присвячено Степанові Бандері

Велика турбота сучасности: світом опановує страхітливе забуття. Нечувані страждання витерплено. Живий радіє життям. Він викреслює те, що було, хоч би воно й невідступно гнітило його нерви. Душа не сприйняла потворного. Мертвих більше нема. Хоровод життя прагне зімкнутися знов і кружляє далі.

Карл Ясперс

Я народився 2 березня 1917 року в Раві Руській на Галичині, а помер 29 листопада року 1943 в околицях Бердичева на осередніх землях України, вбитий прямим пострілом у спину під час спроби втекти з-під арешту.

Тіло моє відразу піднесено з землі. Воно висіло протягом шести днів поруч із одинадцятьма тілами заживо повішених людей, переважно молодих людей мого віку, на приклад і пострах місцевому населенню, яке

* *Зберігається правопис автора. - (Ред.)*

чинило або могло чинити спротив окупаційній владі. На кожному з тіл пришпилено тоді наличку із словом "бандит".

Тіла зникли не знати куди по тому, як вони дійшли стану повної непридатности навіть служити реклямою німецьким збройним силам, що, як свідчили газетні заголовки, ще тоді перемагали на всіх фронтах.

Тепер, коли вже все сталось і поняття "вічність", яке страхає всіх так званих живих людей, перетворилось для мене, як і для всіх так званих мертвих, на цілком звичайне, свого роду побутове поняття, - я, певна річ, оцінюю явища і сприймаю події з інших точок бачення, ніж ті, хто саме переходить смугу світла, умовно звану земним життям. Моя старенька матуся, яка померла рік після мене і з якою я бачуся тепер щодня, бо для нас не існує більше потреби розлучатися, цілком речовисто й уявно стала для мене тим, за що я ще в дитинстві молився, щоб воно завжди тривало і ніколи не переходило. Вона, мама, така сама незручна й незграбна, її рука - та сама посічена туди й сюди тоненькими зморшками рука, і вона її так само невміло, боком, лопаткою, сама присідаючи, подає моїм друзям і знайомим, які відвідують нас.

Але водночас у мені живе ні з чим незрівняне відчуття, що це справді ніколи не перейде і взавтра буде таке ж саме, як і сьогодні. Я живу серед істот, гарних, добрих істот. Вони всі різного віку, залежно від того, коли їх вихоплено з їхнього земного життя, але їхній вік - це їм особистий дарунок, що його вже ніхто ніколи в них не відніме.

Німецький вояк, мій колишній убивця, вбитий своєю чергою на початку року 1945 під Кюстріном, навідує мене особливо часто. Ми любимо вдвох дивитися на небо, згори вниз, на величезне, але замкнене повітряне море під нами і стежити заблукані на його просторах хмарки. Ми, він і я, знаємо про ці хмарки багато цікавих речей, і розповідати про них один одному справляє нам велику й щиру приємність.

Я міг би розповісти багато про моє теперішнє життя. Я не хочу цього робити. В це життя ввійде так чи так, раніше або пізніше кожна людина, ввійде легко і просто, але розповідати про нього передчасно, вживаючи понять, як от "сферичний світогляд", або "спинена мить", або щось подібне, понять, які завжди на землі звучать неточно й штучно, - це значить просто наразити на закиди письменника Гліба Подольського, з яким я познайомився, коли він ще не був письменником і який ніколи нічого лихого мені не заподіяв.

ДНИНА ПЕРША

ДАЙ ДЯДІ ЗДРАСТУЙ

1.

Я народився 2 березня 1917 року під самою Равою Руською, в невеличкому селі на східньогалицькій землі великого простору, що у віках дістав назву України.

Моє дитинство не було примітне аж нічим, я не маю з нього жадного яскравого спогаду, і моя любов до матері, звичайної жінки, без спеціяльних зацікавлень та особливих уподобань, жінки, пройнятої наскрізь почуттям дбайливої турботи про свій кавалочок землі, про свою дуже стару хату і про своїх чотирьох дітей, що з них одне було дівчинкою, любов моя до неї була рівною й постійною любов'ю селянського хлопця до тієї, яка дала йому життя, любов'ю, впоєною в цей прошарок людей від віків, і через те такою, що її силу годі виміряти котримось із людських слів. Покої нашої хати мали дещо скошені стіни, бо хату ставлено ще перед зривом 1848 року і за моєї пам'яті вона нагадувала велику, забуту в лісі й тому застарілу, вже дещо клаповуху печерицю, проте стіни щороку пильно відсвіжувано і вони сяяли спокійною світлою фарбою, кожен рік одним і тим самим незмінним відтінком, і з кожним новим роком на них далі залишалися ті самі святі образи, Ісус і Мати Божа з відкритими на грудях палаючими серцями, присутні в кожній простій хаті країн з католицьким населенням. Якусь частку мого дуже раннього дитинства, хоч і не остаточно вирішну, наповнював собою і портрет старого цісаря, що висів на іншій стіні, між двома вікнами, наповнював у тому розумінні, що належав він до того роду явищ, супроти яких тяжко визначити, чи треба до них ставитися з острахом, чи, навпаки, цілком жартівливо, поготів що це непорушне зображення на стіні, надруковане фарбами на грубому і дуже блискучому прямокутнику паперу, невідривно співжило в мені з постаттю живого управителя з фольварку. Він, як мені тоді здавалося, був великою мірою схожий обличчям на цісаря і, приїздивши до нас на село, завжди в дуже начищених високих чоботях, раз гостро сварив наших господарів, а вдруге гуторив з ними, сміявся й гостив нас, дітей, цукерками, отже, всі ми супроти нього мали те саме подвійне почуття. Цісаря скоро зняли зі стіни, але він ще довгий час перебував на горищі, або, як у нас в Галичині кажуть, на стриху, в тому самому сухому, з запахом струхлявілого дерева кутку, де лежало й кілька дуже старих книжок, серед яких я дуже добре пам'ятаю оправлений річник "Зорі" за 1896 рік, що в ньому я читав кожну річ по порядку по кілька разів і щодо яких я й досі не знаю, звідки вони взялися в нашій хаті, батько бо мій, що його я пам'ятаю зовсім слабо, тому що він помер на заробітках у Дрогобичі, читати вмів ледве-ледве, а мама й поготів.

Я закінчив тільки рідну школу, навчальний заклад, що існував виключно на власні кошти нашого народу. Далі я студіювати не міг, з огляду на свою національність, бо я був громадянином демократичної, тобто такої держави, де правова нерівність різних груп людей не є суворо зафіксована в законодавстві, як це обов'язкове для чітко оформлених кастових чи станових суспільств, лише існує як щось самозрозуміле, про що немає жадної потреби ані дискутувати, ані сперечатися, з чим треба лише мовчки миритися, цілком незалежно від того, що з цього приводу записано в державній конституції. Польська держава, яка за Версайською умовою

дістала офіційні права на частину наших українських земель, у тому, отже, й на мою рідну Галичину, являла собою вирівняний в усіх кутах зразок такої демократичної держави, і тому я мусів обирати собі життьовий шлях на такій площині, де по змозі найближче сходилися реальна можливість неповноправного підданця та його ідеальні прагнення, скеровані на те, щоб бути тим самим невід'ємним співдіячем свого народу, якими були батьки, діди й прадіди. Я став працівником кооперації, ділянки, що її всі ми гуртом крок по крокові дуже запопадливо й дуже послідовно розбудовували в усіх можливих розгалуженнях краю, спокійно подолуючи солідарною дією всі перепони з боку уряду і зрощуючи наш дорогий твір до можливої вивершености та досконалости. Праця обтинала мій час цілковито, не залишаючи з нього ані скалки для чогось бодай пересічно особистого, тим то я, суворо кажучи, не черкнувся об жадну з тих драматичних подій, що відогравалися на наших землях за часів моєї юности: хвиля пацифікацій, організованих збройних нападів державного війська на громадян села української національности, збіглася в часі з моїм перебуванням у Бережанах, де я працював у бюрі дослівно день і ніч, а гучний процес над належними до нашої підпільної організації у зв'язку з убивством міністра Пєрацького відбувався тоді, коли я від'їхав був до глухої північної закутини на Холмщині, де я не міг стежити за подіями навіть з газет, бо галицька преса була там рішуче заборонена.

Я ріс дуже рівно, і мій людський розвиток не знав скоків, ані пристрастей, мої смаки були самозрозумілими, мої прагнення - без потреби жадних обгрунтувань, а мої особисті прив'язання стояли в повній згоді й тотожності з тим, що прив'язувало й вважалося за доцільне для всіх людей навколо мене. В царині спорту в мене не було чогось спеціяльно улюбленого, хоч я інколи, приблизно раз на рік, залюбки відвідував метчі копаного м'яча і мені здавалося цілком природним те, що в царині літератури мені повнотою подобалося те саме, що подобалося моїм товаришам та знайомим, і не подобалося те, що не подобалося їм. Спільно з ними йшов я в моє життя, спільно з ними дихав кожним новим днем, мої легені наповнювало те саме повітря, що наповнювало їхні легені, що приносило нам чергову радість, яка ніколи не була гострою й розмашною, проте завжди була наступною ступінкою до бажаної всім нам якоїсь великої впорядкованости, або приносило нам чергове розчаровання, яке теж ніколи не перевищувало наших душевних спроможностей чимось його, це розчаровання, повільно, проте неухильно врівноважити.

Під тим самим правильним і доцільним небом, під яким я кожної неділі й свята приходив до служби Божої, де я без жадних вагань виконував те саме, що виконували всі інші, під тим самим небом переходили й мої політичні переживання, мої симетрично розподілені по гніздах нервів емоції, які без останку й без жадної зайвини вкладалися в простір між подивом супроти Донцова, статтям якого у "Віснику" я беззастережно вірив і єдиний виступ якого, що я був на ньому присутнім у Львові, лише скріпив

мене у вірі в писане в його статтях та недовірою до єпископа Хомишина, різними діями якого раз-у-раз обурювалися наші націоналістичні часописи, що їм не вірити я також не мав жадних підстав.

Самозрозумілість - саме цим словом я міг би найближче окреслити тодішній штиб мого життя. Я був самозрозумілим. Я був самозрозумілим у своєму поколінні, в своєму стані, в своїй расі, у своєму краєвиді.

2.

ОСЬ тут ще кілька фактів, що серед них більшість не мають особливої ваги, проте всі вони певною мірою, мовити б, підштриховують і опуклюють, а тим і роблять зрозумілішим тло моїх юнацьких років для того, хто, можливо, коли-небудь побажає прочитати ці мої, мірою якнайточніші й якнайправдивіші, записи.

Мені ледве минув тринадцятий рік, коли в нашому селі відбулася така весела подія. Один з моїх товаришів (я знав, хто саме) посперечався з іншими, що застромить на церковній дзвіниці на день першого листопада український національний прапор. Закладом суперечки були якісь там хлоп'ячі наші ціннощі, і це було поготів цікаво для всіх нас, втаємничених і напівутаємничених, тому що воно збігалося в інтересах приватних і громадських. Самозрозуміло, що в цій справі йшлося тією ж мірою про особисту славу в сільських, щонайбільше у гмінних, на яких сім-вісім сіл, вимірах, що й про славу, мовити б так, понадпросторову. І йшлося так само про маленького національного героя, як і про дуже великого національного пустуна.

Коротше кажучи, щойно зійшло сонце того напрочуд прозорого й промкненного дня, як усі в селі вздріли на присадкуватій кам'яній вежі нашої церковці тонку, коливку смужку, що в ній дві барви, бліда блакитна і придушено жовтожара, складалися на хвилях вітру в одну невеличку, проте для всіх виразну цілість.

Але те, що доходило до сприйняття наших людей, тихих господарів та їхніх важких молодиць повільно й ступнево, це тоненького панка із стоячим коміром, який неквапно переходив повз церкву, вразило відразу й пронозно. Він був нашим частим гостем, бо поліційний постерунок перебував усього за два кілометри від нашого села, а це, властиво, означало лише кілька хвилин роверового бігу. Він відвідував нас так густо, цей панок, сполоханий чутками про нашу надмірно жваву молодь, що, кажучи суттю, вже давно втратив усяке право називатися тайняком. Та ми його, зрештою, й називали не інакше як "явняком". Інколи це слово ще й відповідно римувалося, на сільський ріб.

Я виразно пригадую собі те незвичайне співзвуччя між тремтінням уже майже безлистих берізок, що визирали з-за церковного муру, і тремтінням тонкої, продовгастої матерії, що безшумно лопотіла попід самим хрестом. Мені не хочеться тут зображувати панка із стоячим коміром

перебільшено. Але це святий факт, принаймні я свідчуся тим, що так одноразово замалювалося в моїй пам'яті: він ухопився таки за свій стоячий комір. Ще докладніше кажучи: він насамперед зробив рух рукою, наче б шукав годинника в бічній кишені жакета, а годинник, мовляв, було важко осягнути, бо назверх жакета ще був цей самий плащ із стоячим коміром. Найсмішніше те, що сам він не відчував, як не личить йому стояти на площі перед нами, хлоп'ятами, вбраними на той день в обов'язкові святні строї, стояти з піднесеним коміром, тоді як цей піднесений комір давно вже став за першу ознаку шпіцля на всіх карикатурах та популярних зображеннях.

Та він, неначе від удару блискавки, моментально втратив усякий гумор. Свідчуся Богом, він зробив саме цей жест: пошукав годинника на грудях, не знайшов у собі сили волі відхилити борт плаща, поліз рукою кудись ще, післав був її до правої кишені плаща, а тоді раптом - затиснув її в кулак. Ми сміялися беззвучно. Він нас не помічав. Тоді він нас помітив і наші погляди зустрілися. Ми не відвели наших очей від нього ані на хвилинку. Але й він тримався довго. Він довго дивився на нас, і ми тоді, в наших роках підлітків, мали змогу брати живу лекцію того, що має загальну назву зла на землі. Він дивився на нас, ми на нього, ми були притаєно задерикуваті, а він - наважений.

Ми стояли зібраним гуртом і нічого собі з того не робили, що, суттю кажучи, ця хвилина тривала всю вічність. Він діп'явся нарешті свого стоячого коміра і поставив його ще виразніше. Тут ми таки розреготалися. Один одного ми штовхали в боки, щоб скандал усе таки не стався аж таким виразним. Але це було зайво. Він зрозумів усе й без того. Ровер його стояв за рогом, там, де був молошний склеп. Відбути шлях від площі до місця стоянки цього стрункого апарату було справою двох хвилин.

Чудодійним апаратом про два колеса помчав він, розстрілюючи грязюку сльозоточивою осінньою дорогою. Ми знали, що з того буде, і нікуди, отже, не розбігалися. До нас почали підходити старші й розпитуватися. Ми відповідали, але ми не казали правди. На той час більшість села ще не знала, що над її найвищою твердинею височить найвищий її утілений символ. Господарі брали справу просто, з оглядом, навіть дещо з неохотою. Щоправда, були дехто й із старшого покоління, хто хитали головами доброзичливо й відходили від нашого гурту з виразом обличчя значущим.

Це був ніби фальшивий удар смика по скрипці в незладованому, складеному з випадкових бідачиськ провінційному музичному ансамблі, коли в село влетіли напружено-сині люди й урочисто спинилися на церковному майдані. Вони були справді модерними польськими поліцаями, проте мені особисто вони здалися тоді вирізаними з картону, смішними у своїй комедіянтській чіткості фігурками з штучно накрученими вусами. Ніхто ними не командував, вони були всі рівні у ранзі, але вони виструнчилися раптом на цьому пляцу так, неначе відбувалася хто й зна якої ваги

державна парада. Занімівши на хвилю, вони розійшлися в усіх радіяльних напрямах, щоб шукати драбини.

Драбина, річ зрозуміла, довго не знаходилася. Часи напружені, наші села затоплювала злива державних пацифікацій, і навіть дрібні її виконавці, всі оті Антки з гмінним виднокругом, почували себе господарями землі з правом карати й милувати. Та одночасно кожен з них, неначе отой британський колоніяльний вояк, тільки що в незрівнянно гротесковішому виданні, відчував усіма п'ятами гаряч ним зграбованої святої землі, що нею ступав або що її колесив. Кожен з них заходив на обійстя окремо, але по тому вони відразу знову збиралися докупи і вкупі розглядалися на всі боки. Знову хтось із них відламувався від гурту, і знову дуже швидко лава їхня змикалася. Вони розходилися й сходилися і за якийсь час опинилися знов на площі в повному зборі. Один, найбільш із них сивовусий, заговорив нарешті до господарів тоном, що в ньому, поруч із державницьким забарвленням, вичутні були нотки, чисто людські нотки, з яких можна було прознати близькість двох споріднених мов, не зважаючи на їхню зовнішню відмінність. Поліцай наказував-просив про драбину.

Та як не був невиразний на той час ще наш народ, драбина таки не знайшлася. Господарі говорили чемно, але це не давало ніяких наслідків. З обох боків можна було спостерігати рух, рух розведення руками. Сивовусий поліцай робив вигляд, що він розуміє ситуацію і не винуватить за неї старших людей. Можливо, що він і справді так думав. Вони говорили ще про щось. Гутірка була навіть жвава. Обидві сторони виявляли по можливості ознаки взаємної дружности. Коли один з поліцаїв несміливо подав був думку, що, може, б можна було використати як верхолазний прилад боки з сільських возів, що їх така сила по подвір'ях, сивовусий, скривившись, махнув рукою.

Поліцаї від'їхали призвоїто, при чому сивовусий дуже чемно попрощався з господарями. Прапор зняла з дзвіниці щойно пожежна дружина, викликана телефоном аж з повіту. Нас, хлопчаків, зібралося на ту подію ціла хмара. Ми стояли попереду, а за нами стояли наші батьки і дивилися на відбуване, немов заворожені. Всі до одного були в святкових убраннях. Було тихо і врочисто. Ніхто не сміявся. Не сміялися навіть ми, найменші, хто мав би, зрештою, повне право тут сміятись останнім. Ворога треба шанувати, треба шанувати не тоді, коли він розумний, але тоді, коли він уперто трудиться, - таку науку, хоч і несвідомо, винесли ми тоді. Пожежники справді трудилися завзято. Між простором, де покоїлися дзвони, і вершком дзвіниці відстань була всього яких чотири метри, але саме це й становило вагар проблеми. Споруду для зняття прапору довелося будувати таки з землі, і на це пішло багато зусиль. Були хвилини, коли навіть нам, малим, хотілося допомогти цим ретельним трудівникам. Ми втримувалися від цього природного жесту лише нашою заздалегідною завзятістю. Пожежники від'їхали, не сказавши нікому ні слова. Лише тоді ми зрозуміли, що може означати справжній дух боротьби.

3.

ТАКІ й подібні події, пригоди то вищого своїм значенням засягу, то менші й обмеженіші, немов цеглинки різного розміру й форми, лягали одне на одне, одне поруч одного, тісно злютовуючись і зростаючись одне з одним, так що цілість являла собою вже речовину вищого порядку, де колишні самостійні, різного походження ядра діставали спільне для них усіх життя, де вони вже не могли існувати окремо й незалежно одне від одного, і тим ця цілість у своєму вивершеному або дедалі вивершуваному вигляді не була тільки моєю цілістю, моєю, людини певного віку і з певним міцним ім'ям, яке через батькове ім'я йшло своїм корінням у безконечний образ світового творення. Це цілість багатьох людей, багатьох осіб, незбагненна, таємнича й разом із тим проста й простолінійна цілість плоті та її свідомости, цілість цілі, обкута вокіл пружавими обручами добровільного самопримусу, єдність мозкових та тілесних процесів, узгідненість мети та засобів її досягнення, помножена на події зовнішні, на поступ уселюдської ваги, з яким вона, ця наша цілість, із кожним новим роком, із кожним наступним тижнем увіходила в усе більш і більш невід'ємні взаємини і з яким, неначе струмок з великою рікою, створювала й спричинювала потужний рух безперервного світового потоку.

4.

І тому я пригадую тепер ці роки не тільки для того, щоб викликати в собі оту сумовиту радість, що є притаманна нашій божественній здібності робити спогади невідривною часткою кожної миті нашої сучасности, і радість, що її ми конче потребуємо, щоб у згоді з самим собою мати грунт для виправдання кожної нашої суспільної, характеристичної всім нам драми життя, і кожної нашої, неповторної в нашій особистості, драми, що живе в нас від нашого первородного гріха, що іноді так глибоко захована в нас, аж ми, лише прокинувшися з довгого й неспокійного сну, переживаємо певний натяк на її буття в нас, - ні, я пригадую все це тепер з такою настирливою вчіпливістю до найменших подробиць також і для того, щоб тим способом зробити себе відкритим для інших людей, щоб узяти від них, а з моєї сторони дати їм, щоб обмінятися з ними двома кінцями одного й того самого мотузяного мосту, ім'я якому притомність пам'яті, мосту, вперто перекиданого від нас через провалля, ім'я якому сировина буття, і я роблю це тепер з такою розпачливою рішучістю тому, що, знаю певно: це є одним із ступенів мого обов'язку, обов'язку, придушуваного в повсякденній днині не тільки нашою вихованою звичкою керувати так, а не так нашими голосовими звуками й уймати нашу мову в такі, а не такі наголоси, не тільки нашим виплеканим і часто цілковито безпотрібним самоконтролем, не тільки нашими краватками й способом тримати вилку під час споживання їжі, не тільки

нашим майже безперервним "прошу" й "перепрошую", що з них сливе зіткана зовнішність нас, так званих цивілізованих людей, не тільки цим усім, що належить до дрібного порядку й до норм безугавного співжиття, але й обов'язку, нараженого на постійну небезпеку невияву, обов'язку, поставленого під тривалу загрозу загибелі в своєму зародкові, бо він живе в наших надрах у найближчому сусідстві з судженою підступністю цілої нашої істоти, її відвічного ходіння вістрям випадку, її химерною приреченістю відчувати свою щоденну смертність і її доглибною вірою в первень безсмертного в самій собі, і ще обов'язку, проти якого стирчить шпичак нашого запеклого сорому, сорому висловити себе голосно й прилюдно, отже, обов'язку вимовленого слова, обов'язку закресленого у просторі руху, обов'язку отого відкритого всім червоного серця з квітчастим вогником, що википає з нього, серця Ісусового і Його Матері на олеографічних настінних образах наших дитячих літ, обов'язку нескінченного взаємнення одного подиху з другим, обов'язку нездійсненої ще покищо можливости обійнятися з усім і вся, того прозорого й непоємного обов'язку, що при сучасній нашій душевній статурі з'являється лише як почуття того, хто, зійшовши раптом сходами з високої вежі, щойно потім, багато років пізніше, усвідомлює, що це було могутнє бажання кинутися наниз, кинутися простопадно головою об саму грань між двома сферами буття, усвідомлює, що вся його відтеперішня життєва дія полягає в зосередженому й поважному писанні передсмертного заповіту, бо сам він уже вражений повік фіялковою блискавкою незміренного цілого, відвічна завершеність якого пізнається лише через безмежну мить часового вибуху, що ним кожен з нас, свідомо або несвідомо, добровільно або примусово, з кожним разом стверджує існування предвічної рівноваги й навіки заповідженої звитяги живого променя над мертвотою часу й простору, над неіснуванням трьох вимірів об'єму, - і я вражений цим обов'язком до дна, я підлягаю йому власною волею і разом з тим надхненний творчою сліпотою, коли я прикликаю цими моїми словами інших людей на свято пам'яті, де на розгорті сплетеного з давно вже мертвих волоконець екрану живе поруч різноджерельне й непоєднанне, - де на мене, дев'ятилітнього смаркача, кричить колючий дід з одним оком, кричить за те, що я намагаюся прутиком вдарити велику жабу, яка сидить на березі і мене не бачить, бо має теж тільки одне око, і я враз відчуваю, що це я, а не вона дістав удар пугою, яку тримає в руках шпичастий босий дід, удар його скрипучих слів, ваговито вимовлюваних сільською польською мовою, що її я розумію з мого дитинства, що її я в собі відчув, як доторк розпеченого тавра, саме від цієї моєї неморальної миті, "нацо ти бієш", замість "поцо ти бієш", те, від чого я так напружено мусів пізніше відзвичаюватися, ввіходивши в інші товариства і плекавши літературну вимову чужого мені язика, по більших і зовсім великих містах, що в них мені доводилося прикладати різні свої сили й здібності, і вже зовсім, зовсім пізніше, коли видовище одноокої сивої жаби на заболоченому березі нашої

річечки притьмарилося геть і заховалося в глибину нервової пам'яті, як та точка, в якій народилася моя величезна сором'язливість, така завадна мені все моє життя, така невід'ємна від мене й досі, на цей час, коли я таки спромігся бодай заслонити її від людей гартом перепрацьованого в собі досвіду, та сором'язливість, яка лише в певних значущих, особисто для мене значущих, моментах ніби пригасала і розчинялася по поверхні великого почуття, що його тепер я міг би порівняти з текучою поверхнею повільної, але до берегів сповненої потугою ріки, почуття, що його я, проте, в той час не усвідомлював і пояснити не зміг би жадним робом, коли ми, кілька молодиків, їздивши під осінь відпочивати на Лемківщину, допомагали там рубати ліс, рубати "древко", як казали лемки, великі сіро-брунатні стовбури з розчепіреними й скуйовдженими кронами, пахучі пахощами земної сирости, і тютюн із люльок цього лісового народу віявся, неначе пасма старезної казки, що безконечно висить у повітрі, неприкаяна, неспокійна й вічно радісна душа народу, його зворотний бік, схований за повільним рухом, за посмішкуватим поглядом, за мало кому помітним чудом його праісторичної мови, за його тяжким та неповоротким "и", що затримало в собі всі звукові й змістові особливості предковічного нашого слов'янського "ы", і цей дорогоцінний стукіт сокири - "топірця" - об звучне тіло смереки, немов би то стукав той, хто прийшов до завороженої брами у скелі питатися свого щастя, коли ото змагаються обидві сторони, і той, хто стукає, і те, у віщо стукають, взаємно випробовуючи силу своєї впертости, отієї епічної впертости, яка у віках заміняла нашому народові силу волі, яка була щось більше за звичайну силу волі, тому що сила волі крихка сама з себе й по досягненні певної межі ламається й гине, немов віск на розпеченому лезі, а впертість наша - кругла, і тому безмежна, гнучка, і тому всеосяжна, пружава, і тому міцніша за всі пружаві прилади, скеровані на її подолання й кінцевим рахунком таки слабші за неї, таки недостатніші, - о, ця наша нерухома й занурена в себе впертість, як я пам'ятаю, яким же ж білим спогадом пам'ятаю себе одного разу при віконечку залізничної каси, і мені треба квитка до Тернополя, і я про це прошу в касира, я так йому й кажу: "прошу дати мені квиток до Тернополя", дослівно цими словами, а він мені повільно відповідає, не зводивши з мене очей, "нє розум'єм", і тоді я йому ще раз повторюю, вирізуючи й обточуючи кожне слово, відділяючи одне від одного павзами, "прошу дати мені квиток до Тернополя", і він знову повторює у відповідь "нє розум'єм", і це триває безконечно довго, аж врешті один високий і грубий пан із черги за мною, спітнілий і розлючений, гукає до касира "он потшебує до Тарнопóля, до цєнжкєй холери, чи пан нє розум'є", і тоді вся невеличка черга, українці й поляки, здіймає нараз гамір обурення і подоланий касир пускає очі додолу, до свого приладу, розсовує руки в різні сторони в повільному діловому русі і відрубує мені мій квиток, і я дістаю його до рук, що в них, тремтячих, уже тримаю приготовані, вкриті бучним малюнком папірці грошей, і я відходжу від каси

врятований, проводжуваний різними, але переважно співчутливими поглядами, врятований з полону своєї впертости, вона бо мені ні за що не дала б так легко визволитися, якби не зламала сухої, немов стрючок, державницької волі сухореброго касира, якби не накликала на нього весь космос суспільного гніву, що діє за демократичного побудування держави, де завжди один перебуває під моральним терором п'ятьох, діє безпомильно, діє підло й принизливо і тому незрівнянно полегшує впертій людині виконувати її закляте приречення на впертість, і я так само, як і всі ми, відчував тоді, хоч, як і всі ми, не міг тоді ще цього сформулювати, відчував, що в цьому розмірно легкому застосуванні нашої традиційної впертости лежить захованою велика можлива небезпека, небезпека на той випадок, якщо б цю нашу властивість воля долі поставила колись не більш поважний іспит, і ані я, ані мої тодішні співлюди не помилилися в цьому, тоді не збагненому й не висловленому від нас передчутті, і багатьом з нас, які звикли до легких моральних перемог, заздалегідь упевнені в чистоті своєї первісної незайманости, багатьом з нас пізніше, вже за порогом цієї доби нашого життя, довелося покутувати оцю свою чистоту болюче й жорстоко, і ті з нас, хто дожив до цієї миті і хто її пережив, ах, з яким ми світлим, а разом з тим гірким посміхом згадували потім наші нічні збори навколо палаючої ватри, засвіченої при новонасипаній могилі героям за селом або просто на узліссі, на темному безлюдді, де були лише ми, молодь, дев'ятеро або десятеро душ, і був вогонь, високий, стрункий, точно визначений на колір і запах, вогонь, що фарбував наші обличчя на-червоно, робивши їх схожими на татуйовані маски індіян, вогонь, який повільно, але невпинно підогрівав нашу тиху жагу вчинку, і тоді пізніше, коли ми згадували ці нічні, сливе поганські відправи, я, своєю чергою, відновлював на ясновидющій корі мого мозку й інше видиво, візію далеко більш раннього часу, видовище яру за селом, прикрого урвища, рясно засипаного старими, негодящими бляшанками, що на їхній кривавій іржі розбризками лягало західне, потопаюче сонце, і тоді я усвідомлював, що це вже не був випадком побачений сон, після якого прокидаєшся й повними грудьми радієш, що ти живеш і що щось подібне існує лише в тій половині всесвіту, до якої ти ніколи, хвалити Бога, не доторкнешся ані краєчком свого єства, - так, я усвідомлював, що це був не прогнаний сон, а великий рокований яв, той єдиний і вічний яв, що до нього треба йти трудними, звертистими стежками, через хащі й провалля, через піщану безнадію пустині, через дальні пожежі міражів, іти невідхильно, іти врочисто, від того самого моменту, скоро ти ступив уже на цей шлях, - і ось тому тепер, коли я йду вже цим шляхом, коли я вже остаточно певен, що не зійду з нього ніколи, ні за яких можливих і неможливих обставин, я накликаю до себе моїх співлюдей, я хочу по змозі затримати цю точку початку в стані безруху, намагаюся всіма силами вдержати її, мов стерно у змаганні зо стихією хвиль, я волію її, можливо, довшого буття в розгорті, тому я роблю мою оповідь такою тягучою, тому я хочу,

щоб моя мова протривала якомога довше, мені хочеться в цю мить говорити протяжно й важко, майже деклямувати, майже співати, щоб тільки лише відгукнутися з цього кінця просто до серця людей на тім кінці і дати їм до зрозуміння, що цей тяжкий і радісний обов'язок є наш спільний, всіх нас, і що мить є страшною лише в передчутті, при наближенні ж вона дедалі вище розгоряється багаттям найвищих радощів, і сама вона коротка, дуже коротка, така коротка, що в порівнянні з нею одна годинникова секунда дорівнює тисячеліттю, і відразу ж по ній, водночас із її вибухом, відбувається дійство великого збагнення, в якому, неначе у велетенському яйці, видно все відразу, єдиним всеоб'ємним поглядом, початок і кінець, і той кінець, що є нескінченним початком, і всі парості майбутнього, що живуть безгранично в минулому, і первісна трагедія кожного народження, що її потім присипляє й притупляє час нашого зростання й дозрівання, і цей наш видимий безтурботний спокій, де все розподілено по своїх місцях, і ота наша невтримно зростаюча спрага, що під зверхнім порядком речей більш або менш супокійних, більш або менш неприємних, лукаво й доброзичливо, крок по кроці підштовхує нас до високого берега, звідки або падати, або летіти, коли ж бо вже розпочинається лет, то тоді годі говорити про впин, бо щойно тоді стає зримою на ввесь розмах скаля, на якій виписано дійсну ціну драмам життя всіх розмірів та вимірів, драмам з їхніми болючими зав'язками і з прикінцевими фанфарами їхніх об'явних фіналів.

5.

Я прямував стежкою своєї драми повільно, але невпинно. Я жадав її відкритими грудьми, не розуміючи того і навіть не намагаючися розуміти. Я мав над собою одне велике небо, і одну звучну пісню носив я у своїй душі. Перекладена на мову, ця пісня була б піснею без слів. Я ніколи не був поетом, і я не намагався ним бути. Я йшов рівно й легко, не здогадуючися, що йду криво й небезпечно. Я збагнув це пізніше. І, власне, тепер і буде про це мова.

6.

ПЕРШИЙ мій вибух стався в Еспанії.

Це був справжній, реальний вибух, експлозія летунської бомби, щоправда, невеликого калібру, що сталася в небагатьох кроках від того місця, де я притьмом заліг, почувши над собою бурмотіння мотора.

Бомба вибухнула посеред вулиці, просто в тому місці, де лежала при самому хіднику моя брезентова накидка, яку я скинув якраз перед тим на землю, щоб трохи розім'яти руки і при тій нагоді дістати з кишені яблуко. Бомба вибухнула так, що водночас відбувся й вибух моєї мозкової кори, яка негайно ж дала в усі боки розколини, і кожна з розколин

означала вже цілковито речовисті можливості зачаття й розросту не знаних мені доти світів. Принаймні я сприйняв цю подію тоді саме так, і я тепер на цьому місці хочу з усього серця подякувати тому моєму майбутньому читачеві, який на моє побажання став би за свідка мого викладеного перед тим промкненного спогаду. З вибухом бомби ми обидва, мій читач і я, креслимо велику рису. Те, що проходить далі під нею, біжить лише поодинокими фрагментами, прямує вперед з дедалі посилюваною швидкістю. І наш попередній спогад, який відтепер стає вже нашим спільним, його, читача, й моїм власним, спогад, появлений як неприємне, проте конечне зобов'язання, лягає на спочинок поруч із серцем, поруч із маленьким золотим хрестиком, котрий дає мати синові на рятунок від небезпеки.

Носивши спогад у запасі, ми звертатимемось до нього лише у хвилинах крайньої потреби, у гострій тривозі дії й боротьби, коли потрібно буває на одну мить торкнутись порепаною рукою теплої землі. Ношений у схові, наш спогад дає змогу дихати легко й врівноважено протягом кожного похідного будня.

7.

ПЕРШИЙ мій вибух стався за допомогою летунської бомби, скинутої з червоної машини на невеличке, залите сльотою провесни місто в Катальонії. Захищений з усіх боків жовтавими мурами будинків, що з них лише з деяких повилітали віконні шиби, я дивився лежачи, як поволі розлітається, підганяний легким вітром, у південному напрямі дим вибуху. Дивившись на дим, я їв яблуко, тверде й терпке еспанське яблуко, виразно відчуваючи приємність його смаку й запаху.

Я відчував, як цієї миті збагатилася моя життєва спроможність, як видовжилась вона зненацька в одному напрямі. Але ця мить була ще й тому великою в моєму житті, що вона врятувала мене від небезпеки передчасно закохатися в ті життьові радощі, що з ними так тяжко буває розлучатися в старому віці. В нападі прочуття я зрозумів, що в разі потреби я зможу після цього відкинути кожну спокусу, як відкидають зі стежки суху, незграбну гілку, що заважає пройти.

Я відчув, що я продовжуюсь. Я відчув, що я можу ще довго продовжуватись. Проте Еспанія не була поширенням мого світу. Все сталося занадто блискавично. Я не можу вже тепер відновити послідовність подій між тим, як я несподівано для самого себе дав згоду бути використаним для певних зовнішньополітичних цілей в еспанській війні, і тим, як я дуже скомплікованими дорогами літаком, пароплавом і пішки опинився на цьому твердому, скелястому терені. Мені тепер здається, що рівномірне гудіння заобрійних важких гармат і рокотання летунських моторів, звуки, що їх насправді я почув тоді вперше на житті, що ці звуки лунали безперервно, що вони вже лунали тоді, коли я обговорював останні

подробиці з представником проводу нашої підпільної організації на конспіративному мешканні у Львові.

Але разом з тим я маю враження, що вся моя еспанська кампанія пробігла за одну секунду. Часу свого військового вишколу я, який перед тим бачив пістолю єдиний раз, саме коли клав на неї руку, присягаючися за ритуалом нашої організації, і який за військовою кваліфікацією польської держави належав до "надлічбових", - часу конечного військового вишколу перед відбуттям до Еспанії я не пам'ятаю зовсім. Цікаво й те, що з усіх гучних на той час еспанських слів, які мандрували по гаслових заголовках світової преси, на мене не справило враження ані "но пасаран", ані "аріва Еспанья", ані щось інше, що звучить не менш грімко й красно, лише окреме слово врізалося в мою пам'ять, ласкаве й шепітливе слово "суеньа". Це слово означає "сон".

Це слово дико не пасувало до навколишнього, розшматованого й стрясеного краєвиду. Але мені воно відповідало дуже багато. Я прибув на те місце і сливе негайно полишив його. Місяць і вісім день були чародайним сном, що в ньому гуркіт зброї був безмовним, як у німому кіні, а зростаючі з усіх боків стометрові рослини бомбових димів знаменували собою лише короткі затримки на одному великому шляху, що ним я відтоді вже міг іти невимушеним, нічим не перешкоджуваним кроком.

Я снив Еспанією. Це був сон такої суцільної й моментальної потужности, що я міг би потім взагалі заперечити факт мого перебування там, якби не лишилося все ж таки декілька зачіпок за цілковито правдоподібні події.

Я бачив, наприклад, на власні очі зруйновану гробницю єпископа, що її численно репродукували комуністичні пропагандивні летючки і що її пошкодили справді бомби з нашої сторони, тобто зі сторони армії, по боці якої я воював. З руїни я взяв собі на спомин маленький шматочок мармуру і носив його в наплечнику довгий по тому час.

Я пам'ятаю так само поодинокі голоси моїх земляків, що час-до-часу вривалися сміхом або піснею в мій зачарований сон, і тоді я стискав їм інколи руки, про що зберегли виразну пам'ять мої пальці. Серед них переважали інтелігенти, сини емігрантів з Праги, це були також романтики, як і ми, проте ще більш небезпечного гатунку, бо нас, галичан, утримувала як-не-як у певних конкретних шорах наша пахуча селянськість. Усі ті хлопці, по тому як відбувся розкол нашої організації, опинились по інший бік від нас.

У моїй частині був лише один галичанин, друг Л., який загинув пізніше, вже під німцями, на Волині. Це був так само сільський парубчук, але дуже здібний до різних наук і навіть до укладання віршів. Йому належить пісня, що її він склав на самому початку німецько-російської війни, придавши їй і мелодію. Я не пам'ятаю мелодії, бо маю сильно обмежений музичний слух, але пригадую дещо зі слів цієї пісні, і зокрема таке:

Ми раненько уставали,
Нас було таки чимало,
По світах помандрували
Многії вже з нас -
Напували в Ебро коні,
Штурмували в Барсельоні,
І в Карпатах дні червоні
Перейшли в свій час.

Я інколи наспівую собі цю пісню, коли мене ніхто не чує, наспівую, самозрозуміло, щоразу на якийсь фантастичний мотив. Образ цього юнака живе в мені тепер радше як розумна даність, не як зорове враження. Він потьмарився з бігом часу й подій.

В Еспанії я пережив також і щось напіванекдотичне. Українська частина нашого відділу носила неофіційну назву загону імени Шевченка, і ми не могли втриматися від сміху, коли одного разу, вже перед самим вступом до Барсельони, нам потрапила до полону група з так званої інтернаціональної бригади, серед якої билися люди з Великої України, билися під тим самим назвиськом загону імени Шевченка. Це були перші люди з осередньої частини нашої землі, що їх я зустрів на своєму віку. По-українському з них умів розмовляти лише один. Я не надав тоді цим людям жадного значення, бо, повторюю, перебував у трансі і потребував багато для самого себе, щоб упорядкувати себе на новий лад.

Я пригадую лише зовнішній вигляд цих людей. Вони були для мене чимсь незручні, на них мішком сиділи їхні випадкові однострої, і їхні нігті були брудні не так, як у нас, брудом з неминучої конечности, лише брудом притаманним, від незвички точно розрізняти ці два поняття нечистоти. Що мене вразило в них найбільше - це спільна їм усім прикмета не дивитися в очі при розмові, властивість, що відразу ж приросла в моїй уяві до зовнішнього образу комуніста, про якого я натоді, як і про заступаний ним рух, правду кажучи, мав найпримітивніший погляд.

Я ненавидів комунізм просто й без жадних роздумувань, бо для мене вдома це лежало в площині тієї самої самозрозумілости. Ми всі ненавиділи наших сільських і дрібноміських комуністів, і в нас доходило часом і до фізичних бійок з ними на вулицях спеціяльно в році 1933, коли ми масово протестували проти влаштованого совєтським урядом на Великій Україні голоду. Цю ненависть я переніс на мій короткохвилевий еспанський терен автоматично. В моїй пам'яті ще й досі живе особлива ненависть до крикливої Ібарурі, званої Пасіонарією, що її відозви ми у великій кількості читали в павзах між боями з розкидуваних для нас летючок, друкованих польською мовою. Це була конкретна ненависть, бо я бачив також і портрет цієї зумисне розпатланої і по-артистичному характеризованої жінки, тоді як сам Сталін був для мене тоді ще цілком далеким і невиразним поняттям, як і вся ним створена система,

неймовірну дійову силу якої я пізнав щойно пізніше, вже в осередді рідних земель.

І ще таке, дрібніше або ваговитіше.

Я сиджу по-турецьки на схилі горба і намагаюся незручною твердою голкою проштрикнути два роз'єднані краї на черевикові. Шкіра черевика зашкарубла, мої пальці негнучкі, це моя еспанська година впертости. Земля мокра. Але по ній поруч із моєю ногою повзе кузька дивоглядної зовнішности. Я не хочу її розтоптати і тому дмухаю на неї, аби відповзла геть. У землю поруч вдаряє куля й розбризкує гостру грязюку. Кузька не розуміє, що це таке, і повзе далі свою стежку. Я теж спершу не усвідомлюю кулю, я усвідомлюю її щойно, коли в землю вгризається друга, з іншого боку від мене. Тоді я звожу очі і помічаю на протилежному горбі рух. Мене опановує особливо рівне почуття, що його я міг би назвати тихою гістерією, якби в ньому не було такої сильної домішки бажання жартувати. Я нікуди не ховаюся, вправляюсь у своєму шевстві далі, я роблю іспит собі і їм отам, на горбі. Коли мене обсипає навкруги ще кілька куль, мені раптом спадає на думку, що ті отам - румуни. Я ніколи не бачив румунських вояків, але мені розповідали наші старші люди, що в першій війні румуни стріляли саме так. Тоді я підношу свій автомат і махаю ним над своєю головою. Моє бажання сміятися зростає з кожною хвилею, але я зберігаю поважне обличчя. Стрілянина замовкає, мені вже добре видно їхні постаті. Вони розмовляють між собою. Вони приходять на думку, що я збираюся віддатись у полон. Тоді я наводжу на них автомат, і вони моментально ховаються за горбом, разом із своїми середньовічними рушницями. Коли їх було забрано в бран, виявилося, що вони - румуни.

Я лежу в стодолі вночі, мої троє товаришів сплять. Стодола густо пахне яблуками, що їх тут повно кожної пори року. Я чую також рвучкий шелест мишей. Я обдумую свою хоробрість. Я приходжу до висновку, що це що завгодно, тільки не хоробрість. Хоробрість може бути або вислідом недоусвідомлення небезпеки, або жорстокої волі супроти самого себе, яка є дужчою за природний страх, або повної байдужости до життя, що створюється наслідком розчарування. В мене ані те, ані друге, ані третє. Я молодий, і мені хочеться ще дуже багато пережити. Що ж у мене таке? Я цього не знаю. За якийсь час я засинаю в стодолі, селянській стодолі на чужій землі, і поруч зо мною сплять мої троє товаришів.

Я лежу під імпровізованим прикриттям, і ми відбуваємо комбіновану атаку. Ми вже перед самою Барсельоною, нам виразно видні її розкішні покрівлі. Наші літаки ескадрилья за ескадрильєю заточують над містом півкола, ніби величезний небом пливучий удав тісніше й тісніше затискує свої кільця. Але в цей час починається страшна артилерійна стрілянина з ворожих позицій. П'ятдесят метрів від мене в групу фалянгістів грюкає гарматень, розбиває їхні тіла, на шмаття розриває їхні блакитні однострої. Я згинаюсь щільніше до землі. Я відчуваю тяжку незручність. Ні, я не хоробрий. Я просто на щось наважений, спрямовано й послідовно

наважений на щось, що має велике значення. Я лежу й рахую вибухи. Свист гарматнів я намагався не брати в рахунок, бо знаю з теорії, що звук повільніший за світло. Але чарує мене таки свист, таки гук, це так само природно, як і те, що грозу для нас визначає грім, а не блискавиця. Сама смерть ніколи не є помітна, помітне й вичутне лише її надходження. Ті там, п'ятдесят метрів від мене, знають уже це добре на своїй зруйнованій випадовій позиції. І все таки я відчуваю в цю мить до них тяжкий співжаль. Вони ж бо хотіли вступити маршовим ладом до звільненого міста: радісні переможці, вітані крислатими капелюхами, немов матадори. Я лежу й рахую вибухи.

Я лежу під іншим прикриттям, воно складене з кількох каменів, сірих та жовтавих. Палає західне сонце. Це знову передодень світового сну, бачений у дитинстві на викинутій над яр горі іржавих бляшанок. Стрілянина вщухла цілковито, лише далеке й рівномірне гуркотіння панцерних авт. Червоні мають покинути місто. Їхні найвідповідальніші функціонери евакуювалися ще вранці. Ми знаємо це докладно, як і те, що взавтра в Римі промовлятиме з балькону Паляццо Венеція голова італійської держави, ми слухатимемо його палку орацію в наших польових приймачах. Приблизний зміст промови ми теж знаємо, він говоритиме про здобуття Барсельони як про подію, що має значення "ін тутто монде", в усьому світі. Я переживаю заздалегідь приємне почуття. В моїй короткотривалій війні я навчився віддавати перевагу гучному, струнко організованому звукові супроти будь-якого схованого в ньому змісту, що є сливе завжди облудним. Я лежу й чекаю, коли почнуться знову вибухи.

Я стою навколішках, і так само стоять усі навколо мене. Ми відбуваємо коротке польове богослуження. Священик, в однострої й з пістолею при поясі, також стоїть навколішках. Ми стоїмо на колінах не тільки тому, що молимось, а й тому, що ще не цілком безпечно ставати на ввесь зріст. Але вже панує круг міста велика тишина.

Я зводжусь на ввесь зріст, і зводимося всі ми. Настає хвилина. Ми повільно влаштовуємо порядок у наших лавах. Поруч зі мною стає друг А., юнак із Праги, у нього тремтить підборіддя. Я бачу, що він шепоче, його губи витягаються наперед і знову складаються, один і той же самий рух. На самому його носі ростуть кілька волосинок, я їх не бачив досі. Між волосинками блищать білі, непрозорі крапельки поту. В нього тремтить нижня щелепа, і він шепоче. Я спокійний. Мій настрій не відмінюється, я лише відчуваю в цю мить потребу пильно стежити за своїм кроком. Решта все дрібниці.

Я проходжу у своїй лаві повз перші будинки передмістя. Вже тут починається потужний гамір, і з кожним новим будинком він зростає. Збуджені червоні обличчя людей, їхні поширені неприродним робом чоловічки в очах, люди вбрані здебільшого дуже бідно, це робітництво, чистий трудящий люд. На нас падають квіти, один з них лунко вдаряється об мій шолом.

Я стою серед тих, кого перед вишикуваними лавами вітає віднинішній новий голова еспанської держави. Він невеличкий, круглий і лисіючий, на ньому рогата шапочка з китицею. Його виточені вусики чітко виділяються поміж незвичайно чисто виголеними щоками, вони нерухомі в той час, коли рівно рухаються щоки від вимовлюваних незрозумілою мовою, але сильно діючих слів. Ми стоїмо камінним гострокіллям. Поруч мене друг А., з тонким підборіддям, яке тремтить. Він уже не шепоче, лише дивиться на промовця, не зводячи з нього очей. Я стою так само фронтально, інколи скошуючи очі то направо, то наліво, щоб запам'ятати хвилину повнотою. У мене настрій рівної радости. Я цілковито спокійний.

Це моє одноразове з Еспанії.

Все решта було сном.

8.

ОТЖЕ, Еспанія була сном. Моїм пробудженням були Карпати, що до них я потрапив безпосередньо ще в тому самому місяці, не заїздивши до Галичини.

Тут, у цих наших казкових горах, я відчув тоді в один мент, що я зріс лише в глибину, але жадним робом не в зовнішній простір. Я бачив щойно Середземне море, та я від нього не вдихнув, бо ввесь час думав про своє. Коли я прибув до Хусту, куди на той час перенеслися й де зосередились попередні ужгородські події, мені відразу стало ясно, що я аж ніяк не змінився в своєму просторовому світогляді. Відстань від Бургосу до Барсельони була для мене не дальша, ніж від Львова до села Скнилівок, а тут простори були ще меншими, ще інтимнішими. Речення на зразок "Левицький? Котрий то Левицький - з Рогатина? Що тут, біля постерунку мешкає?" проніс я неушкодженими через Піренеї й назад, і між домашніми ясними колонами урядового будинку в Хусті такі й подібні поняття жили далі. Відразу за околицею міста, де бродили туди й сюди сніжнобілі волохаті гуси, починалася гора, на ній купчилася шапка смерек, навколо міста лише вряди-годи переходилися рідкі чати наших січовиків, і, власне кажучи, з цієї гори можна було стріляти в місто без жадних перешкод, граючися. Що, зрештою, незабаром і розпочалося.

На Закарпатті прокинувсь я знову як природжений цивіліст, наче б нічого не сталося, наче б я ніколи й не воював, за весь бо тяг цих бучних і ярких подій, що в них трагічне нерозривно сплелося з фарсовим, я стрілив усього чотири рази, і то з пістолі.

Фарсового тут було справді преповно, аж з наспою. В карпатському казані скупчилося на невеличкому просторі стільки неспівмірних особистостей, стільки взаємовиключних переконань і темпераментів, стільки найрізноманітніших епох нашої зовньої та підводної історії, що й не дивина було, коли все це вкупі не могло знайти між себе хоча б

пересічну рівнодійову і, в суті речі, не спромоглося навіть вибухнути з відповідним, таким конечним для нас тоді резонансом.

Фарсовим було насамперед становище нашого короткодержавного тодішнього проводу, складеного з людей, які все життя готувалися стати народними батьками і які, коли ця можливість для них нарешті настала, були цілковито приголомшені її несподіванкою. Їх усіх без винятку позначала ота важка й неповоротка чесність, ота наївна й непідкупна прямота, що становить наскрізну прикмету людей, звиклих до детальної праці в такого виміру просторі, де завжди видно всі чотири його границі. Вони були вдягнені з гідною наслідування дбайливістю голів родин, лисіючі місця на їхніх опуклих і дуже міцних чолах були акуратно заскороджені рештками волосся, і зворушливо, переконливо звучала їхня русинська мова, ваговита, хоча дещо комічна навіть для нас, галичан. Фарсовим був не сам факт, що вони, ці поважні великі діти, опинилися зненацька на такому високому шпилі, який видно вже з усіх кінців світу, - бо в інших випадках саме діячам цього роду щастило вибудовувати грунтовні, тривалі й від усіх шановані селянські держави, - лише те, що вони були змушені діяти у співпраці з невідповідними до їх стилю партнерами, далі те, що вони не мали перед тим задовільного старту, насамперед же те, що самі передумови цієї неждано відкритої для них, порожньо зяючої можливости були неймовірного, гротескового, сливе анекдотичного характеру.

Тим то й наша, численних прийшлих, участь у виставі, граній на такому строкатому й хиткому кону, не могла, зі свого боку, не носити на собі позначки трагічного жарту. Я пишу про це тепер цілком одверто, бо не хочу закривати можливість ще раз десятикратно помилитися й ще раз десятикратно вирівняти похибку, можливість для тих, хто, безсумнівно, ще прийде по нас, щоб випробувати свої сили на цьому терені. Ми ходили тоді гуртами, мої товариші й я з ними, голоси були збуджені, жести рішучі, ніхто з нас не сумнівався в рації наших намірів і в рації задуманих нами шляхів до здійснення цих намірів. Сам отець Волошин, з яким ми бачилися тоді кожен день, якого ми оточували нашим схвильованим і, як нам здавалося, залізним півколом, запам'ятався мені навіки як людина, виткана з того матеріялу, що з нього творяться святі. Він вислуховував нас із зразковою витривалістю стоїка, яка в нього так приємно пом'якшувалася його білесеньким стоячим комірцем, його запашною патріярхальністю, виразом безконечно ласкавого й мудрого вуйка на його по-провінційному заокругленому обличчі. Саме ця обставина, його зовнішня готовність і його внутрішній спротив, викликала, правду кажучи, вже тоді в декому з нашого залізного півкола внутрішній сумнів, противільне переконання, що все це коїться не так, як треба, що всі ми чинимо один одному взаємну пустку.

Принаймні я був з тих, у кого це враження почало тоді зміцнюватися з кожною годиною. В той час я не міг цього пояснити жадним раціональним

словом, гадаю, що не можу цього зробити як слід і тепер. Я мав на моєму житті не одне переживання, де, я відчував це точно, велику й спасенну ролю відогравав мій інтуїтивний досвід, але мені було завжди неймовірно важко формулювати зв'язок подій так, як це дано навіть пересічному повітовому редакторові часопису. Я не є спроможнім суддею карпатських подій ні тепер, ані поготів не міг ним бути тоді. Єдине, що я можу, - це вихоплювати з моєї пам'яті про них те, що вразило мене тоді найдошкульніше, і викладати це в моїх теперішніх нотатках таким робом, щоб між баченим та пізніше усвідомленим провалля створювалось якнайвужче.

Ми стикались один з одним у цій неминучій, судженій для нас точці зіткнення, з одного боку віковічний, ще й штучно помножений на агітаційне гасло темперамент, з другого боку віковічна врівноважена мудрість, яка у своєму переситі заздалегідь відкидає можливість будь-якого злету. Ми, звичайно, конечно не могли розуміти один одного, більш - ми конечно не могли як слід розуміти, чого саме ми бажаємо від наших неуникненних партнерів, хоча нам, прийшлим, здавалося тоді, що якраз ми знаємо дуже добре, що треба робити.

Ми були блаженно переконані, що потрібно, не гаючись, творити збройні сили. Без перерви зелений кордон переходили наші хлопці з Галичини, але також і з сусідньої румунської Буковини, і їм доводилося лише вимахувати руками на хутських вузеньких незабрукованих вуличках, тому що зброя, реальна важка зброя, станкові скоростріли, легкі гарматки, цілі тонни стрілен до них, прекрасні новенькі ручні автомати, стоси крісів, пістолі найновішої конструкції, безвідмовного бою, ваговиті, такі зручні для метання гранати всіх можливих родів - усе це перебувало деінде, мандрувало до кордону й тоді знову назад, до передаточного пункту, воно бо все опинилося в руках породжених тут же подіями провокаторів. Цих вибухових брил вистачило б з лихвою на дві армії. І ми в нашій запальній наївності винуватили тоді їх, провідників, особливо тих з них, які походили з празької еміграції і яких ми гостро підозрювали в демократичних тенденціях, що було в тодішній нашій термінології синонімом національної зради, в симпатіях до щойно розгромленої червоної Еспанії, ба навіть у масонстві. Це ж бо й було фарсовою підшивкою нашої спільної трагедії.

Ми кипіли, і наше кипіння, не знаходивши виходу, своїми випарами переповнювало наші власні легені, забивало нам подих. Ми шкодили один одному. Шкодили саме там, де, ми були певні, лежить ключ до справжньої розв'язки. Ми всі божевільно жадали чину, і ми всі перебували, суттю, в стані безруху. Бо ж не є рухом безнастанна переміна місця в тоненького шматочка палички, що потрапив випадково до казана з кип'ячою водою і тягнеться її булькотінням по обрисах еліптичної кривої. Не є рухом кружляння мух над сповненими живої сльозоточивости очима в під'юдженого коня, мух, фатально прикутих до бігу цих підкованих

копит, які вимірюють і досліджують закон інерції в іншій, вищій, царині. Вийняті з чавуна або ще не дійшли до його берегів, перебуваючи поза полем тяжіння цих очних орбіт безокого для нас тоді загального процесу, ми, молодики з того боку гір, так само в своїй чудовій ізоляції могли б проявити себе при будуванні нехай невеличкого виміром, проте добре злютованого всередині суспільного твору. Від лісів Холмщини до коломийського Підгір'я і від старих мурів Ярослава до густих земель навколо Бродів були б ми спроможні самі, без жадної допомоги ззовні, лише прислухаючись інколи до порад нашої нерясної, проте міцної інтелігенції, наших священиків і наших правників австрійського гарту, поставити наше спільне житло. Це була б доцільна, потрібна, трудолюбна, по-своєму творча держава, з добре розбудованою бюрократією, із зразковою громадською дисципліною, з неполохливою й ретельною щодо виконання обов'язків поліцією та армією. Для цього в нас уже заздалегідь було готово все найконечніше: розбудована й уже твердо закорінена кооперативна підоснова, виплекана звичка солідарного співжиття, вміння розважатися в хвилини відпочинку однаковими втіхами, шкільні програми, правопис, така-сяка література, державний прапор, державний герб, державний гимн. Ми були б на своїй землі, і ми б дихали в одному ритмі з її відвічним, для нас самозрозумілим подихом. Терпляче й самовпевнено могли б ми дочекатися якоїсь нової версайської нагоди і в слушну хвилину виявити свою волю одностайно й наполегливо. Ми, безумовно, були здатні все це зробити, - ми, проте, на цю дорогу не стали. Ми закипіли цілком іншою парою, за першого ж приводу. Ми закипіли карпатськими подіями.

Важко сказати також щось остаточне, оцінюючи поведінку численних наших тодішніх ворогів, оцінюючи, отже, події у сферах, де народжувався отой незалежний від нашої волі рух, що автоматично потяг за собою наш перехід через карпатські гори. Ми ані хвилини не бажали слухати тих поміркованих голосів з боку деяких людей нашого старшого покоління, з боку чужинців, мовляв, закарпатська справа являє собою лише інцидент у німецько-чеських взаєминах. Не слухавши, ми підлягали нашій, судженій нам у цьому випадкові, ірраціональній рації. Нас завжди колисала наша підспідня віра в те, що нам, ратаям Тернопільщини, ріпникам Бориславщини й слухачам львівського підпільного університету, судилися простори. Ця віра вирвалась тепер назовні з такою вульканічною силою, що вона механічно притягнула до себе віру в слушність для нас і у сприятливість нам усіх зовнішніх подій. Принаймні до самого вступу на закарпатську територію ми не мали ані хвилини сумніву в тому, що весь світ зацікавлений у постанні нашої - тепер уже поширеної поза галицькими вимірами - держави.

Саме цього роду була наша віра в Гітлера. Ми ніколи не мали, та й органічно не могли мати, до нього теплого почуття, яке ми плекали до героїв нашої історії і до своїх видатних провідників у конкретній сучасності.

Ми просто вважали, що це лежить у його власних інтересах - підтримати нас, дехто ж з нас гадав, виходячи з певного роду політичної математики, що взагалі самий стиль гітлерівського чину є найбільш слушний для поточного моменту. Нас, самозрозуміло, цікавили тоді самі засоби, цікавили настільки, що мета, конкретна ситуація по здобутті нами перемоги пересувалася в дальший, визначений лише загальними рисами, плян.

Наша переконаність у хвилевій збіжності інтересів експансивної Німеччини та відроджуваної, бодай лише в частині її етнографічного терену, України ще більше посилювалася від того, що ми довідувалися про поведінку Сталіна. Ця людина, чітка тінь якої зависла над долею нашого народу, відразу забила на сполох. Ця дрібна людина, незрозумілою примхою долі наділена даром далекосяжних передбачень, власними устами велегласно висловила своє ставлення до карпатських подій, висловила так, що всі ми сприйняли це як ясновидну тривогу ворога супроти реальної для нього загрози. Його недотепна іронія з приводу "кузьки й слона", панічно повторена відразу ж усіма совєтськими - й не тільки совєтськими - часописами, ясно говорила нам, що він з повним правом передчуває загибель свого царства. Лише тепер, міркуючи над усім цим, я приходжу до висновку, що ця його тодішня гістерія походила від куди більш реального страху, саме від спадкоємної російської боязні Німеччини, помноженої на грузинську, нехай і треновану твердою практикою професійного революціонера, проте все ж таки східню, тобто фантастичну уяву. Справді бо, чим могли ми тоді бути йому грізними самі по собі, ми, що не могли тоді в середині себе прийти до спільного знаменника!

І ми таки справді не могли цього - прийти до спільного знаменника. Ми переносили центр ваги нашої сили туди, де якраз вона могла мати найменше точок прикладання, а в тій царині, де вона, об'єднана й цілеспрямована, була найпотрібніша, ми лишали порожні місця. Коли ми слухали радіопересилання хустського уряду, з їх ілюстрованими лекціями про українську народну пісню, ми обурювалися тим, називаючи це "просвітянщиною". Сперечаючися з закарпатськими вчителями й нашими празькими соціялістами, ми не могли, звичайно, втриматися від - що гріха таїти! - таки притаманної нам, галичанам, звички в усьому вбачати свою зверхність над людьми інших українських племен. Разом із тим, тепер я усвідомлюю це цілком виразно, назрівав і підводний конфлікт із празькими "паничами" нашого таки покоління, той конфлікт, що вже намацально накреслював лінію розколу нашої підпільної організації.

Так було на Закарпатті.

Вислід витікав неминуче так із цієї ситуації поставленого на вогонь світових подій герметично затуленого глечика, як і з напрямів невхильного вітру, що роздмухував цей вогонь то з того, то з того кінця земної кулі. Наш спротив мадярам відбувався на технічному рівні часів гайдамаччини, ми відбивалися дослівно вилами й насадженими сторчака на деревка косами. Мадярські загони, що з жвавістю ляндскнехтів заходилися бити,

грабувати й гвалтувати нужденне населення, мали перемогу легку й цілком логічну. Нам, рокованим тут на ролю цивілістів, залишалось лише одне: відступаючи, дотримувати між собою й цими сліпими пішаками новочасної історії мінімальну відстань, потрібну для того, щоб, уникнувши до смішного безглуздої смерти, зберегти себе для більш доцільної.

Усе ж нам це не пощастило до кінця. Значне число наших, що серед них були дехто з наших найкращих, зарилося передчасно в цю срібну землю. Тіла Колодзінського й Коссака ми не змогли поховати з належними їм під кожним оглядом вояцькими почестями. Вже пізніше з'явилися на поверхні нашого життя фотографічні фрагменти, що їх спромоглися пересвітлити наші дівчата в мадярських вояків. Ці блискавичні сцени, жартома показувані дівчатам при залицянні, зображували обличчя прив'язаної до смереки людини. Біле обличчя з заплющеними очима віддалено скидалося на Коссакове, проте ніколи з певністю не можна було встановити, чи належало воно дійсно йому.

9.

ОСОБИСТО й я не уник фінальної зачіпки за закарпатську землю, хоч вона не мала для мене значення остаточної розв'язки з життям. На одній з галявин наш невеличкий гурт був оточений, ми опинилися в таборі для бранців, і врятував нас лише особливий стик обставин, приховану закономірність якого ми звемо чудом.

У цьому дико й стихійно керованому таборі я, натоді саме двадцятьдворічний, уперше на моєму житті зазнав фізичних пошкоджень. Мені зламано ребро й перебито нижню щелепу. Наслідком останнього в мене на все життя залишився поперечний шрам на підборідді.

Але значно більше важила для мене не тілесна сторона цієї показової справи, а її емоційний спосіб перепровадження. Побиття відкрило мені можливість пізнати дещо безпосередньо з психології ворога. Я виніс враження, що навіть найбрутальніший і найзасліпленіший противник не може спекатися відчуття несправедливости, якщо він її з власної або й не власної волі коїть, тим то він змушений голос цього відчуття конче чимсь глушити. Катуючи нас, мадяри страшенно при цьому кричали. Я ніколи ще не чув такого несамовитого крику. Він ішов із самих надр, з глибини живота. Так само кричали потім німці, коли їм особливо бракувало аргументів для дій супроти нас, аналогічних до тих, що вчиняли їх на Закарпатті мадяри.

Тут, до речі, й дещо про символіку кольорів. Моїм розумом я гаряче був вітав еспанську справу, але чисто зовнішній момент, те, що фалянгісти носили сині однострої, кольором своїм дуже близькі до уніформ польських постерункових, не давало моєму почуттю під Барсельоною сягнути меж серця. Почуття було, поза всяким сумнівом, почуттям симпатії, проте як почуття було воно холодне. І, навпаки, горохові мундури

мадярів саме через свою мило-придуркувату барву пом'якшували в моїх очах осатанілий вчинок цих зігнаних під вереск касарняного рогу темних орачів та виноробів. Пригадуючи їх тепер, я не відчуваю люті, мені лише ледь-ледь смішно. Смішно, що вони потребували аж так кричати на нас, вони, поза тим жадною мірою не страхополохи у справі оружній.

Це, звичайно, чисто особисте.

10.

ПІД час мого дуже короткого перебування вдома я зробив чергову коректу в моїй власній вдачі, і це також було особистим моїм здобутком із Закарпаття.

Справа стосувалася взаємин військового елементу з цивільним. Я відразу ж помітив, як за ці кілька місяців відмінилися мої товариші, що з ними я перейшов перше бойове хрещення. У них переінакшилась хода, зазнав змін спосіб розмови, вони стали більш самовпевненими, ба більш нахабними. Несамохіть ловив я й себе самого на тому, що, розмовлявши з кимсь із старих знайомих, я був не той, що перше, був дещо безоглядніший у тоні, бундючився, намагався випнути назовні ті свої властивості, які лише щойно-щойно прищепилися в мені і мали дуже ще короткий вік життя.

Усвідомивши в собі це, я ухвалив конче його з себе викоренити. Я мав цілком виразний ідеал вояка з дитинства, зрослий з читання випадкових книжок про своїх та чужих героїв. Цей герой був насамперед скромний. Мені він був приємний саме тим, що повз нього можна було пройти на вулиці, не зауваживши нічого в ньому надзвичайного. Тепер я витяг його портрет із сховків дитячої пам'яті і день по дні підмальовував себе під нього. Не можу не визнати, що я таки трошки пишався сам із себе, коли мені врешті пощастило вигнати з себе всяке бажання виставляти себе людиною з військовим досвідом. Я рідко буваю з себе вдоволений, проте тут я з задоволенням стверджував, що одним з перших позбувся чогось неприємного для інших людей, чого, на жаль, дехто з наших хлопців так і не позбувся до самого кінця.

Можливо, що мені легше це було зробити тому, що на Карпатах я, як я вже про це говорив, стріляв усього чотири рази. Правду кажучи, я таки не вірив там, що був безпосередньо перед тим в Еспанії.

11.

ДЕНЬ, в якому розпочалися воєнні дії, я проспав майже до половини, бо напередодні ми мали нічні сходини нашої організації. Це ще не було початком великої війни для нас. Блискавичний розвал Польщі я, як і всі ми, пережив цілком перехідно, сливе не зауваживши його ані в цілому, ані в його трагікомічних подробицях, як ото не зауважують чогось, що відбувається в пляні загально прийнятих норм гуртожитку.

Большевицької окупації я майже не бачив, бо вже в перших її днях перейшов кордон і опинився в зоні, захопленій німцями, а тоді прибув до Берліну.

Крім організаційної праці, яка відбирала в мене дві третини часу, я заходився ретельно вивчати німецьку мову, що її зі школи знав лише в початках, та й то в провінційній вимові наших учителів, яка не розрізняє "Ü" від "і". 12 лютого року 1940 я дістав звістку з дому, що заарештовано й вислано до Казахстану мою сестру, яка за Польщі працювала бібліотекаркою в читальні "Просвіти". За кілька тижнів по тому до мене дійшла чутка про мобілізацію до червоної армії обох моїх братів, з яких молодший загинув з першими ж лунами німецько-російської війни, як про це розповіли мені вже на Великій Україні втеклі з червоної армії наші люди, а другий, середульший, змушений був мандрувати далі, так що про його долю я вже не довідався ніколи. Взагалі, все, що діялося за ці два роки на рідних землях, ми мали повну змогу оцінювати з перводжерел, тобто від цих наших перебіжчиків, які регулярно прибували на підвладний німцям терен. Їхніми відомостями ми корегували публіковане в німецьких часописах.

Ми дуже докладно, дуже детально вивчали ситуацію. Ті події, що їх собі на рекляму подавала совєтська преса, не мали для нас ніякого значення. Читавши ще напочатку про виступ нашого доктора Панчишина в Москві, ми яскраво уявляли собі справжній тон його голосу, такого добре відомого всім нам не лише з його зовнішнього звучання, але й з того змісту, що його він, цей голос, висловлював. Перші колхози на терені Галичини і перші поезії про Сталіна, складені галицькими поетами, ми розцінювали як сміховину, приречену на негайне зникання при першому ж подуві свіжого вітру.

Цей свіжий вітер повнив наші груди. Ми ані секунди не сумнівалися, що розкол у нашій організації пішов на оздоровлення основного її галицького ядра, і новий стиль нашого молодого керівництва ми вітали гаряче й самовіддано. Кожен новий день наближав нас, про це всі ми знали вже цілком точно, до великого порогу, за яким починалася нова ера.

Я був у числі перших з нашої групи, які дістали завдання йти на Велику Україну разом з німецьким військом. Властиво, я був таки першим, бо стояв із самого краю праворуч біля стіни, сливе зовсім близько від столу, що за ним сиділи провідники. Я дістав перші інструкції. І я дістав перше в нашому гурті псевдо: Андрій.

І тоді почалася для нас наша велика війна.

12.

ОСТАННЬОЮ зупинкою на рідному грунті була для мене зустріч з моїм гімназіяльним навчителем та вихователем. Професор Я. стояв саме під пам'ятником Смольки, коли я швидким кроком прямував

на Казимирівську вулицю, щоб ще раз оглянути спалені Бригітки за цих моїх останніх відвідин Львова. Я був тоді у Львові переходом, протягом усього двох днів, населення нашого рідного міста дихало великим подихом, і кожен кут вулиці значили великі прямокутники паперу, які сповіщали Україну і світ, що нарешті відновилася виплекана мрією народу самостійна українська держава.

Професор Я. стояв під сірою постаттю людини з вусами й еспанською борідкою, яка для наших польських співмешканців цього міста означала дуже багато, але для нас - геть нічого. Але професор був культурною людиною, він ніколи не висловлювався проти того, що, на його думку, належало до здобутків усього людства. Твердою звичкою наслідувавши його, я так само ніколи цього не робив. І тому я не мав нічого проти, коли наша вирішна зустріч відбулася під пам'ятником Смольки у Львові.

Професор Я. скидався на гнома. Ще сидівши в наших юнацьких лавках, під час лекцій брали ми його за істоту з вигаданого світу. Він був надзвичайно добрий, і це було першою властивістю, за яку ми його відносили до світу, що не існував. Він був невеличкий, і якраз це подобалося нам надзвичайно. Ми не любили високих учителів. Про цих останніх вигадували ми безліч небилиць. Професор Я. був єдиний, якого ми приймали таким як є, тобто - цілковито винятковим.

Я підійшов до нього, бо вже не мав змоги звернути. Вулиця була дуже вузька. Він стояв просто під пам'ятником і чекав на мене здаля. Він, звичайно, робив вигляд, що його цікавить щось інше, я не мав сумнівів, що він саме зо мною хотів побачитися в ці насичені радісною тривогою дні. І я завернув до нього.

Я уникаю тут передавати нашу розмову дослівно. Свою спроможність відтворити пряму мову я зберігаю на пізніше, на ті місця моєї розповіді, коли я не зможу оминути потреби бодай загально віддати мову тих людей, які цікавили мене особливо. Тим то я переказую нашу розмову, не виходивши з тих засад логіки в переказуванні чужої мови, яких нас учили, коли йшлося про клясичні зразки в цьому роді: "Записи про Галлську війну" Цезаря або щось у цьому роді.

Професор узяв мене за руку і не пускав її довго. Я знав, що він не звичний на такі порухи. Це важило для нього як щось нещоденне. Властиво, ми й не говорили більше ні про що. Він розпитувався просто, куди я збираюся. Я сказав про це в загальних виразах. Це не говорило анічогісінько ані йому, ані мені. Ані він, ані я не знали географії терену, який я мав тепер уйняти під свій засяг. Це звучало для обох нас як цілковито віднесене. Ми просто зайшли в поблизьку харчівню і замовили хто що волів: він каву, я цитронову лімонаду. Розмовляти почали ми не відразу, бо нашому настроєві шкодила зустріч із панством Т., яке ми вздріли там же, при пам'ятнику, негайно ж по тому, як ми там побачилися. Пан Т., який носив новесенький однострій, вів за ручку свою гарну пані і сяяв. Я, який у них спинявся на ніч, не міг відмовитися від того, щоб їм уклонитися. Так було в нас зграбовано

хвилину. А в цю ж хвилину професор бажав либонь сповістити мене про своє найзаповітніше. На жаль, це було пропущене.

Отож сіли ми в кутку обраного від нас льокалю в половинчастому настрої. Професор був внутрішньо нецілий, бо, приготувавши щось мені сказати, він був перебитий короткою, але рішучою зустріччю з моїми знайомими. Він пив свою каву і мовчав. Якби ми почали змагатися, хто кого перемовчить, виграв би безумовно він. Він належав до куди більш рішучого покоління. Тому я й наважився перебити мовчанку.

Він зрадів тим, бо йому було справді дуже важко знайти гідну середину між бажанням висловитись якомога сердечніше і затримати свій авторитет як поважного навчителя якомога міцніше. Він заговорив відразу, робивши лише короткі павзи там, де йому бракувало граматичних частин, щоб сполучити логіку того, що текло владно само собою.

Він почав не здалека, як я того сподівався, лише відразу з моменту, що він особисто не поділяє поглядів старшого покоління. Отож, він зовсім би не був від того, що покоління наступне страктує справу дещо інакше. Він припускав цілком можливість, що треба було б так чи так комусь сказати цю болючу справу на ввесь голос, і він при тому просив зрозуміти його як слід і не вважати за старомодного.

По перших ковтках кави він дозволив собі (як він це сам назвав) згадати у двох словах про наше спільне юнацтво. Він так і сказав: наше спільне юнацтво, хоч він був старший від мене на добрих сорок років. Він підняв на мене дуже густі свої брови, коли трапилася в міжчасі така подія: кельнер підніс йому другу каву, а до мене промовив розуміючим тоном: - Як цодзєннє? - І я відповів, цілком не подумавши: - Так, проше. - Минуло зо дві хвилини, як професор запитав: - Чому ви до нього сказали по-польськи?

Я не міг спершу зрозуміти сенсу запитання. Потім я не міг зрозуміти й справді, чому я говорив це дурне речення по-польськи. Професор сказав мені при тому: - Так ця людина - українець, і це вона лише себе викривлює, говоривши до клієнтів по-польськи. - Я цього якраз не знав. Саме тому це й глупо було з моєї сторони. Справді, чому? Він мене бачив, цей кельнер, усього два дні і спитав: - Як цодзєннє? - так, наче б я тут бував як багаторічний бувалець. І чому я справді не довідався перше, якою мовою він розмовляє, коли хоче порозмовляти за свою душу? Так, це було глупо, і це було завадно для нашої розмови, в якій він волів висловити мені щось своє справді глибоке.

Усе ж це почуття минуло з наступними хвилинами. Я забрав себе в руки. Професор поготів.

Тоді, коли вже нам ніхто не заважав, ані кельнер, ані спогад про панство Т., він сказав мені ще раз, що цілком розуміє наш гін. Ми, мовляв, повинні це, воно є ніби нашим зобов'язанням. Але, запитав він (і при тому він глянув на мене, глянув не просто в вічі, але таки глянув, і то дуже гостро і раптово), але - чи думав я коли-небудь про смерть?

Я сказав, що думав дуже часто. Що таке смерть, запитав я своєю чергою. Чи вірить він у позагробове життя, запитав я по павзі. На це він посміхнувся, і в цю хвилину я не бачив його очей. Поза тим вони були й без того занадто блакитні, занадто безкольорові, щоб впливати безпосередньо. Запитавши, я чекав на відповідь. Цим я ніби вигравав час, щоб додумати ще щось своє, чого не встиг був додумати через зустріч з ним під пам'ятником.

Та, всміхаючись, він звернув на мене врешті свій зір. Я побачив його очі. В них була хвилева безодня. Цілком спокійно всміхавшися, він проказав, що коли потойбічне життя й існує, то ми в ньому будемо настільки відмінні, настільки несхожі на нас теперішніх, що про це, мовляв, нема чого й говорити. Він був при повній ясності думки, при повній зброї з попереднього сторіччя, яке його твердо й упевнено породило.

Тоді я відчув себе цілком управненим запитати, що ж, властиво, повинна його обходити моя особиста смерть, якщо це, так би мовити, граційне явище природи взагалі не надається до визначення, поготів є суб'єктивно непередаваним від одного до другого. На це він відразу сказав у тому дусі, мовляв, як же воно є непередаваним, якщо його одна людина цілком спокійно може передати другій, володівши зброєю найпримітивнішого устрою. Я вже був готовий до цього звороту думки і негайно відрік йому, що я ж бо не це думав, свою думку висловлювавши, не думав це тому, що був переконаний у непрямому сенсі нашої розмови про причащення смерти від однієї людини до другої. Але він, старий наш навчитель логічного думання, звичайно, тільки на це й чекав. Отож він і сказав: як то, мовляв, у непрямому сенсі, якщо ані для віруючих, ані для невіруючих не може бути про смерть іншої думки, як про абсолютну даність. Це спільне всім нам, - наполягав він дуже ваговито, - це спільне і віруючим, і атеїстам, це єдина наша точка порозуміння, - так сказав він, - якщо ми всі: і вони, і ми - говоримо про абсолютні категорії.

Зрозуміла річ, я був заскочений. Я був настільки заскочений, що не помітив навіть тоді цього його виразного розподілу на "вони" і "ми". Якби я й помітив був, я б не міг усе-одно збагнути, хто тут були вони, а хто ми. Розмова відбувалася в переповненому льокалі, було багато мужчин, що дихали тяжким випаром тютюну й алькоголю, і ще більше жінок, які тут де не взялися.

Він же не дав мені зібрати мої думки доладу і дуже тихо й виразно сказав, що саме момент смерти в'яже одну людину з другою, в'яже спільним очікуванням таємниці, яке очікування й являє собою єдиний зміст кожного людського живого життя. Смерть, що загрожує іншому, не може бути байдужа людині, будь за цією небайдужістю й ховається навіть притаманний кожній людській істоті егоїзм. І якщо вмирання вінчає дослівно кожну дію людини, то все ж таки можна намагатися це вмирання простягти на більш-менш розумну відстань від моменту народження. Мені, мовляв, усього... (- Скільки? - запитав він, ще раз на мене

побіжно глянувши, і я відповів, що двадцять чотири) ...отож, двадцять чотири. Це термін рішуче замалий, щоб устигнути окреме життя врівноважити супроти його таємниці особисто вирахуваною й особисто здійсненою доцільністю.

Я хотів був на це відректи, що який же сенс аж так поважно будувати конкретну життьову доцільність, коли факт обов'язкової смерти наперед позбавляє її всякого глузду. Я хотів вимовити ці слова дещо іронічно, і гіркий посмак думки переплив уже мені на уста. Але я тут не схопився і навіть засоромився. Мені спало на думку щось, про що я ніколи ще перед тим не думав виразно, але тут, у гнітючому тютюновому випарі багатьох легенів, у гучній завісі з запахів та голосів, за якою явно лунали звуки походу, гамір пересування величезних людських мас, воно, це ясновидне усвідомлення, зросло в мені, як небувала у своїй значущості віха.

Воно було приблизно таке: кожен повинен будувати і повинен любити своє дочасне життя. За таємницею смерти криється велика ясність рівноваги, і наша віра переконує нас у тому, що сума наших поодиноких, нехай і увінчаних умиранням, хотінь являє собою отой величезний творчий здобуток для Бога, що й визначає для Нього єдиний глузд у сотворенні світу сього. Не повставаймо ж проти Його благословенної волі, робімо кожен своє життя на найбільшій межі реальности, а далі... а далі видно буде.

Я не знаю й досі, звідки воно тоді взялося в мене в тому пересиченому людьми льокалі. Я жив від дитинства потужним інтуїтивним життям, але воно ніколи не знаходило собі жадних яскравих виявів. Глибоких релігійних переживань я не мав теж. Я, як і всі мої гімназіяльні товариші, знав, що професор Я. і наш катехит між собою не дружили, і в загальних рисах знав, чому саме вони не дружили. Проте ані я, ані мої перевесники не надавали цьому жадного значення. Кожен з обох цих наставників посідав своє визначене місце в наших душах, і якщо години Закону Божого ми сприймали як щось цілковито самозрозуміле, віддававши цим годинам належну зовнішню пошану і жадним робом не заглиблюючися в їхній підспідний зміст, то й ліберальні вислови професора Я. брано було від нас легко й з цілком визначеною дозою приємности, яка, проте, не сягала в царину, де формуються найістотніші властивості думання й вдачі.

Тепер у розмові з професором думка про Бога та про завершену округлу цілість Його твору визначилась у мені вперше. Можливо, що це сталося наслідком занадто напруженої праці моїх нервів протягом кількох останніх років. Але можливо також, що праця нервів - це тільки допоміжний засіб нашої натури, яка підсвідомо прагне усвідомлення. Так чи так, але я спробував викласти цю думку своєму співрозмовникові. Я говорив плутано, і розбіжність між чітким видивом уявленого і способом мого вислову мене дратувала. Я намагався опанувати моє незадоволення самим собою, по кількох реченнях мені це пощастило певною мірою,

і я закінчив думку дещо розважніше, ніж був її почав, проте все ж таки не з достатньою, як мені здається, переконливістю.

Професор вислухав мене, не зробивши ані одного руху. Він дивився тепер на мене одверто, а коли я закінчив, простягнув руку по свою каву. Тоді без усякого переходу він запитав мене, що, властиво, сталося в нашій організації. Я помовчав хвилину, а тоді розповів йому те, що мені самому було відомо. Я сповістив його про пункти засадничих розходжень поміж старим проводом і нами, ті пункти, які з такою гостротою виявилися під час минулорічного побачення нашого провідника при його відвідинах, вкупі з керівником екзекутиви в західніх областях, у голови проводу на еміграції. Голова проводу, що мав офіційний титул вождя, людина старого гарту, заслужений у визвольних змаганнях 1918-1919 років полковник галицької армії, заступав погляд, що час для революційної акції ще не вдарив. Щоб не розтрачувати своїх сил і не наражати населення окупованих більшовиками теренів на масові репресії, він вимагав зосередити всі сили організації на ретельній і всебічній підготові до моменту вибуху війни між Німеччиною та Росією, війни, що в її приході він, голова проводу, не сумнівався ані хвилини. Але ми прагнули чину, ми прагнули повітря, ми стриміли до атаки цих безмежних і, як нам здавалось, м'яких та податливих просторів. Наш провідник був нашим речником, він був нашою думкою й знаменом, і якщо взагалі можливо, щоб одна людина стала збірною особистістю і зосередила в собі волю сотень і тисяч людей, то в даному випадкові це було саме так. У приватному житті людина тиха й розважна, наш провідник, поза всяким для нас сумнівом, зважив усі сторони справи, заки зважився на такий рішучий крок, і для всіх нас це було запорукою нашої спільної правоти, будь вона й виглядала на перше судження молодечою витівкою й непоміркованим бунтом юних проти старших.

Я говорив усе це дуже спокійно, може, дещо навіть по-діловому, і професорові либонь здавалося через те, що я просто повторюю усталені в нашому побуті фрази, до яких мене обов'язує організаційна дисципліна. Він, звичайно, цього не сказав, але всміхався лагідно, ба дещо сумовито, а по закінченні моєї мови тихо кинув:

- Я його знаю. Чейже він теж був колись моїм учнем.

Це не було для мене новиною. З гімназіяльної катедри професора Я. слухало не одне з наших поколінь. Відчувши тепер до нього велику теплоту, я торкнув його руку й запитав:

- Скажіть, пане професоре, що ви думаєте про нас насправді. Добре чи погано?

На це він відповів, що не може бути суддею. Події, сказав він, розгортаються незалежно від наших хотінь, і кожен повинен лише зважувати, щоб ніде не вистрибнути з колії доцільности.

Та, додав він по хвилині, історію якраз і визначає безугавне нагромадження однієї недоцільности на другу, а те, що пізніше оцінюється

як раціональний чин, являє собою просто узаконену, проголошену нормою недоцільність, що була в цьому ланцюгу останньою з черги й сама себе вінчала на правах переможниці. Тим то недоцільно є також і переконувати будь-кого в недоцільності його чину. Ну а щодо тих жертв, - сказав він далі, - жертв, які від цього дня почнуть приноситися в рівномірно-прискореному темпі, то наше чисто людське спочуття... Тут він раптом урвав сам себе й знову без усякого переходу сказав: - Ви, здається, свого часу кохалися в музиці.

Мене здивував цей напівзапит, напівтвердження. Наскільки я пригадую, до музики я не мав ніколи спеціяльного зацікавлення, хоча, річ певна, не відчував до неї й огиди. Я охоче брав участь у хоровому співі, не зважаючи на те, що, як я вже сповіщав читача вище, ніколи не вирізнявся чітким слухом. Голос у мене був теж презвичайний, і музичного театру я сливе не відвідував, якщо не рахувати вистав "Наталки Полтавки" й іншого в цьому роді, баченого від мене в нашому провінційному виконанні. Я й запитав його тепер, чому це йому спало на думку говорити про музику.

Я намагаюся тут передати по змозі найдокладніше не тільки суть нашої розмови, але й її зовнішні вияви. Не мавши дару пластично зображувати людей і предмети, я нотую просто кілька деталів, які мені запам'яталися й які людині з фантазією, можливо, допоможуть домалювати образ цієї нашої будь у загальному ході подій і незначної, та для мене все ж вагомитої зустрічі. Ми сиділи в льокалі вже зо дві години, і джигунського вигляду кельнер-українець, який так охоче розмовляв по-польському, кілька разів відновлював вміст наших склянок. Ми пили ввесь час те саме: професор каву, я лімонаду. Коли ми вирішили вже відходити, професор запитався в кельнера дуже гострим тоном і неначе обстругуючи кожне слово: - Що я винен? - І кельнер не моргнувши оком вимовив цифру бездоганною українською мовою.

Ми пішли до виходу, продираючися через густо наставлені столи. Від одного гурту раптом вигукнув до професора вояк, зачепивши його злегка ногою: - Україне, гут! - Тоді він важко підвівся й, тримаючи нетвердою рукою склянку, ревнув ще голосніше і разом з тим незвичайно врочисто: - Слява! - Він був червонопикий і широкогрудий, наскрізь пропахлий запахом реміння й алькоголю. Жінка, що сиділа поруч нього, дивилася на професора з великою симпатією, хоч не знати було, чи вона розуміла, про що йдеться. Вона була так само порядно нетвереза. Професор чемно вклонився й, ледь посміхаючися, пройшовся повз стіл, маленький і поважний у цьому напруженому шумі.

Коли ми вийшли на вулицю, вже сутеніло. Ми спинилися коло плякату, що сповіщав про поліційну годину. Через усе місто сунуло військо, місто набрякло гарматами та панцерними возами, гуркотом і поодинокими вигуками тонких звучних горлянок. Все було незвично й придушено-радісне в цій короткій годині львівського двоєвластя.

Професор занотував собі щось із настінного оповіщення і сховав свою книжечку до кишені жакета. Він добре бачив без окулярів навіть у цьому півсвітлі гарячого, ба задушного, вечора. Тоді ми стали один проти одного. Я не занадто високий на зріст, проте він сягав мені тільки до плеча. По невеличкій мовчанці він зіп'явсь навшпиньки й поцілував мене.

- Тільки не думайте, що я вас не розумію, - сказав він ще раз. Голос його був приглушений, хоч він і всміхався далі. Я стис йому руку, може, навіть надто сильно, бо він трошки зігнувся. Тримавшися під самою лінією дерев на хіднику, я швидко попрямував вулицею. Але за кілька хвилин я обернувся. Професор стояв на тому самому місці і махав мені рукою. Коли я по тому обернувся ще раз, він уже стояв нерухомо, але був там же, де ми розлучилися, лише дещо зійшовши на брук, щоб ліпше мене бачити.

13.

Я вважаю не зайвим нагадати тут читачеві бодай у загальних рисах про початковий перебіг військових дій на Сході.

Війна розпочалася 22 червня року 1941 о другій з половиною годині ранку. Після короткої і для сливе всіх несподіваної промови райхсканцлера Адольфа Гітлера німецька армія вдарила на большевиків, перейшовши з місця до потужного наступу відразу трьома армійськими з'єднаннями. Цей концентрований наступ, широко застосовуючи й доводячи до нечуваної технічної довершености стару ганнібалову ідею охоплення супротивника з флянгу та оточення окремих його груп, провадили з півночі, із Східньої Пруссії, фельдмаршал фон Леб, з перетвореної на Генеральну губернію польської території - фельдмаршал фон Бок, а з півдня, в напрямі на Галичину - фельдмаршал фон Рундштедт. Усі роди зброї діяли в подивугідній гармонії, складну партитуру військової машини виконувано мистецьки досконало в найдрібніших деталях, блискавичні повітряні налети випробуваних щойно перед тим в еспанській війні стрімкоспадних літаків завдавали першої розколини так у матеріяльній частині, як і у психіці ворога, після чого з секундною точністю розрахунку слідувала артилерійна підготова, яка розчищувала шлях до тотального наземного наступу. Ця обставина високої технічної переваги німецьких збройних сил, разом із фактом повної невпорядкованости совєтської держави, що таїлася за її голосними запевненнями про господарчі та технічні успіхи, і з виразною нехіттю населення околичних земель Совєтського Союзу супроти совєтської політичної системи недвозначно спрямували хід війни з перших же її кроків і невхильно визначили її простолінійний характер на цілий рік.

У Галичині перша сутичка відогралася ранніми годинами 22 червня на мості через Сян, який поєднував дві частини Перемишля, належні за демаркаційною лінією умови 1939 року до цих двох сфер окупації. Несподівані, немов грім серед ясного неба, гуки гармат, що розляглися тут перед

самим світанком, спричинили в совєтській частині міста неймовірну паніку. Військове й цивільне змішалося в одну купу. В місті мешкало на той час багато родин совєтських урядовців, насланих до західньої України з осередніх земель. За кілька хвилин ця маса людей опинилася на острові, оточеному з усіх боків зливою вогню.

Дехто з командирів большевицької залоги все ж таки виявили присутність духу, отже, нашвидку вишикували поодинокі частини до оборони, і таким чином атаку хоча й не було повністю відбито, проте на певний час стримано, і окремі дільниці совєтської половини міста кількаразово переходили з рук до рук. Повідомлення створеного того ж самого дня в Москві совєтського інформаційного бюра, яке передало для свого населення опис боїв під Перемишлем з дводенним запізненням і яке і надалі частково з пропагандивних мотивів, частково з дійсного таки браку інформацій аж ніяк не тримало широкі маси країни в правдивому курсі справ, мало слушність у тому, що військові звітодавці були ще тоді спроможні відбувати кількахвилинні інтерв'ю з людністю поміж двома кількагодинними німецькими окупаціями. Звіти кореспондентів по дорозі до Москви виростали з поступом качаної снігової кулі, і звідти вони лунали вже на ввесь світ, викрикувані гістеричними від несамовитого переляку голосами дикторів, фантастично розмальовуючи "німецькі звірства", хоча ця формула, що стала в Европі традиційною від франко-прусської війни року 1870, тут ще не була ніякою мірою прикладна, бо йшлося покищо про звичайні дії, а не про пізніший режим цивільної влади, встановлений на відвойованих від большевиків землях.

Ця коротка затримка в Перемишлі, як і подібні тимчасові уповільнення наступального ходу, звичайно ж, не мала жадного стратегічного значення. Збройні сили Німеччини котилися в східньому напрямі, як невтримна лявина. Багатомільйонова червона армія була дезорієнтована, деморалізована і в дослівному глузді слова обезголовлена, тому що командирські ранги, аж до найнижчих, охоплені неописанною панікою, намагалися з усіх сил затушкуватися, стати будь-що непомітними, а при першій же загрозі безпосередньої сутички з ворогом вони взагали стинали з себе ножиками петлиці та інші "знакі отлічія і разлічія", виконуючи тим виданий кимсь нагорі большевицького командування надполохливий наказ. Рядові вояки масово віддавались у полон, особливо ретельно робили це численні ще на той перший період війни в армії приналежні до мусульманських народів, але також у переважній своїй частині українці та білоруси. Дух катастрофи нісся повітрям над неміренними просторами большевицької держави. Через усю її довжину, під рвучкими громами гармат і в диму оглушливих бомбардувань, лягла бездонна моральна розколина.

Осередок країни, п'ятьмільйонове місто Москву, паніка огорнула найперше. Щойно по дев'ятьох годинах від відкриття воєнних дій ополудні виступив через радіо Молотов, який на той час виконував обов'язки голови

совєтського уряду, і оповістив населення страшним голосом про те, що того дня німецькі повітряні збройні сили бомбардували чотири совєтські міста, між ними столицю України Київ, а також про те, що хоч, мовляв, і порушено таким нечуваним способом "священні границі нашої батьківщини", та ворог у кінцевому рахункові таки буде розгромлений і перемога лишиться "за нами".

Ці слова провідного большевицького діяча могли подіяти на короткий час заспокійливо хібащо в самій Москві, ще більше певности вони спроможні були викликати денебудь у Владивостоку або в Петропавловську на Амурі, але в районах безпосередньої дії їм, річ зрозуміла, ніхто не повірив. Явище відступаючої червоної армії і тотального розвалу всієї большевицької системи на підданих нападам з повітря окраїнах совєтської держави становило собою щось одноразове у світовій історії. Найбільш скептичні з-поміж ненависників совєтського способу життя в середині країни, ті, які вже зневірилися в усіх можливостях цю систему усунути і готувалися прожити решту віку, заціпивши зуби, в її лабетах, мали наочну можливість переконатися, як ця система валилася від першого ж потужного подуву ззовні. Волею-неволею мусіли й вони увірувати в цю реалію неймовірного, в цю потворну чергу подій, починаючи з візити Ріббентропа в Москві, з блискавичного четвертого розподілу Польщі, з прилюдних запевнень того ж Молотова, мовляв, націонал-соціялізм - це політична течія, що її треба в кожному разі шанувати, з прилюдного писаного виступу іншого большевицького керівника, Жданова, який зі сторінок центральної преси перестерігав своїх колег у політбюрі від будь-яких пертрактацій з нещирим англосакським світом, - і кінчаючи цим землетрусним вибухом двадцять другого червня, що стався приголомшливо і для цілого населення, і для співпрацівників телеграфічної агенції ТАСС, яка недавно перед тим спростовувала сливе ніким не помічену чутку про пересування німецького війська, і, нарешті, для найвищих руководів велетенської країни.

У такій психологічній атмосфері в стані противника відбувався німецький наступ перших місяців. Смішно було в той час і говорити про якийсь поважно опрацьований стратегічний контрплян. Імпровізоване большевицьким командуванням зосередження сил від Литви до Чорного моря з метою головного удару на Генеральну губернію зазнало відразу ж фіяска. Витворене німцями кільце Білосток-Мєнськ принесло їм 320000 полонених, 3322 захоплених панцерників, 1809 гармат. Одночасно звужувалося кільце навколо Львова. На допомогу хронічно спізнюваним звідомленням совєтського інформбюра було пущено усну чутку про те, що славна з громадянської війни кіннота Будьонного відбила Львів. Чутка повсюдно викликала сливе неприхований регіт. "Як же, - говорили люди в Україні вже чи не на повний голос, - звичайно ж, німецькі танки сполошились від цієї рубай-атаки і стали дуба!" Львів упав 30 червня. Ще перед тим здобуто було Гродно (23 червня), Берестя Литовське, Вільно й Каунас

(24 червня). 26 червня німці дійшли Двіни. Загальні їхні трофеї по цих операціях становили 400000 полонених, 7615 панцерів, 4423 гармати, 6233 літаки.

Сам Сталін спромігся виступити з радіопромовою до свого населення щойно аж третього липня. Руки його тремтіли, і в них дзвеніла склянка, до якої він наливав перед мікрофоном воду. Зміненим, не своїм голосом він сказав не звичайне "товариші", а щось чисто мормонське, на зразок "Браття й сестри!" Далі він говорив усе тим же переривким голосом і п'ючи раз-у-раз воду, що "червона армія, червона фльота й усі громадяни Совєтського Союзу повинні відстоювати кожну п'ядь совєтської землі, битися до останньої краплини крови за наші міста й села, виявляти сміливість, ініціятиву та кмітливість, властиві нашому народові..." Він теж спробував вигукнути, як за одинадцять днів перед тим Молотов: "Вперед, за нашу перемогу!" Та при тому він наказував знищити весь багатий врожай того року, різати худобу і взагалі перетворювати "кожну п'ядь совєтської землі" на пустку. Не зважаючи на те що в наступних пересиланнях цієї промови, що слідували того й дальших днів з певними інтервалами, було витято з тонфільму булькання води, ніхто вже з окраїнного населення совєтської держави не сумнівався в дійсному призначенні перемоги в цій смертельній ривалізації двох сил.

У цьому владному наступі головну й вирішну ударну силу становила, самозрозуміло, німецька потуга. Проте війська союзних з Німеччиною держав, які, захищені її широкими сталевими крилами, йшли на той час також упевнено вперед, здобулися на свої місцеві успіхи - там, де це не являло особливо великих труднощів і надто виразної небезпеки. Так, 6 липня румуни ввійшли до Чернівців, а 7 липня мадяри здобули Станиславів та Коломию.

9 липня німці осягають "лінію Сталіна", похапцем пляновану й геть недобудовану систему оборонних споруд, що тягнулася від Фінської затоки через Смоленськ та горішній Дніпро на середній та долішній Дністер. У відступаючих частинах червоної армії були, звичайно, й патріоти, які намагалися при переході через населені пункти заспокоювати людей такими оптимістичними кон'юнктивами: "Нам лишилося лиш ледь-ледь добудувати, і тоді б німці ніколи не пройшли". В одному селі з великого гурта людей почулося у відповідь на це: "Це ваше "ледь-ледь" тривало двадцять чотири роки". Совєтський патріот аж нічого не міг вдіяти селянам за цей вигук, бо його час тоді таки справді вже минув. 16 липня фон Бок здобув Смоленськ. У цей час фон Леб дійшов до озера Пейпус і прямою дорогою виправився на Ленінград, а румунські з'єднання здобули Кишинів і вже сягали Дністра.

Німецько-російська війна викликала в усьому світі тяжке стрясення. І ті зі світових політиків, хто був передбачливий і заздалегідь знав, що з гітлеро-сталінського конкубінату має рано або пізно вийти лише катастрофа, і наївні ідеалісти, вражені враз цим нападом "темних сил" на "прогресивний

союз народів", і зимні калькулятори навколо президента Рузвелта, і явні й тайні прямі агенти комунізму на західньому терені - всі вони в цю мить усвідомили, що їхні інтереси подивугідним робом стають тотожні. Питання військової допомоги Совєтському Союзові вже було лише питанням часу, питанням найбільш догідного стану, за якого можна було б відновити другий фронт, щоб роззосередити силу вдару спільного всім їм супротивника. 12 липня відпоручник Великобританії сер Стаффорд Кріпс підписав з урядом большевицької країни союзну умову. Старий англійський політик сер Вінстон Черчілл, який на той час очолював уряд його величности, виступив з громовою промовою, що в ній назвав Гітлера "кровожерним страховищем", а Муссоліні - "шакалом". Та тим часом це давало замалий ефект, бо "страховище" дедалі посувалося вперед, не зустрічаючи на своєму шляху гідного спротиву. Почалися бомбардування самої Москви, і за чотири дні по підписанні умови про допомогу з Англією, 16 липня, совєтський уряд переїхав до Казані, столиці Татарської Республіки, як до більш безпечного місця. Цілий ряд важливих установ евакуйовано зі столиці ще перед тим.

Серпень і вересень вирішували долю України. За три дні, від 5 по 7 серпня, ліквідовано кільце, створено під Гуманем, з загальними трофеями 103000 полонених, 317 панцерів, 858 гармат. 15 серпня впало Криворіжжя, 16 серпня - Миколаїв, 20 серпня - Херсон. У той же час флянгові з'єднання перейшли Дніпро в двох місцях, біля Гомеля та Кременчука, і зімкнулися на Лівобережжі, створивши тим суцільне кільце навколо Київа. 25 серпня німецька армія захопила Дніпропетровське.

Успіхи на півночі йшли в парі з південними. 28 серпня здобуто столицю Естонії, що по-естонському зветься Таллінн, по-німецькому Реваль, в Російській імперії називалася Ревель, а від давніх слов'янських народів - Коливань. Водночас фон Леб увійшов до Шліссельбургу, і від 9 вересня розпочато завзяту облогу Ленінграду. Наприкінці вересня фінські частини під проводом маршала Маннергайма вступили до Петрозаводську в Карелії, місяць перед тим відвоювавши загарбане р. 1940 Віїпурі.

До Києва німці змогли ввійти по більш як місячній облозі. Під час цієї облоги загинув за таємничих обставин у своєму польовому шатрі генерал-полковник Кирпонос, талановитий український полководець родом з Чернігівщини, про якого ходили вперті чутки, що він готує диверсію проти сталінського режиму з метою організації українських національних збройних сил і боротьби за незалежну від Москви державу. Київ покинули большевики німцям у жалюгідному стані. По багатьох будинках було закладено міни, і вони почали вибухати, коли німецька армія окупувала місто. Цю серію вибухів, які стрясали все довкола, вінчала тяжка експльозія головної церковної будови в Київській Лаврі, тисячелітній святині українського народу. Рука большевицького виконавця не здригнулася, коли йшлося про цей акт ненависти до сторіччями упокорюваного, а таки до кінця не упокореного народу.

20 жовтня падає Таганрог. Невдовзі перед тим німецькі та румунські частини опановують найбільший чорноморський порт України - Одесу. 21 жовтня до рук німців потрапляє Юзівка, важливий промисловий осередок вугільного Донецького басейну, названий за совєтських часів іменем Сталіна. 25 жовтня німці займають перший раз Харків, 28 жовтня - їхні сили вступають до Краматорського. 30 жовтня німецькі, італійські, мадярські та словацькі частини доходять Дінця.

У листопаді настала черга на Кримський півострів. Наприкінці цього місяця німці прорвали Перекоп та ішунські позиції. Це дало їм можливість влитися в кримські степи, де їх відразу ж тріюмфом зустріло гноблене у віках усіма російськими режимами місцеве тюрко-татарське населення. За пляном Манштайна, піхота його з'єднань при підтримці панцерів, артилерії та авіяції захопила летовища й надбережні пункти - Евпаторію, Ялту, Судак, Теодосію - і вдарило на Севастополь. Удар на цю морську фортецю, відбутий з трьох напрямів, був такої сили, що він відразу позбавив її оборонців можливости маневрувати. Захисний пояс було розтято на шматки, у створені тим робом порожні місця вклинювалися свіжі німецькі частини. На головному напрямі здовж симферопольського шосе німці ввели в дію два корпуси в складі шістьох піхотних дивізій. Крім того, в цій виправі взяло участь кілька полків СС, панцері та інші частини. По тому як в околиці Бахчисараю сталася затримка, було підтягнуто ще окремі гірські стрілецькі полки, що перейшли перед тим вогневу пробу на верховинах Греції.

Водночас із тим розпочато потужні бомбування Кубані.

Так закінчувалося перше воєнне півріччя.

14.

ТАК як же було їм не радіти, почувши довгождані громи!

Вони раділи так, що серця їхні боліли від натиску велетенського раювання. Добре було тим, хто вже нюхнув смертельної насолоди бомбометання на полях Еспанії, тим, хто на берлінських пляцах подивляв страшні паради, тим, хто чув куті звуки промов Муссоліні з балькону Паляццо Венеція. Але ті, які ще не виходили нікуди за межі свого воєвідства, ті, хто співав про "хвилі морських вод", ніколи за свого життя перед тим навіть річки путящої не бачивши!

Вони раділи несказанними радощами.

Вони всі бігли до кордонів: до Бродів, до Сяну, до Збруча, - зовсім прості хлопці в селянських убраннях всуміш із хлопцями в новесеньких чобітках, у смішних отаких картузиках, "фільозофи" та "теольоги", щоб злитися з не знаною їм стихією й повнотою перетопитися в ній. Вони ані хвилину не сумнівалися, що те щось вкрай невиразне й геть невідоме, що більшість називала "Великою Україною", а досвідченіші в підпільній термінології - "ОіСУЗ", що ця солодка потвора так одразу й прийме їх у ласкаві

ведмежі обійми і, чоломкаючися, обмаже їм обличчя слинявими козацькими вусами.

Вони бігли слідом за німецькою армією, разом з нею і поперед неї. Більшість бігла, нічого не бачачи, нічого не чуючи, нічого не бажаючи ані бачити, ані чути, несучи в серці тільки наказ, тільки виплекане з гімназіяльних років уявлення про відважних українців та підступних, з широкими вилицями москалів.

Бігло багато. Бігли юні, усміхнені, похмурі, розчаровані, романтики й ідеалісти, реалісти й скептики, бігли всі, бігло дуже, дуже багато.

Біг між ними й я, що дістав тоді ім'я Андрій.

15.

Я перейшов Збруч 4 липня 1941 року, гарячого, мов розтоплене золото, пополудня. Зо мною разом ішла подруга Ірена, моя давня товаришка, яка тепер також дістала відповідальні завдання, і ми були перебрані на гуцулів і мали совєтські посвідки, що управнювали нас, мовляв, евакуйованого голову одного підгірського колгоспу та його жінку, тікати на схід. Була друга година і кілька хвилин, коли ми зійшли з великого тягаревого авта, що везло цілу купу втікачів, і затесалися в натовпі, щоб в останньому галицькому селі дістати по зв'язках конячку, з якою ми вже далі мандрували пішки.

У моїх записах я відзначаю сприйняті явища та переживання так, як я їх сприйняв і пережив. Я нічого не приховую, нічого не глянцую, нічого не намагаюся ані вибілити, ані зачорнити. І тому без жадного вагання я нотую тут перше своє враження від Великої України: воно було від'ємне. Більш: воно було огидне. Я зненавидів цю найобширнішу частину моєї Батьківщини, про яку до того часу не мав сливе ніякого явлення.

Коли людина особливо ретельно готується до чогось, що їй геть не знане, то вона, хоч як всебічно озброїла б себе в бажаному напрямі, обов'язково не передбачить найголовнішого. Так сталося зо мною. Я був до зубів опанцерований знанням старої й новочасної історії України, знанням її географії, знанням її економіки, знанням її етнографії, ба теоретичним знанням того, якими говірками розмовляють поодинокі її райони, - і я не знав самого її грунту: її людини.

Ще на рідних мені теренах, але вже перейшовши фронт, певніше - його перегнавши, я опинився в цілковито чужій мені психологічній стихії. Що мені кинулося у вічі насамперед, це рух, безконечний коловий рух туди й сюди, без визначеної цілі, без будь-якої для ока уйнятної розумної мети. Це була кругла орда людей, переважно босих і переважно без поясів, вони звідкись бралися, дерлися гуртом до переїзних авт, або, як вони їх називали, до "машин", їхали якийсь час учвал, втопивши божевільні від переляку очі в небо і пригинаючись, коли там з'являлись літаки, байдуже, німецькі чи совєтські, їхали аж доти, доки не спиняв

"машину" загін загорожі. Тоді відбувалася перевірка "документів", тобто якихось неймовірно заяложених і обмусляних папірців, складених учетверо й увосьмеро, після чого командири "заградотрядів" скидали людей з машини й зобов'язували їх негайно рушати до найближчих військових комендатур. Люди вдавали, що тільки й думали про це, що саме це й було метою їхньої подорожі автом, і тоді вони зникали, щоб негайно ж десь поблизу зібратися в нову купу і знову полювати на переїжджe авто, про щось без кінця нараджуючися й зиркаючи на всі боки злодійкуватими поглядами.

По той бік Збруча цих людей намножилося, мов сарани. Вони йшли в усіх напрямах, від фронту й у напрямі фронту. Вони приходили з боків, з поляглих витоптаних жит, з ріденьких дібров у цьому гаряче тоскному, жовтому закуреному просторі.

Нас вони супроводжували вже без павз. Звичайно, з кожним кілометром це були інші, бо одні зникали, другі надходили, але ми їх не розрізняли одного від другого, та й не могли б розрізнити, якби й захотіли. Єдине, що я з певним часом роздивився, - це те, що сорочки без поясів були насправді не сорочками, а жакетами, те, що ми називали "маринарками", а вони "піджаками", і що це був одяг міського, а не сільського крою. Черевиків же вони не мали либонь тому, що так легше було йти цими безкраїми дорогами.

Серед них було багато молоді, юнаків покликового віку. Вони йшли всуміш із своїми однолітками в захисного кольору одностроях, що теж приєднувалися інколи до цивільних подорожніх невеличкими гуртами. Ці останні несли свої "вінтовки" абияк - на плечі, під пахвою, просто волочили по землі. Час-до-часу вони стріляли кудись у повітря чи в придорожній горох і страшенно при тому реготали. Ними ніхто не командував, вони йшли інстинктивно чи радше за інерцією, і вигляд їхній був прежалюгідний. Коли їх спиняв загін посеред шляху, питаючися стандартне "какая часть?", вони бадьоро відповідали і їх пускали далі. Відповіддю ж тих, що йшли в протилежному напрямі, тобто назустріч нам, було - "од скота", і це означало, що вони цивільні, колгоспники, які гонили худобу на схід, згідно з проголошеним напередодні наказом Сталіна, а оце повертаються до своїх хат. Масова гонитва "скота" викликала в пам'яті часи татарського лихоліття, і саме для цього потребували ми з Іреною мати нашу кобилку. Ведучи її за уздечку, ми, в наших цяцькованих киптарях, мали вигляд, щоправда, дещо екзотичний, проте були органічно вписані в цей сколихнутий і зрушений з місця пейзаж.

Села тут розташовано не як у нас, сливе поруч, але на величезній відстані одне від одного, на нашій же дорозі вони взагалі якось не лежали, ховалися десь по балках і за перелісками. Аж глибоким вечором добилися ми до чогось, що з гріхом навпіл можна було назвати містечком.

Містечко гуло, воно було наповнене по вінця перехожим людом, хоча ніде не було видно ані одного вогника, бо палити світло суворо заборонялося. Нам пощастило знайти притулок у якійсь клуні, що в ній було

повним-повно втікачів, і ми отаборилися на соломі, біля самих дверей, прив'язавши нашу худобину ззовні. Ірена дістала з клунка їсти. Ми вечеряли й мовчки прислухалися до того, що діялося навколо нас в абсолютній темряві.

А діялося щось неописанне. В пітьмі відбувалась оргія: люди кружляли самогон-первак, добутий тут же, в містечку, за страшні гроші, і від цього, від густого запаху цибулі та часнику, від гуку й гострого вереску жінок, що їх було тут також із наспою, атмосфера була нестерпною. Ірена сливе задихалася. Що було найжахливіше - це лайка, неугавна, безперервна, нескінченна, рафінована в своїй неуявленній сороміцькості лайка, зригана з горлянок так чоловіків, як і жінок рівною мірою. Ці люди були знайомі між собою кілька днів, можливо, всього лиш кілька годин, але вони всі вже були через "ти" і перебували між собою в найінтимніших взаєминах тут же, нехай і в темноті, але таки прилюдно. Юнаки називали дівчат "наші дєвочкі", а ті тих "наші мальчікі".

За юнацьких років мені трапилося, повільно ворушивши губами, прочитати книжку "Господин Прохарчин", а тоді ще книжку з яскравими малюнками під назвою "Сказание о Казани". Потім ще книжку "Ключи счастья". Бозна й як трапили ці книжки на наше горище. Пізніше, коли я, обманивши польську владу, побутував на Холмщині і нелегально допомагав при розбудові тамтешньої кооперації, я зустрічав не мало людей старшого віку, які знали російську мову ще з царських часів. Взаємився з такими людьми я не раз і на Волині. Отже, не ручавшися за наголоси, за вимогу, за знання й відчуття тонкощів синтакси, поготів за запас слів, я, проте, міг засвідчити, що російською мовою я в найконечнішому володів.

Але те, що я почув тут, на Великій Україні, перекреслило всю мою уяву. З усіх сторін - спереду, ззаду й з боків - приходили, підходили, надходили й надбігали люди, молоді хлопці й дівчата, які розмовляли - я розумів не розумом - по-російському. Проте й єдиного слова я не міг второпати. Це був або якийсь воляпюк, абож дійсно нова, революцією породжена, мова, про яку я не мав зеленого уявлення. Вони, наприклад, раптом усі гуртом співали:

принесите передачу -
перед смертью не заплачу,
перед пулей глазом не моргну.

Один з них, обійнявшися з дівчиною, яка пронозно вищала й підспівувала диким розбишацьким голосом, сидів зовсім близько від нас. Він без перестанку кричав одне й те саме - "от класно!" - і реготав немов навіжений. Реготала і його партнерка. В межипісні я таки вибрав слушний мент і запитав його, якої він національности. Вони обоє відповіли без вагання, що вони українці. Але це не вкладалося в моїй голові. Я не виходжу в цьому питанні з расової приналежности. В моєму обличчі, як добре

до нього приглянутися, можна б простежити відгуки татарської крови, і сліди її збереглися також і в моєму справжньому прізвищі. Ні, мене цікавила самосвідома приналежність до якоїсь нації, що, за моїм тодішнім найглибокішим переконанням, повинна була бути не тільки в кожної дорослої людини, але й у дитини, яка вже навчилася розмовляти. І ось тут я вперше дивився в порожнечу.

Я не міг, річ зрозуміла, вступати тоді з ними в жадну дискусію, навіть якби вони й мали до того охоту, тому що навкруги була ще, будь і розхитана, але саме тому спроможна стати несподівано гостро жалючою, совєтська влада. Та, по правді кажучи, в мене раптом упало всяке бажання навертати їх на нашу віру й потім, коли вже для того створиться можливість. Я стояв з пущеними додолу руками перед своїм стерном якраз у ту мить, коли я мав його схопити обіруч для якнайзнаменнішого звороту. Я й справді сподібнювався тоді до морця, самотнього на своєму смертельно пошкодженому кораблі, відданого на сваволю осатанілого непроглядного моря.

А море ревло ще дикіше, ще незбагненніше:

он свалился на панели,
мы сгорели в э т и м деле
и нарвались прямо на наган.

Я півлежав, спершись на лікоть і намагаючися не ворушитися, щоб дати хоч трохи спочити Ірені, яка притулилася до мого плеча. Вона теж не рухалася, але я безпомильно відчував, що вона плаче. Ця нескладна й кривоплеча панна, з брутальними на вигляд рисами обличчя й витягнутими наперед грубими губами, з зовнішністю, яка страшенно добре пасувала до її теперішньої ролі і жадною мірою не зраджувала в ній інтелігентку з блискучою самоосвітою, це й вдачею своєю дещо прямолінійне й безвідтінкове створіння, до того ж уже загартоване сидінням по польських тюрмах, - вона ридала, беззвучно ридала, мов п'ятилітня дівчинка.

І тоді мені стало страшно. Привчивши себе перед тим послідовно подолувати кожну найменшу боязнь, позбувшися вже, як мені здавалося, всякої небезпеки наразитися на переляк, я тут либонь уперше в цій гучній і коливкій темній клуні відчув голий біологічний жах. І тлом мого жаху були викрикувані, висвистувані, хрипко випльовувані з десятків перемитих горілкою горлянок зловісні, незрозумілі слова:

черный ворон стоит у ворот,
часовые делают обход,
в злые бубны бьют цыганки,
воют ветры на Таганке,
буря над Лефортовым ревет.

Наша з Іреною мука була сливе нестерпна. Минуло багато годин, заки дикий гамір почав потроху спадати на тоні й силі, переходивши в більш урівноважене шемрання, а тоді в остаточний придушений шепіт, лиш час-до-часу акцентований поодинокими, ще невгамовними визойками та жіночим сласним реготом. Нарешті все злилося в один звук хропіння людської купи, що спала в цьому одноразовому столпотворенні. Тільки то там, то там по кутках спалахували вогники махоркових самокруток, палених більш нервово напруженими, отже, тим і більш спокійними окремими людьми. Це були либонь переважно люди старші.

Тоді ми з Іреною потихеньку підвелися й, відхиливши двері клуні, вийшли на подвір'я. Хвалити Бога нам було це легко зробити з огляду на те, що ми розташувалися були коло самих дверей. Раніше ж ми не хотіли покидати насиджених місць, боявшися, що на них втиснеться хтось із нічліжників.

Ми стали поруч, притулившися до будови ззовні, і почали глибоко вдихати в себе свіже повітря. Наші потилиці торкалися ветхої дерев'яної стіни, тому що обидва ми високо підняли голови до неба, напрочуд повно набряклого зорями, особливо тихими й багатомовними в цій ночі після божевільно гучного дня. Я розшукував знайомі з дитинства сузір'я і окремі видатні звізди, і коли я їх знаходив, усі вони, як мені здавалося, стояли не так, як я до них звик, стояли косо, зсунено, деякі чи не догори ногами. Тихо вплив мені спогад про одного мого товариша, який підлітком складав про кохану дівчину отакі наївні коломийки:

над Чорногоров тумани,
мряка йме підгір'я -
а для мене ти не зірка -
лиш ціле сузір'я.

Він був чи не ще більшим ентузіястом Великої України, ніж я. Почув би він, думав я тепер, що тут за пісні співають. Мені хотілося запитати Ірену - "ну, що ти про все це думаєш?" - але я розумів, що запит був би зайвий. І перед нею, і передо мною стояло в цю мить небувалої важкости завдання: не піддатися нашому настрою і не відбути полохливу втечу, без того, щоб випробувати всі можливості й вкласти у справу всі наші спроможності.

Ми стояли мовчки. Ми дихали. Дихали за стіною десятки людських грудей. Зовсім близько в середині я почув, як хтось запитався: - Хто це такі? - Поляки, - дістав він у відповідь. - Які поляки! - сказав ще хтось третій. - Вони "западнікі", евакуйовані з западного колгоспу чи що. - Здається, вони саме це говорили там, за стіною, хоч говірки їхньої я не розумів в усій повноті. Слово "поляки" в кожному разі було вимовлено напевне і поза всяким сумнівом - про нас.

Я поглянув на Ірену. При сріблястому світлі з неба я побачив, що вона всміхається. - Чула? - спитав я пошепки. Вона кивнула головою. Ще один

ніж у нашу рану, так сприйняли ми це приліплене до нас прозвисько, хоча тепер ми реагували на це радше з сумом, ніж з розпачем. На розпач немає ліпшого способу гоєння, як оце холодне в своїй бездонній гарячі, непорушне в паморочному рухові і у своїй довічній пливкості тверде й постійне небо. Воно скидалося тієї ночі на розтятий вподовж стовп мармуру, і так само, як і в цьому перетині, можна, знавшися, розпізнати вибухи й потопи творення, застиглі в осередніх рисунках земних пород, так і на небі, бувши в ньому вченим, далося б вичитати окремий рух живої людської долі, символізований у зарисі зоряної лінії. Я не вмів цього, не вміла й моя подруга, але і вона, і я, ми обидва відчували тоді повнотою наших вдихань, що стоїмо вагою наших ступнів над тією прірвою тайни, де кружляє й повільно посувається до свого вивершення також і наша особиста доля. А коли людина навіть незрозумілою мовою розмовляє зі своєю судьбою, тихенькими й маленькими видаються їй найнесамовитіші вигуки, що розлягаються в наших трьох вимірах. Ми були вже цілковито спокійні, принаймні зовні.

- Я стояла б так усю ніч, - сказала Ірена так само пошепки.

А вона ж не була ані якою мірою поеткою. Я це знав, як і те, що ніколи до жадного мистецтва не мав стосунку й сам. Те, зрештою, що відчували ми тоді, не було поезією. Це була просто тиха екстаза. Піднесення наше відбулося, закріпилось і вже так тривало.

І за хвилю Ірена промовила:

- Лише що я така зморена.

Нам треба було повертатися конче на наше випадкове сідало. Ірена була справді без сил. Сильно змученим був і я.

Наша конячка стояла мов укопана, ледь ворушивши тільки мохнатими вухами. Ірена провела рукою по її шиї, по гриві, по спині. Тоді поцілувала в морду. Ми безшумно зайшли назад до клуні.

Я не можу визначити стану, в якому ми перебували решту ночі. Була в середині нас неугавна тривога, але вона перебувала в обіймах кутого спокою. Наш сон сходився на рід маячення, але ми таки спали, не ворухнувшися ані разу, не випростовуючи ні рук, ані ніг. І прокинулися ми дуже рано.

Усе ще спало покотом. Тільки в протилежному від нашого кутку сидів один зовсім літній чоловік і хазяйновито бив на рубцях скинутої з себе сорочки нужу. Біля самого обличчя Ірени виставала зігнута в коліні, огидно гола, з синіми прожилками жіноча нога, і обличчя жінки вві сні було безглузде. З роззявленого рота дуже повільно пливла тонесенька струйка слини.

Ірена лежала, сперта на лікоть, не відсуваючись, і дивилась на цю струйку немов заворожена. Я торкнувсь її плеча, і вона здригнулася. Тоді враз підвелася й струснула зі свого обличчя рештки солом'яної потерухи. Нам треба було рушати.

Ми рушили і йшли далі свою путь того прохолодного росяного ранку. Всюди по полях і гаях густився ще туман, але, може, саме тому простір здавався куди прозоріший, ніж у спеку. Нам було дальше видно, і нам було легше йти.

Але я всадив таки Ірену на нашу тваринку, і вона їхала на ній дуже зручно, по-баб'ячому обома ногами на один бік, тримавши в руках наш вантаж. Він був мінімальний: усього один невеличкий клунок.

- Ти їздила колись верхи? - спитав я.

- А-я, пане, - відрекла вона по-нашому, по-подільському.

Я завжди любив в Ірени її маніру жартувати з пресуворо насупленими бровами. Вона була недоладно збудована, вся якась ламка й гострокутна, і саме це нас із нею ріднило, бо я відчував себе прикро в товаристві жінок плавких та пластичних. Ірена радше скидалася на задерикуватого, трудно виховуваного хлопчака, та ще й явно циганського роду.

Своїм густим і низьким голосом вона сказала:

- Хіба ти забув, як я з Романом переганялася?

Це була правда, я пустив був з пам'яті, як вона одного разу, невдовзі по описаній уже мною пригоді з прапором у нашому селі, року 1931, ще зовсім підлітнім дівчиськом влаштувала на своїй дідизні десь під Гусятином кінські змагання і сама була при тому за найактивнішого жокея. Вона була донькою пароха, і я гостював тоді цілий тиждень в їхньому для всіх відкритому домі. З нею ми щойно познайомилися під час мого першого побуту у "Анфан террібль", як кажуть французи, була вона в батька, і старенький о. П-й лише розводив безрадно руками на її витівки, завжди найнесподіваніші. І тепер я добре собі пригадав поблажливо й ледь насмішкувато затиснуті тонкі уста Романа, першоклясного їздця, коли він з усієї сили намагався не перегнати спітнілу й розлючену малу Ірену, яка силкувалася його перегнати.

Приблизно якраз у ту хвилину, коли я злегка засміявся, приголублений своїм раптовим спогадом, за нами луснуло повітря, і, обернувшись, ми побачили велетенськими тропічними рослинами посталі на обрії дими. Вони відразу побільшили краєвид, перед тим позначений лише кількома одноманітними тополями. Коло нас з Іреною було тихо, і в той час ніхто шляхом не йшов, але там, на горизонті, все жило зненацька підстьобнутим життям, як ми зміряли оком - саме в тому містечку, що ми його півгодини тому покинули.

Ми задивилися на краєвид, раптом так потужно підмальований. Сторчові сліди бомб стояли нерухомо, надовго встромлені в землю. В них була своя смертельна краса. Вони були жовтого кольору.

Літаки летіли вже в нашому напрямі, але тепер вони були знову на великій висоті. Переривчасте їхнє рокотання близько нагадувало муркотіння маленького ласкавого котика, висадженого на нагріту піч. Уже з Еспанії був мені знаний цей ворожбитний, присипляючий голос понадхмарних висот великої війни.

Ми стояли на шляху. Наша кобилка ворушила вухами, навколо неї літало вже досить мух. Просто від нас, і назад від нас, і направо, і наліво був нескінченний простір, сірий простір, що вже починав набирати золотого відтінку. Ірена дивилася на обрій, де дими все ще не розсотувалися у своїй густоті. Брови Ірени лежали низько над очима, і губи її були сильно випнуті наперед.

Тоді ми поволі рушили далі.

Уже за якусь годину навкруги нас було знову втомно й гамірно. Люди надходили справа й зліва, люди нас наздоганяли і тоді раптом спинялися, приставали, зникали з нашого життя назавжди і непомітно давали місце іншим. Їх було надзвичайно багато, але всі вони були подібні одне до одного, немов горішки ліщини. Їх було справді надзвичайно багато, цих породжень ясножовтої гарячої імли, з якої вони не знаним для нас законом виникали і в якій зникали безслідно. Якусь добру частину дня поруч із нами йшла пара наших галичан, автентична пара господарів, евакуйованих з усім недоладним поспіхом тих днів. Він був автентичний голова одного підгірського колгоспу, а вона - його реальна дружина. Вона сиділа на такій же кобильчині, як і в нас, а він ішов поруч, у зеленому фетровому капелюсі з пір'ячком, інколи торкаючись дбайливою рукою кінського заду. Ми розмовляли з ними вперше на цій землі, не соромившись нашої говірки. Ірена володіла гуцульськими мовними нюансами бездоганно, і нехитрий газда на кожне її речення сумно-задоволено прихитував головою.

Так ми йшли багато днів.

(Далі буде)

ЧЕРГОВІ ЧИСЛА

•

7-8 номер (2010) ***Всесвіту*** публікує вірші Джейн Гіршфілд (переклад Ірини Карівець), Роберта Сауті (у перекладі Світлани Богдан), роман "Потоп" Жана Ле Клезіо (переклад з французької Галини Чернієнко), оповідання Девіда Лоуренса (у перекладі Наталії Стирнік), новелу Маргеріт Юрсерар, оповідання Франсуази Саган, п'єсу Метью Заяца.

9-10 число ***Всесвіту*** подає поезії Ліліан Вутерс у перекладі Дмитра Чистяка, вибране Звіада Ратіані (переклала Богдана Козаченко), роман Кетрін Коултер (переклад Оксани Олійник), драматичну поему Гарсіа Льорки, незакінчену повість Станіслава Бражника, спогади Девіда Лоджа про Малколма Бредбері, роздуми Шарля Лерберга про Марію Башкирцеву.

ГЛІБ ПОДОЛЬСЬКИЙ

МЕРТВИХ БІЛЬШЕ НЕМА*

Повість двох світів

16.

НАШІ з Іреною стежки лежали різно. Вона мала доручення аж у самому Києві. Моє поле діяльности визначалося багато скромніше й на зовсім інших географічних координатах, у більшій близькості до старих кордонів наших земель, які під ту пору на часинку перестали існувати.

Але ми мусіли до певного часу йти разом, і цей час був невизначений. Нам не лежала дорога ані праворуч, ані ліворуч, тому що все навколо згорнулося під загрозою нащерених примітивними рушницями та напоєних вибуховою злобою проти всього і вся загорожувальних занів. Їх було виставлено повсюдно по совєтських ар'єргардах. Влада над цими сизожовтими шляхами формально належала ще їм, і ми могли посуватися лише навпростець у гурмі совєтських утікачів і фрагментарно виникнених відступаючих червоних частин.

Нашу путь значили бомбові концерти. Бомба жила цим простором, вимірювала його довжину й вартість. Її слідами відлунювало все навкруги, і сліди ми добачали то в кількаденної давности, отже, вже здохлих вибоїнах направо від шляху, наліво від нього, завжди рівними стьожечками гусячими лапками, але ніколи не з шкодою для самого шляху, - то ми переживали їх у щойно розсаджених, потужно диміючих коминах сіл і почорнілих цегляних кістяках містечок. Бомби поставали з усіх боків навколо нас магічним кільцем. Іноді ми йшли шляхом, що його обмежували

Продовження. Початок у числах 254-255

* *Зберігається правопис автора. - (Ред.)*

бомбові злети і попереду, і позаду, і тоді ми були неначе осердям високого дзеркала, яке з однаковою байдужістю відбиває те, що діється з його обидвох сторін. З кожним разом бомби присувалися до нас на крок, і з кожним нашим кроком вони від нас відсувалися наперед, ідучи перед нами, як вогняні стовпи наших рокованих мандрів.

Але одного разу щось сталося там, у піднебній механіці, якесь зіпсуття. Оцінюючи потім цю подію, Ірена окреслила її - з притаманною їй прямолінійністю - як розвільнення шлунку в літаків. Дійсно, як це буває за неспівмірного із спроможностями організму споживання щедрої та ситної їжі, літаки зненацька спинилися, зібралися над нами докупи і, коротко порадившися, враз випустили на нас весь свій тяж. Потім, облегшені й веселі, полетіли собі далі.

Що ми в ту мить зазнали? Ну, що ж, кожен з моїх читачів має власну фантазію, щоб уявити собі бодай у загальних рисах цей блискавично зірваний зір очей, коли не встигаєш навіть перших видзвонів гуку почути, цей чудесний брунатний світ, який виникає вже перед внутрішнім зором, цей гіркий посмак полину, який солодко очаровує піднебіння й промикається до самих волоконець мозку. І тоді - тиша і стума. І потім наче смерть.

Ми пролетіли щонайменше тисячу років і тоді знову весело повернулися на землю. Ірена сиділа потойбіч дороги і рівномірно, ритмічно плювалася. Першою моєю думкою було, що ці - цілу вічність, як мені тоді видалося, - повторювані рухи уст повнотою відповідають призначенню від теперішнього мого життя, ритмічного, як ніколи перед тим. Вона сиділа навкарачках і рівномірно робила губами: раз - два - три... І я перебував якраз навпроти неї, по цей бік уточненої кількома деревами дороги, і я лише остовпіло рахував: раз - два - три...

Саме тоді вона й вимовила це, як мені здалося, божевільно грімко вистрілене, але насправді ледве прошепотіла речення:

- Розстрій шлунку.

- Шо-о-о! - закричав я з переляку, з переляку і за неї, і за моє уявлення про неї. І я закричав так, що мені здавалося, наче я тільки ледве шепочу, тоді як у дійсності цей вигук пронісся по шляху ревом небувалим.

Але вона героїчно показала на небо. Мені здалася вона в ту мить з мечем у руці. І все було так добре, так добре.

І тоді ми прокинулися. Було справді надзвичайно гарно, ніби на доброму курорті, коли людина дозволяє собі нарешті розпустити свої м'язи досхочу і навіть трохи покомизуватися в ліжку щоранку. Ми розім'яли м'язи. Ірена, широким рухом плеч на обидві сторони, на схід і на захід, свій киптарик на грудях розпроставши, видихнула щось на зразок: - "е-ех!"

Наша конячка, здіймаючи високо над зубами губи, гризла квіти в придорожній канаві. Вона оголювала свої білесенькі зуби на кожну билинку, наче нічого й не сталося. Походя ляснувши її по гладкій шиї, пройшла Ірена проз неї, щоб відміряти відстань до бомбової ями, з якої ще повно

накруги курилося. Та вона ще перед тим повернулася назад і запитала: - Ану покажи мені докладно, де ти стояв.

Це було не легким завданням. Ми либонь стояли, тобто йшли разом. Я подумав і поставив свого пальця сторч над уявною лінією.

- Та ні, - сказала Ірена, - тут стояла я.

- Ти розрізняєш сантиметри? - запитав я здивовано.

- Авжеж, - рубнула вона, неначе її опало ясновидіння.

Тоді я подумав і показав більш точне місцезнаходження. І вона пішла від цієї точки вглиб поля. Виявилося сто дев'ятнадцять метрів. Я спитав її, чому вона не рахує від того місця, де йшла вона. Вона мовчки відрахувала від цього місця. Вийшло вісімдесят два кроки. Ми стали одне проти одного і як по команді вдвох подумали про чудо.

Наша конячка паслася. Дим помалу, але невпинно розходився. Дорога знов була наша.

Я поглянув на Ірену. Вона на мене не дивилася. Вона щось швидко шепотіла своїми товстими губами, оглядаючися постійно на свій киптар, геть запорошений неймовірно сірою повітряною грязюкою. Вона почала обтрушуватися. Це було направду важко, бо пил був їдкий. Це був дев'ятий день нашої подорожі.

Тоді вона глянула на мене. Очі її були карі, і в них було багато неспокою і бажання йти далі. Саме в цей мент, коли наші очі зустрілися, в наше життя увійшов коротесенький гротеск.

Це був коротесенький чоловічок, років з дев'ятнадцять, отже, зовсім молодий, у вилинялому захисному однострої, в пілотці, білявий, з рушницею. Він виплив неначе з довколишнього диму. Він також спершу не був годен вимовити ані слова. Він спам'ятався щойно тоді, коли по хвилинах запаморочення також збагнув, що покищо все це в порядку і що перед ним живі істоти, а не видива його примітивного квадратового раю.

Він виповз і відразу запитав, чи в нас є що їсти. Ірена, ледве подарувавши його поглядом, торкнулася нашого клунка на шиї конячій і, відв'язавши його, змахнула ним у повітрі. Прийшлий дивився на неї олив'яним зором, який міг означати і добро, і зло, отже - дослівно нічого. Я дивився на нього пильно. Але він не виявляв ознак життя.

Ірена заходилася розпалювати вогнище. Він сидів далі так же тупо, і рушниця, яка лежала при ньому і яку кожної хвилини можна було відняти без найменшої затрати сили, була така ж сама тупа й байдужа. В Ірени багаття починало вже набирати на палахкотінні, і я бачив, що лише наша проклята віковічна чемність, впоєна в її товсті губи сторіччями, не дає їй гукнути на це створіння - "гей, ти!" - лише змушує її однотонним голосом час-до-часу прорікати: - А може б, ще трошки хмизу, що?

Він, зрештою, широко всміхався, носивши хмиз гігантськими купами. Я відзначив, що Ірені він таки почав нарешті подобатися. Він, якщо вже на то пішло, не міг не подобатися, бо на кожний наказ він відкликався

невхильно, а на кожен жарт з нашого боку реготав нестримно, хоч не розумів ані найменшого в тому сенсу. Ні, це був, як у нас кажуть, хлоп цілком на місці.

Сало почало присмажуватися. Пекучі скалки з нього стріляли на нашого компаньйона, і він реготав від цього ще дужче. На кожен списк жиру він робив рух, неначе він, пасічник, відмахується від бджіл, і він робив це так повторно бездарно, що Ірена нарешті розреготалася на ввесь рот. Йому це сподобалося, він відтворював свої рухи далі, і мені навіть стало прикро, що моя подруга не розрізняє, де кінчається межа доброго тону. Я таки був лихий на неї, коли вона реготалася над тим, що вже давно само собі знайшло вивершення і владно вимагало відновлення, щоб не зійти остаточно на-пси. Він про це "пси" не мав уявлення зроду, повторював далі те, що вмів, повторював з кожним разом дедалі гірше, але чи Ірена була справді втомлена до межі втрати смаку, чи в її дикій натурі таки лежало щось, що ріднило її з оцим напоєним сплячою енергією людським цурупалком, в кожному разі в її погляді, в її напружено-презирливо наставлених наперед устах я читав знак дедалі більш зростаючого нахилу. І, мушу признатися, це було мені справді прикро.

Цей хлопець був взагалі якимсь винятком, не зважаючи на те, що він був в усьому типовим. Це була якась збірна свідомість, утілена одноразовість народження, а тоді раптом вдарена загальним обухом і тоді знов приведена до найспільнішого знаменника. Але що при цьому праматірна індивідуальність таки борсалася, то й у виявах своїх він був і подібний до всіх інших, і разом з тим до комічного неподібний. Приймавши від Ірени рукою її смажені шкварки, він називав їх "хрищениками", і я виразно розумів, що це слово походить від "кришеник", тобто "кришений". Так справді говорять на Чернігівщині, взагалі на півночі Лівобережжя, і я брав це в ньому як загальнообов'язуюче. Але водночас він говорив, що так хотілося б йому напитися "малака", і тоді я вже поринав у загадках, бо це "акання" належить до зовсім іншої етнографічної території.

Я не хотів його питати, звідки він справді походить, бо був певен, що, так чи так, він збреше. Брехню йому було неначе звелено носити на губах, хоча все, що він говорив і розповідав, було дуже правдоподібне. Щоправда, коли він розповідав Ірені своє дотеперішнє нескладне життя і вона його слухала з незвичайною увагою, я його не слухав ані зовсім, проте з самого тону я відчував, що так брехати неможливо, просто фізично неможливо. Отож, він був автентичний.

Він мені почав, зрештою, гостро набридати. З кожним ранком він акуратно вставав разом з нами і, поправивши свою дурну рушницю на плечах, покірно вирушав нам услід. Я вигадав для нього ймення - Апендикс. Це ймення я запропонував Ірені. Вона спершу прийняла його неуважно, про щось своє думаючи, але потім зненацька зраділа і, голосно зареготавши, повторила з захопленням: - Апендикс! Дуже добре!

Апендиксом ми могли його, зрештою, називати без перешкод, бо, коли ми навіть звичайні слова нашого діялекту при ньому швидко промовляли, він не розумів ані-ні. - Поляки? - спитав і він нас одного разу. Це було вже десь на четвертий день нашого з ним побутування, коли до нього нарешті дійшло, що ми говоримо не так, як говорить він, і що ми належимо взагалі до іншого світу. Моє обурення супроти нього зростало з кожним днем, і лише своєму самовихованню був я зобов'язаний тим, що не зробив за ввесь цей час ніякої рішучої щодо нього дії.

Ми вже були далеко на схід від Вінниці, міста, що його ми з усією обережністю оминули, і йшли далі тим самим битим шляхом усе вперед, усе вперед. Люди надходили й минали, але Апендикс наш не відставав. Він уперто йшов з нами, волочив свою рушницю, він був весь білий і вилинялий, вилинялий вкупі зо своїм захисним одностроєм, він був без стерна й без вітрил, але він таки йшов за нами, не відстаючи ні кроку. Ми вже почали до нього звикати. Нас більш не обурювало, коли він, неначе навіжений, раптовим нападом починав стріляти понад придорожним порохом і реготатися при тому так само, як реготалися й сотні інших у нашому дотеперішньому досвіді, або коли він не знати чому, зненацька відчувши втому, падав у той самий горох, качався в ньому, стогнав і ревів від насолоди, щось кричав і майже співав, ніколи, проте, не переходивши при тому від речитативу до справжньої мелодії. Тоді Ірена спинила конячку, і волею-неволею мусів спинятися й я.

Але за Ірену я вже був знову спокійний цілковито. Вона, переживши всі можливі в цьому випадкові вигини своєї екстравагантної натури, збагнула нарешті, що до Апендикса треба ставитись, як до поняття буденного. І так вона й ставилася далі до нього.

В одному містечку, що ім'я його я добре запам'ятав, - воно називалося Дашів, - ми спинилися не в загальній валці підвод і людей, а окрай битого шляху, на вузенькій доріжці попід муром якоїсь промислової будови. Перед нами відкрився неждано величезний став, чудовий, казковий став, про який ми могли тільки мріяти. Ми спинилися й почали радитися про можливості викупатися. Ми були нестерпно запорошені й пропітнілі до останньої межі.

Вирішено було, що я полізу перший, щоб звідати дно. Я мав на щастя під своїми гачами ще коротенькі штанці, щоправда, геть не купального вигляду, проте такі, що все таки вони не мусіли вразити нічиєї цноти.

Я розібрався й хоробро пішов у воду. Вже з першого кроку нога моя зав'язла в неможливо мулкому грунті. Я відчув, як моя ступня обклеюється ним так, що цього шару не в стані буде змити ніяка вода. Ставши абияк на обидві ноги, я обернувся безрадно. Ірена сиділа на березі і чекала від мене знаку. Апендикс стовбичив неподалік від неї, задумливо спершися на свою рушницю, дививши на мене так, неначе бачив уперше.

- Мулко, - сказав я Ірені.

Вона сиділа нерухомо, поклавши підборіддя на складені на колінах руки. Я присів, теплувата вода лагідно обійшла навколо моїх плечей. Сплеснувши руками й оточивши себе на мить роєм бризк, я знову гукнув до Ірени. Вона все ще сиділа, але тоді встала й скинула з себе киптар.

- Я мушу піти далі, - сказала вона.

- Чому? - спитав я.

- На мені нічого нема.

Це була справді притичина.

- Зачекай, - сказав я, - зараз я вилізу.

Вона відповіла:

- Ні, будь у воді. Я зайду з іншої сторони.

І вона, в сорочці й спідниці, але вже боса, пішла берегом ліворуч.

Вода була тепла й густа, немов кисіль, але все ж таки якось омивала пил придорожній, і ноги, по багатоденних гонах, закуті ввесь час у непробивну шкіру грубих черевиків, тепер ніжилися в м'якому, як мох, дні. Здіймавши навколо себе бурю бризк, я тим часом усе таки оглянувся на берег. Я побачив, як Апендикс помалу підвівся й пішов у той бік, де за єдиним кущем на цьому березі роздягалась Ірена. Не дійшовши кілька кроків, він знову сів і знову поклав рушницю собі на коліна. Мур був високий, і берег порожній. Нікого, крім нас, не було. Ірени я не бачив, бачив лише самотнього, меланхолійного Апендикса, який непорушно сидів і дивився на мене.

Я вздрів Ірену щойно тоді, коли вона, несподівано знявши навколо себе також цілий смерч, була вже по шию в воді.

- Ой, як чудово! - закричала вона до мене.

Я став до неї грудьми. Вона нагнулась до води по саме підборіддя і, видно, обмивала собі ноги.

- Найгірше ноги, - сказала вона. - Неймовірно пітніють.

Вона терла їх далі під водою і при тому надула губи надзвичайно.

- Пливи сюди, - сказала вона, випроставшись.

- Таж тут неможливо плавати, - мовив я. - Тут тільки ходити по дну.

Вона сказала:

- Дарма. Ось стривай, я до тебе попливу.

І вона справді лягла животом на воду й розмахнулася руками. Вона пливла, як хлопці, наввимашки.

- Ти ж ідеш по дну, - сказав я їй, сміючися.

Вона спинилася кроків за двадцять від мене.

- Та де по дну? - сказала вона, відсапуючись. - Тут де-не-де досить таки глибоко.

Краплі бігли по її обличчі. Вона скидалася на якесь водяне страховидло, невблаганне в своїй тяжкій життьовій силі. Нагнувшись до води, вона пустила по ній губами кілька бульбашок.

- Таж брудна вода, - сказав я.

- Чорт з нею, - гукнула вона й поринула в стихію з головою. Коли вона випірнула, голова її стала конічною і вода, густо стікавши, значила всі випадковості її черепа. Але очі її були ошалілі від радости.

- Ти що - зовсім гола? - спитав я.

- А-я, пане! - крикнула вона, вимахуючи руками.

Вона почала кидати на мене бризки повними жменями. Між нами зав'язався морський бій. Десь у павзі я глянув на берег. Апендикс сидів у попередній позі і дивився на нас. Він не сміявся.

- Ну, досить, - сказала Ірена. - Чудово.

Вона попрямувала до берега. Апендикс сидів непорушно.

- Ну ти, дурак! - гукнула вона до нього по-російському. - Чіво смотріш?

І, гордовито випроставшися, пішла просто до свого куща. Мені мимохіть подумалося в цю хвилину, що саме так купалися стародавні римлянки в присутності рабів, що їх вони не то що за мужчин, а й взагалі за людей не вважали. Змагаючися з підводною грязюкою, я пошкандибав до берега.

Я бачив ще, як Апендикс при наближенні до нього Ірени підвівся й приставив рушницю до ноги, неначе віддав честь. При тому він нарешті засміявся. Сяяли на сонці його водянисті очі й абсолютно білі вії. Але по тому ми не змогли його знайти, коли сіли тут же, на березі, пополуднати. Його ніби змило. Він зник після цього з нашого овиду назавжди.

- Що, нема його? - спитала Ірена по тому, як я, зробивши кількадесять кроків туди й сюди, не запримітив Апендикса ніде - ні за муром, ні за кущем.

- Ну й чорт із ним, - сказала вона по павзі.

Я глянув на неї. Вона жувала хліб і дивилася поперед себе задумано. Я Ірену любив завжди, але тепер я любив її понад усяку міру. Ми їли хліб, і в обох нас, може, вперше за ввесь час на цьому терені, було добре на душі.

Наша дорога простелилась далі невхильно. Не мавши спроможности ніде збочити, ми йшли все далі на схід. Дедалі потужніше відчувалася близькість Дніпра. Про Дніпро в тих краях говорилося, як сливе про взагалі край світу. Принаймні в одному селі ми почули таке речення, вимовлене якоюсь бабою, щоправда, не безпосередньо до нас, проте для нас цілком виразно:

- Ой, люди, чи ви чули, кажуть, війна вже закончилась і Сталін перелякався й утік за Дніпро.

У цьому селі вже зовсім одверто грабували колгосп, люди розбирали курей і цукор з поблизької виробні. Люди загалом ще мовчали, проте чути було, що тут влада належить народові в найточнішому розумінні цього слова. Ані голови колгоспу, ані інших начальників уже не було, вони розтанули в східньому напрямі. І не було вже на дорогах "скота", були лише поодинокі поворотці "од скота", здебільшого люди молодого віку. Ми з Іреною й нашою конячкою видавалися на анахронізм. Проте ми йшли невхильно на схід.

За таких обставин увійшли ми в містечко Шполу.

17.

Ми пройшли через невеличку площу, де височів пам'ятник Шевченкові, і ми обійшли пам'ятник з трьох боків. Постать була, як здалося нам, дещо занадто нахилена наперед, і ноги її в високих чоботях були неприродно короткі й тонкі. Не втішив нас цей провінційний монумент.

За самою Шполою стрілися ми ще раз, востаннє, з совєтською владою. Коло величезної вирви від бомбового вибуху сиділо двоє людей і вони вже загодя дивилися на нас скляними очима.

Я, який вів конячку з Іреною на ній, сіпнув за повіддя.

- Ідітє сюда і садітєсь на зємлю, - сказав нам старший з них рангою.

Ірена як сиділа верхи, так і зіслизнула з кінської спини й гепнула на землю просто коло ніг лейтенанта незвичайно спритно, з одного руху, надавши своїм ногам такого ж становища, в якому сидів він: по-турецьки. Я намагався зберегти поважний вираз обличчя, але в мені всередині таки все сміялося, коли я краєм ока дивився, як Ірена сиділа проти совєтського офіцера, витріщившися йому в рота й витягнувши вперед губи.

- Хто ви такі? - спитав він тихо, не зводячи з мене погляду. - Чи ви розумієте по-російському?

- Панімаємо, - сказала Ірена, і в її чорнющих очах уже вигравали одверті бісики.

Я поліз до кишені по наші "документи". Лейтенант читав їх страшенно уважно, обертав на всі боки, навіть дивився на світло, хоч посвідки були написані на добре таки грубому папері.

- Так ви западні українці, - сказав він нарешті.

Ми притакнули.

- А от мені здається, - сказав лейтенант ще повільніше і втопивши в мене непрозорий погляд, - я готовий голову на відсіч дати, що ви - німець.

- Чистий німець, - сказав і другий, який перед тим мовчав.

Я глянув швидко на цього другого. Коло його ноги стояла сторч ручна граната.

Надавши обличчю феноменально дурного виразу, Ірена запитала:

- А з чого ж видно, що ми німці?

- Не ви, - швидко сказав лейтенант, - ви ні. А от ваш чоловік - так викопаний німець.

- Чистий німець, - сказав і другий, переставивши гранату на кілька сантиметрів убік.

Сміх мене розбирав уже всевладно, але я все таки стримався й сказав поважно, вдаючи, отже, й дещо наляканого:

- Та що ви таке говорите, товариш командир? Чим же я подібний на німця?

- Всім, - сказав лейтенант. - Зовсім німецьке обличчя.

- Чистий німець, - сказав другий і поставив свою гранату знов на попереднє місце.

Я розвів руками.

- У нього тільки борода німецька, - сказала Ірена, суворо насупивши брови. - А в решті тіла він українець. Я його добре знаю. Він справжній українець.

Лейтенант спинив на ній на хвилю погляд, а тоді знов перевів його на мене. Його компаньйон дивився на нас таким самим непрозорим склистим поглядом. Обидва були біляві й погано голені, мало не так, як я з моєю багатоденною бородою. Так ми сиділи одні навпроти одного ще якийсь час.

- Ну, добре, - вимовив нарешті лейтенант і, зітхнувши, приліг на землю і сперся на лікоть. Молодший старшина рішуче переставив з місця на місце високу зеленкувату гранату.

- Отже? - спитала Ірена, все далі суворо на нього дивившися.

- Ідіть, що ж з вами поробиш, - утомлено сказав лейтенант.

- Можете йти, - насумрено ствердив молодший старшина.

Ірена спритно, по-спортивному звелась на ноги. Я підвівся теж. Вони лишилися на землі і дивились на нас не перестававши.

От ще здуру гупне в нас своєю дурною гукавкою, - стиха промовила Ірена, коли ми вже відійшли на кілька кроків.

Вони не мали на це жадних підстав, але, признаюсь, таке почуття було й у мене. Ми обернулись. Обидва перебували на тому ж місці, один півлежавши, другий виструнчено сидівши. Граната покоїлася в ногах останнього. Ірена не витримала й помахала їм рукою. Вони якийсь час лишилися нерухомі. Але нарешті старший підніс руку і махнув нею теж кілька разів.

Ми посувалися далі, повільно вступаючи на пригорок.

На самому шпилі нас обігнало авто. В ньому сидів совєтський старшина. Близько біля нас авто спинилось, і старшина, не звертаючи на нас жадної уваги, підніс до очей далекогляд і, випроставшися, подивився в сторону обрію. Там було тихо, але його обличчя мало явно занепокоєний вираз. З ним було ще двоє старшин і шофер. Ми йшли далі, також намагаючися не звертати на них уваги. Вони знову нас обігнали і зникли попереду в дорожній куряві.

18.

ЦЕ був день 19 липня 1941 року.

Того дня, як потім стало відомо, члени нашої похідної групи, яка прямувала іншими дорогами до Києва, але через не розв'язані ще військові події затрималася в селі Пашківка Бишівського району, вислали привітання голові нашого Тимчасового правління у Львові Ярославові Стецькові. Похідна група мала за завдання проголосити у Києві акт відновлення державної незалежности України. Серед її членів були добре мені знайомі Ярослав Старух, Дмитро Маївський та Василь Кук, а також Йосип Позичанюк, що був за часів совєтської окупації спеціяльним кореспондентом центральної київської газети у Львові, але ще тоді перейшов на наш бік і став активним членом організації. Я його тоді ще не знав, лише про нього

чув. Говорила про нього, як про хлопця величезної енергії та безмежного особистого чару...

Саме того дня у Львові відбулася вистава клясичної української оперети "Запорожець за Дунаєм", виконана силами новоорганізованого театрального колективу під орудою сеньйора галицької сцени Йосипа Стадника. Але українські актори грали вже не для суверенного українського глядача. Того таки дня, 19 липня, надвечір я довідався про те, що Тимчасове правління арештовано в повному його складі і що німці поставили виразну крапку над нашими визвольними змаганнями.

19.

МИ довідалися про це від Василя Вербова, який заблукав на нашій путі і ночував тієї ночі вкупі з нами в наступному селі.

Вістка йшла натуральним телеграфом, як за часів Троянської війни. На цих теренах з найперших джерел мав її Геник Б., що маршував з нашим легіоном у лавах німецької армії, з тим легіоном, ліквідувати який німці зважилися щойно місяць пізніше. Геник передав вістку в найближчому селі, яке було тількищо відбите від червоних і в якому вже чатував наш зв'язковий. Цей останній, що перед тим уже разів сім переходив фронт туди й назад, негайно переказав її на цей, "совєтський", бік, і тут вона вже попливла тонким, але гостробіжним струмком. Вербів, що мав завдання в одній зо мною місцевості, дістав вістку два дні тому. Тепер він переказав її нам.

Ми ночували в стодолі. Господиня, якась самотня, жовчна й костиста жінка, не хотіла нас пустити до хати. Коли ми зробили спробу дістати в неї молока, вона зажадала таку ціну, що на молоко не вистачило б цілої організаційної каси, не то що тієї готівки в совєтській валюті, що нею розпоряджали всі ми троє разом.

Василь Вербів походив з самої Рави Руської, тож був сливе моїм найближчим земляком. Але він був старший, і тим я звертався до нього завжди через "ви". Коли ми троє лежали в темній стодолі, я спитав його одверто:

- Що ви думаєте, друже, про тутешній люд?

Вербів відповів не відразу. Він сказав приблизно таке:

- Народ у стані недоростка. Інтелігенцію знищено. Духовність дорівнює нулеві. Єдина мета існування - збереження чистої екзистенції. Поза тим неміренна резерва невикористаної енергії, яка поповнюється щодня з природного біологічного гону і виливається в будь-що, лише не в те, в що треба.

- Завдання неймовірної важкости, - говорив він повільно далі. - Завдання майже нездійсненне. Проте зусиль варто вживати будь-що. Не говоривши вже про те, що ми їх мусимо вживати.

Василь Вербів був інтелігент з діда-прадіда. Короткою формулою він висловив те, що нам з Іреною, на наш хлопський розум, склалося вже

твердо, тількищо ми не могли так лапідарно уймати наші думки. Я, отже, був тим заспокоєний.

- Де німці? - спитала Ірена.

- Вони зовсім поруч, - відповів Вербів. - Вони йдуть, наступаючи нам на п'яти.

Василь Вербів був моїм старим знайомим. Йому я був зобов'язаний багатьма прояснінням за час мого становлення. Там, удома, він виглядав на місці, у своїй сфері, коли ми збиралися в пристойних мешканнях і сиділи в чистих фотелях. Тут же, правду кажучи, я боявся за нього, принаймні в цей перехідний час. Він міг упійматися на кожному кроці. Він не мав ані того простацького, примітивного обличчя, що його мали ми з Іреною, ані тієї невимушеної поведінки. Він був тепер теж не голений, але чорна вовна бороди лише підкреслювала його видатні на обидва боки щелепи виплеканого в кабінеті волюнтариста і його пронозний ніс, неначе перемальований з шляхетських портретів шістнадцятого сторіччя. Говоривши по-українському, він ніби перекладав свої речення з латини. І я взагалі дивувався, як він пройшов пішки стільки кілометрів, не бувши демаскований в усій глибині своєї не від світу сього сутности.

Побачивши раз це обличчя, забути його вже було неможливо. Воно не було жадним робом гарне, але воно було пам'ятке, одноразово вигадане. Нижні щелепи його виставали навіть тоді, коли він стояв до вас спиною. Це не обличчя підпільника, і йому, в ролі підпільника, воно могло завдати шкоди надзвичайної. Що потім, зрештою, і сталося.

Очі Вербова дивилися дуже пильно на співрозмовника, він ними проймав, і його мовчазному натискові годі було опертися. Вони не блищали і не мали відтінків. Пізніше, коли ми вже з ним отаборилися на час на місці нашого безпосереднього завдання, одна з неофіток нашого руху з-поміж великоукраїнок сказала мені якось про його очі: - "Вони в нього мишачі". - Вербів був людиною страшних, неміренно тяжких до подолання людських пристрастей, що їх він тим не менш подолував так, як крутить своїм штурвалом звичайний стерничий: легко й майже не думаючи.

Цієї формули "мишачі" про очі Вербова я ще не мав тоді, коли ми лежали тихо в стодолі осередньоукраїнського села, але визначення носилося в мене на язиці. Коли згадана пані його потім вимовила, я відразу відчув, що саме це я й мав на увазі. Вербів був надзвичайною людиною, і сказати тепер "мир його прахові" - це тільки виконати об'єктивну для кожного християнина формальність, абсолютно не торкнувшися того краю його земного існування, з якого бив нестримний і - за інших умов - світопреставлюваний вулькан.

Ірена сопіла вві сні. Вербів спав безшумно. Я не спав зовсім. Я лежав і слухав. Навпроти нас шаруділа торішня солома, бо там бігав кіт. І це були всі звуки. Більш не було нічого. Був я, і були мої невідривні видива.

А мені бо ясновидно ввижалася наша відтеперішня абсолютна самота, створена разючою обставиною, за якої обидва всесвітні супротивники,

помахом чарівникової палички спинені у своїй акції, вирішили, що переважною їхньою турботою є насамперед придавити нас, хто як спроможний, той тим, той тим, придавити нас, які по багатьох невдалих спробах наважилися нарешті виступити як третя, по-своєму найсправедливіша, сила.

Я навіть усміхнувся в темряві на цю думку. Я бачив неймовірно виразно кадри нашої армії, армії чистих справедливців світу, які летять новесенькими панцерниками, повівають прапорами, несуть у світ щось, чого ще не знала світова історія. Я всміхався тому, що відчував контраст між моїм бажанням і можливістю його здійснити. В якусь частину ночі примарилася мені наша господиня, в якої ми оце ночували. Вона вийшла з-за якихось високих, немов австралійські папороті, конопель і сказала, вишкіривши зуби: - "А ще чого захотіла". Я сказав їй: - "А-я, пані, а-я". - І, як мені здавалося, спав далі.

Самозрозуміло, нам був не спосіб посуватися разом. Вербів компрометував би нашу таку злютовану двочленну компанію. Це було однією з величних властивостей цієї людини, що він це чудово розумів і сам говорив про це без жадних ілюзій. Зрештою, що могла для нас тоді відогравати ролю чемність одного супроти другого, коли йшлося про щось зовсім могутніше й краще у своїй невиразності. І він сказав, що йтиме позаду нас так, щоб ми не впадали разом у вічі.

Ми розпрощалися за селом. Ірена, подававши йому руку, сказала тільки:

- Тримайтеся.

Але він і так тримався. Ми по тому обернулися на нього. Він ішов уже на великій віддалі від нас, незграбно вимахуючи правою рукою. Нас же він не бачив, бо думав про своє.

На ньому була синя сорочка на-випуск, із косим на російський штиб коміром, підперезана білим пояском. Смоляно чорну кучеряву голову вінчала шапочка з дашком, що її в цих краях звали "кепка". Він ішов уперед, як ідуть важкою ходою рибалки, що тягнуть з глибин верші, повні здуру заблуканої туди риби.

Ми почали по тому притишувати наш крок. Поспішати тепер ми вже не мали жадної потреби. Через села ми переходили тепер тягом двох, трьох, чотирьох днів. Ніхто вже більше не спиняв нас, і ми, хоч ми й намагалися триматись якомога більш оподалік місцевого населення, все ж таки відчували, що тут, по цих загублених окрай дороги селах, ніхто більш не судить, ніхто не рядить. Рядить бо й судить сам народ. Але до нього ми на той час не мали ще доступу.

Останню нашу станцію цього великого походу ми переходили рівно шість днів. Це було село Носачів, від якого бічна дорога яром вела просто в напрямі отієї славетної Куцівки, в якій, як то співається в пісні, "церкву будують". У тому напрямі йшли здимані ранковим повіванням тумани, коли ми зайшли до села. Але ми ще не знали тоді, що шлях веде на Куцівку. Та це, зрештою, й не був жаден шлях. Це була вузесенька, вита яром стежечка.

Про Куцівку ми дізналися щойно пополудні. Про це одна баба Ірені сказала. Ірена відразу обернулась до мене. Вона швидко спитала - "пам'ятаєш?" - і я справді пам'ятав цю магічну назву, хоч негайно ж при цьому пригадав, що в хоровому співі в мене ніколи не доходило повної досконалости звуковедення якимись мінорами в розв'язанні мелодії наприкінці кожної строфи. На слові "раду-у-уйся", здається, або десь близько коло того.

Перший наш день перебування в цьому селі Носачів пройшов під знаком божественної ясности. Небо було без закиду, так, як йому на Україні належиться бути. Ми спинилися на прозорій околиці, де лише позначалися кути тинів, де панували садки, в яких уже набирали на тілі повним соком привабливі для злодійкуватих подорожніх рожеві плоди. Нам усміхалося дослівно все, від дворічного рудющого хлопчака на порозі хати починаючи і кінчаючи аж кошлатими кущами кукурудзи, яка дивилася на нас невидющим патлатим своїм оком. "Пшеничка" - називають цю ситну рослину на подільському прикордонні наших земель. "Маїс" - її назва по великих західніх краях. "Мондамін" - ще романтичніше кличуть її на просторах старого індіянського епосу. "Мамалига" - так вона величається на тацях наших румунських буковинців, українізованих молдаванів та активно причетних до цієї справи словаків. Крута, твердо варена, пересипана бриндзою, являє вона королівську страву наймізерніших закутин нашої пребагатої землі.

Здається, що саме тоді, коли всезнайка Ірена розповідала мені про тонкощі готування й споживання кукурудзи, - а це було якраз над придорожним ровом, неподалець від насичених садів цього села, - коли Ірена досягала вершин майстерности, розмальовувавши стіл і обруси на ньому, господаря й господиню, і також гостей, що вже давно тримають свої приречені ложки і тільки чекають на знак, щоб розпочати цю величаву працю духу та щелеп, - біля нас раптом спинилося тяжченне вантажне авто і з нього, неначе татарською пугою гнані, поскакали вбрані в захисне червоноармійці.

Вони поскакали просто повз нас, і ми в одну мить збагнули, що й нам варто негайно скотитися в рів. Ми й зробили це, не встигши навіть над тим подумати. Але це був спасенний крок. Негайно ж слідом за тим понад нашим ровом немов просипано горох. Фр-р-р - зробив німецький розвідник, неначе попереджаючи нас таки в останню хвилину, і після того почалося щось непередаванне.

Ми лежали в рові, тісно голова до голови, так тісно, що я чув подих Ірени, яка нарешті знайшла щасливу можливість викепкуватися з усього й уся. Летіли попри нас під'юджені до останнього воздухи, а вона, несамовите бабисько, казала мені в цю хвилину у вухо: - "Знаєш, коли ото Роман бігав пальцями по клявірі, то я - "І я таки божеволів тієї миті, тому що я бачив абсолютно точно, як перед моїми очима валиться в ту хвилину жовтогаряча будова хати і як з її димів визвірюються без усякого свідомого попереднього чину рогаті палиці, частини горщиків, гострі вистріли іконних рам, тоді дим, тоді взагалі сваволя всіх наших суджень, а як

вінець усьому, безнадійно п'яне і тому досконало ясне почуття факту, що взагалі все вже скінчилося й що взагалі пора лягти на землю й в усій твоїй гідності почати мовчати.

Це враження тривало яких шість-вісім хвилин. Я добре прокинувся вже тієї миті, коли залеглі в усіх кінцях червоноармійці стріляли на пролітаючі літаки з рушниць. Вони всі раптом оскаженіли, вони так такі з гороху посилали свої висили з допотопних рушниць, цілившися неначе в ціль при змаганні на значок "Готовий до праці й оборони" і забуваючи при цьому, що просторе поле навчального полігону ні за яких умов не може покриватися навіть з двома сантиметрами простору дійсної війни.

Так ми й пролежали, вичікувавши, коли нарешті ця неймовірна дурниця закінчиться. Ірена робила при тому різноманітні зауваги, що їх, якби я перебував у нормальному стані, не минув би без сміху. Але тепер я був справді поважний. Ішлося про те, щоб не розгубитися й не розлетітися на шматки перед тим, як виконати бодай найменше з того, що суджено було і інстинктом, і свідомістю. - Вони клюють просо, - шепотіла Ірена, коли літаки по черзі, то один, то другий, покружлявши невинно, поклонялися в бік землі і, неначе нехотя, випускали з себе кілька маленьких чорненьких кульок. Слідом за тим неминуче відбувався тяжкий удар по землі й по наших мозках, і я в ту хвилину таки дійсно лютував на Ірену.

Я не пам'ятаю тепер цього переходу, не пам'ятаю, як і чому ми опинилися вже на городі, густо вкритому бадиллям і кучерявими, гостро пахучими рослинами. Червоні вояки, не вгаваючи, стріляли вгору, і кулі сичали розлюченими осами. Червоні вояки були білі - від ненависти й хвилювання. Дивна річ, я відчував тієї миті щось як свого роду співжаль до Сталіна, і не то що співжаль, а отаке собі співрозуміння, мовляв, по якого диявола були всі ці напруги духу, жертви тіла, мільйони перерваних та перетятих людських життів, пощо й нащо було з головою кидатися в той шерег історичних статуй, в якому зібрано в купу всіх найбезнадійніших тиранів, і тим, як твердить Церква, навіки погубити свою душу і, що, може, за певних умов ще важливіше, свій особистий спокій, - щоб отепер, у таку врочисту хвилину, твої рядові вояки, що не мають ані ім'я, ані прізвища, ані минулого, ані майбутнього, скреготіли зубами, неспроможні здолу, з землі батогом перебити досконалий летючий келеп. Ми були рівні зі Сталіним тієї миті, він, із своїми золотими спроможностями обертати навколо власної осі цілий світ, і ми, жалюгідна горстка збуджених молодих людей, що лише від їхнього розумного поступовання залежало спинити рух цього світу і надати йому зовсім протилежного напряму.

Із цими моїми думками поступово закінчувалося бомбування. Ще раз над нами перелетів розвідник, фотографуючи наслідки заподіяного, і тоді настала тиша. Тоді люди, які лежали навколо нас, почали повільно говорити.

- Їх куля не бере, - сказав один з непередаваним сумом.

- Вони оббиті гумою, - сказав другий, поклавши голову на ту дерев'яну частину рушниці, яку в совєтській армії звуть "прикладом".

- Не інакше, - сказав перший.

- Їх оббито гумою, - розвивав свою думку другий, запалюючися раптовою фантазією, - кулі від них відскакують, як відскакували фінські стрільна від наших "дотів".

- Звідки ти це знаєш? - спитав незадоволений третій, що лежав від нас ліворуч.

- Нам на політзаняттях говорили, - відповів той відразу ж.

- Дурак був, що говорив, - озвався той, сердитий. - Звичайні нікельовані літаки. Легка броня і нікель. Треба тільки добре влучити, і тоді він розривається так само, як кожен інший літак.

- Ну, я не знаю, - примирливо озвався знавець німецьких літаків. - Нам так на політзаняттях говорили.

Вони розмовляли тією ж самою чудернацькою мовою, яка тут домінувала, але ми вже навчилися трохи її розуміти. Ці розмови, самозрозуміло, я передаю тут в українському перекладі.

- А ви западні українці? - спитав нас раптом отой найперший, що тут заговорив.

- Так, - сказала Ірена, - ми западні українці. Що значить "дот"?

- Долговрємєнная огнєвая точка, - пояснив другий. - Укріплена, броньована, ніби невеличка фортеця, з кулеметними установками. Вони в нас були так хитро зроблені, що фінські снаряди відскакували від них, як горох від стіни.

- Ага, - сказала Ірена. - Що таке "снаряди"?

- Снаряди? - перепитав той. - Снаряди - це те, що вилітає з пушки.

- А пушка? - знов спитала Ірена, наче не розуміючи.

- Пушка? Ну, це така штука, що стріляє.

- Ага, - сказала Ірена, суворо зсунувши докупи брови.

- Пушка? - озвався ще один, четвертий, з виразно українським обличчям. - Пушка по-українськи називається "гармата". Зрозуміли?

Він говорив до нас справді по-українському.

- Зрозуміли? - сказала Ірена ще суворіше. - А чому на вас стріляли фінські гармати?

- Бо ми там воювали, - відповів українець.

- Провокація там була, - сказав відразу отой, охочий повчати, ліворуч від нас. - Капіталістичні країни нацькували на нас фінську воєнщину. Хіба ви не чули?

- Ні, - сказала Ірена. - Ми ще не були тоді ваші. - А капіталістична Польща брехала нам про фінську війну.

Охочий повчати глянув на нас з явним незадоволенням.

- А ви що тепер - відступаєте? - спитав він.

- А як же, - сказала Ірена. - Відступаємо.

- А що - ви були в западній?

- Ми були голови колгоспу, - не моргнувши оком відрекла Ірена.

- Ви?

- Мой муж, - сказала Ірена, ткнувши в мене пальцем. - А я його жона.

- Такий молодий був головою колгоспу, - сказав той ще більш незадоволено.

- У нас висували молодь на провідні становища, - заявила Ірена побожно. - Комсомольці в нас усім верховодили.

- А ви комсомольці?

- А як же.

- Ну, от бачте, - сказав охочий повчати вже лагідніше, - скільки вам совєтська власть дала.

- О! - вигукнула Ірена. - Вона нам дуже багато дала. Страшенно багато дала.

- Ви були людьми, - доводив охочий повчати, - не то що у вашій Польщі.

- Ні, - сказала переконано Ірена, - Польща була зовсім свинська країна. Зовсім свинська.

- От бачте, - наполягав той. - А ваші стріляли в нас із вікон, як ми відступали зі Львова.

- Як то! - обурено скрикнула Ірена. - Де то ви таке бачили!

- Бачили, - сказав той сумно. - Стріляли. Ну, та й ми не лишилися винними. Ми спинили наш танк і як ушкварили по будинкові. По черзі по всіх вікнах.

- Ай-ай-ай! - похитала головою Ірена. - Де ж то так можна стріляти? Ні, це не були наші, це були либонь поляки. Наші стояли за вас головою. А як же ж інакше. Таж ви дали нам справжнє життя. Ні, це могли бути тільки поляки, що стріляли.

Охочий повчати промовчав. Та озвався раптом українець:

- Ну а з тими доками, так, по правді кажучи, чиста біда була.

- З якими доками? - спитав охочий повчати, звівши на нього брови.

- Та ж із тими, у Хвінлядії.

- З дотами?

- Ну, з дотами. Ніякої там гуми не було, то все чиста єрунда. Я сам бачив, як оті доки вилітали в воздух так, що дай Боже.

- Де це ти бачив? - суворо спитав його охочий повчати.

- Та сам бачив. І всьо ото єрунда. А в нас командіром був яврей, дак він усе за свої петлиці хапався, як починалася атака. І "кукушки" в них такі були, що дай Боже.

- Що значить "кукушки"? - спитала Ірена, підвівши голову.

- Це наче їхні снайпери, - відповів той охоче. - На ялинах сиділи.

Охочий повчати обернувся до нас.

- Це були спеціяльно вивчені західніми штабами стрільці, - сказав він. - Капіталістичні штаби озброювали Фінляндію проти нас заздалегідь.

По тих словах усі помовчали. Над нами навіть дзвеніли бджоли, такою райською була погода.

Ірена звелася тоді на ноги й поглянула на мене. Я кивнув головою.

- Ідете вже? - спитав українець.

- Нам треба конче завтра бути в Черкасах, - сказала Ірена. - А дорога ще далека.

- Та ще добре треба чимчикувати, - погодився той. - Ну, щасливого вам путі.

Власне кажучи, це був перший українець на цій землі, який говорив до нас нашою мовою. Та ми були ще тоді настільки скуті, що не взяли цього факту як слід до уваги. Воно прийшло до нас пізніше, і за зовсім інших обставин.

До Черкас ми не пішли, а, круто завернувши нашу конячку, рушили бічною стежкою - і вийшли на той самий яр посеред села, тільки з другого боку. Якийсь короткий час ми ступали шляхом, що вився тут же, невідривно від села, і тут нам раптом довелося пригнутися чи не до самої землі: на нас налетів літак.

Це був совєтський літак, малесенька скакуча машинка, що ми її ще в дорозі ласкаво прозвали "бабкою". Вона скакала справді досконало. В нормальних країнах такою машиною поливають згори поля всякою поганню, щоб сільськогосподарчі паразити дохли. Тут ці машини грали ролю розвідників, тобто таких військових одиниць, які негайно ж зникали з обрію, скоро вони забачували наближення загрози. Цей от літачок промчав під дротами телеграфних стовпів, саме коли ми присіли, щоб край дороги поснідати. Він зробив номер, що його рідко може втнути навіть досвідчений пілот під час пробних летів. Спиненими на хвилину в жуванні ротами оцінили ми цей хоробрий маневр.

- Сказився, - промовила Ірена, тримавши в руці шматок хліба з салом. - Він ризикував куди більше, ніж би тоді, якби просто кинувся в повітряний бій.

Але літак її не слухав, він невхильно зникав між невиразними на колір, безмежними гороховими полями. Бо над ним у небі вже гуркотіли, гриміли, наближалися ворожі ескадри.

Ми зайшли на подвір'я. Ірені страшенно хотілося молока. Назустріч нам вийшла молода жінка, стрясена бомбуванням до самих п'ят своїх босих ніг.

- Ой, людоньки, - тільки й сказала вона.

На руках вона тримала дитину. Поруч із нею тримався старший хлопчик. Показуючи на те, що діялося в небі, він сказав нам:

- Німіцькі самольоти.

- Німіцькі, - відповіла Ірена, - маєш рацію.

Побажавши Ірені здорово пити, жінка промовила:

- Ой, людоньки, та деж то таке діється. Нехай би вже краще було так, як ото було.

- Як було? - гостро спитала Ірена, відриваючися від кринки.

- Ну, та й нехай би вже були отії колгоспи, Бог із ними, - сказала жінка.

- Колгоспи! - вигукнув малий. - Колгоспи-молгоспи!

Він хіхікнув до матері й ще раз повторив:

- Колгоспи-молгоспи!

Ірена тримала кринку обома руками, навколо її позначених тонесенькими вусиками уст лежали дві округлі білі смуги.

- Знаєш, - сказала вона, - я ніколи ще не пила такого молока.

І заходилася знову його пити.

Я дивився на цих двох жінок. Вони були подібні одна до одної, мов дві сестри, нехай одна й була жагуче чорна, як циганка, а друга невизначено біла, чепурна у своїй відвічній сільській нечистоті. В обох були випнуті наперед губи, густе волосся, набряклі рожевизною щоки. Обидві мали гострі носи і переповнені ваготою груди. Обидві дивилися на світ з непередаваною жагою жити. Але котрусь із них я мав звести на трон, а котрусь другу знищити без сліду.

У мене з'явився добрий настрій від цього спостерігання. Я міряв їх обох очима, і ця друга подобалася мені дедалі більше й більше. Вона, звичайно, цього не могла зрозуміти, бо говорила й по тому ввесь час своєю скоромовкою:

- Ну, й скажіть, люди, де ж то таке видано, он там яку хату розлило.

- А де ваш голова колгоспу? - запитала Ірена, вже остаточно насичена молоком.

- Та де ж, - уже зовсім жваво озвалася жінка. - Утік. Де ж би він тут був, коли німці наступають.

Ми спочивали на цій українській мові. Вона була бездоганна у своїй невинності. Жінка не розуміла, що вона говорить по-українському, і саме тому вона говорила якраз те, що вона хотіла, не силуючи себе до неприродних для неї виразів. Ми поглянули в небо, і жінка тоді сказала з цього приводу:

- То в нас ще діди казали: коли ото ластівки так літають, то вгору, то назад, то гроза буде.

Тоді ми подивилися в небо вже свідомо. Ластівки справді підлітали вгору, перебували там якийсь час і тоді зразу спадали наділ. Гроза буде, так казали прадіди. Але поза тим грозу не віщувало ніщо. Це була якась вигадка.

- Німіцькі самольоти, - сказав малий хлопчина ще раз, мрійно тримаючися материної спідниці.

- Німіцькі, маєш рацію, - не менш мрійно повторила Ірена, глядівши без перерви в небо.

Тоді ми взяли себе в руки й спитали господиню, що ми їй винні. Але вона не зрозуміла цього вислову.

- Що ви мені винні, - сказала вона. - Аби ви були здорові. А що ви там мені винні.

- Та ні ж бо, - гукнула Ірена, - ми щось вам маємо заплатити за молоко.

- Е, що там, - промовила господиня. - Бог заплатить. Аби ви мені були здорові.

Тоді ми переглянулися багатозначно, і Ірена спитала фаховим тоном:

- А чи не можемо ми в вас заночувати?

- Та про мене ночуйте, - сказала на те господиня і навіть махнула рукою.

Коли ми посідали на лаву й почали розглядатися по світлиці, до хати зайшов сусідський парубок і, сказавши нам "здрастуйте", недбало промовив до господині:

- Домко, позичте мені зо два гвозді, віз наладнати.

- А ти куди їдеш? - спитала та.

- До (він назвав місцевість), там уже німці.

- Уже? А коли в нас будуть?

- Узавтра.

Він пішов, а господиня повернулася до нас, весь час тримаючи свого малого на руках.

- Ой, людоньки, - сказала вона, - чи ви чули, вже німці в...

У той же час зайшла до хати ще одна молодиця і як глянула на нас із Іреною, так і остовпіла.

- Що є, - спитала Ірена, - що є з вами?

Але та мовчала і тільки дивилася на нас, не відриваючи очей.

- То нічого, - сказала голосно господиня, - ви на неї не беріть вніманія.

- А що є з нею? - спитав і я.

- Ой, людоньки, - сказала раптом, тихо увійшла, - а може ж, ви вже німці.

- Які ж ми, тето, німці, - засміялася Ірена. - Німці не носять спідниць, а я, он бачте, у спідниці.

- А ви он говорите якось не по-нашому, - сказала знову та.

- Як так не по-вашому? Говоримо так, як і ви.

- Ой ні, ви вже либонь німці.

І, зіпершись на одвірок, дивилася на нас далі.

- Ви не беріть на неї вніманія, - сказала господиня. - Вона безгумна.

- Що значить "безгумна"? - спитала Ірена, якій надзвичайно сподобалося це слово.

- В неї не всі дома.

- Ах он воно що.

- Німці-бірібімці, - сказав старший хлопчик, дивлячися на нас і сміючися. - Німці-бірібімці.

- Що ти варнякаєш, дурний якийсь, - крикнула на нього мати, хоч сміялася й собі.

Гарно зазвучали тоді під цю ідилію гуки в далині.

- Ой, людоньки, - сказала господиня, - це ж знову починається. Це вже летять сюди.

- Це гармати, - сказав я. - Вони так скоро не прилетять.

- Ой, а ну ж сюди впаде.

- Не бійтеся. Вони б'ють в іншому напрямі.

Вона дивилася на мене, похитуючи головою.

- Скільки вашому малому років? - спитала Ірена.
- На Зелені Свята годок кінчився.
- А тому, більшому? - спитав собі й я.
- Е, тому розбишаці вже четвертий пішов.
- Як ти називаєшся? - спитав я.

Той закивав енергійно головою.

- Ти що, говорити не вмієш? - крикнула мати. - Кажи дяді, як тебе звуть.

Хлопчина знов закивав головою і так стояв серед хати, робивши навколо себе однією ногою викрутаси, мов танечниця. А "безгумна" жінка все ще стояла коло дверей і дивилася на нас не відриваючися.

- Ну, підійди до дяді, - наполягала мати, тримаючи меншу дитину на руках. - Підійди, стукни ніжкою, як тато показував. Ну!
- Німці-бірібімці, - сказав раптом голосно хлопчина й залився сміхом.
- А де ваш чоловік? - спитала в господині Ірена.
- Та на хвронті ж. Уже й не знаю, як давно письмо від нього получала. Та підійди ж до дяді ти, шибенику якийсь.

Але старший далі мотав головою, а тоді з розгону сів на долівку й знов засміявся, споглядаючи ефект.

- Ну, то ми тоді з Стьопою підійдемо до дяді, як ти такий, - сказала мати й справді піднесла до мене меншого.

Я погладив його по щічці.

- Дай дяді здрастуй, - сказала мати. - Дай, отак ручкою. Здрастуй, кажи, дядю.
- Кажи: добридень, - озвалася суворо Ірена, не витримавши. - Чого це ви його по-чужому привчаєте?
- Та в нас усі так кажуть. Ну, кажи дяді: доблий день. Ну, кажи: доблий день. Доблий день. Ще не вміє. Кажи: я сце не вмію.

Тоді Ірена засміялася й, витягнувши звідкись маленький шматочок цукру, простягнула його малому. І той його взяв.

І у вікно сяяла нестерпно ясна, біла, пекуча днина.

20.

"ДАЙ дяді здрастуй" приснилось мені тієї ночі, коли ми спали поруч з Іреною на полу - на помості між піччю та стіною, де нам настелила ряден господиня. Хто сказав мені "дай дяді здрастуй", я не знаю. У звуці й образі злилося багато персонажів і навіть часів. Усе наче й не перетворювалося одне в одне, лише до чогось непомітно доростало щось йому за інших обставин геть непритаманне, яке, проте, тепер здавалося законним і можливим. Я навіть дивувався з того приводу, як то я міг перед тим дивуватися навпаки, тобто дивуватися з приводу можливости все це поєднати. Одна дуже добре знайома мені особа робила щось зовсім для неї незвичне, але я вже знав, що так і треба, що це цілком у порядку речей.

Це не ця особа говорила "дай дяді здрастуй", хто це говорив, я абсолютно не знаю, але це речення лунало мені настирливим, спокійним голосом, і воно було тут теж на місці. "Дай дяді здрастуй". "Ну, а як же ти можеш - по-чужому?" - спитав я, і мені здалося, що я навіть не вжив цього слова "по-чужому", лише якогось іншого слова, яке тим часом таки мало те саме значення, що й "по-чужому". "Це я його тимчасово кажу тобі", - сказав я. Мені було приємно, що я говорю так упевнено і що мою упевненість із приємністю відчуває той, до кого я говорю. Потім, але цей перехід також був непорушний, а його настанням геть нічого не змінилося навкруги, і ми купалися з Іреною в ставі, закриті з усіх боків напружено-зеленою лозою, верболозом, як я собі назвав це нерухоме й тепле оточення. Ірена сиділа у воді по саму шию й пускала бульбашки, а я затуляв її від берега і раз-у-раз дивився понад неї, в ті рідкі прогалини в зелені, де світилися води без берегів, без скель, без неба, так, як кінчається шахівниця - урвою. І ми чули стугоніння позад нас, ми знали, що біжить тисяча ніг, і ми знали, що потім буде. Тому Ірена, вискочивши на берег, швидко, гарячково швидко вдяглася, але тепер ми вже точно знали, що ми не встигнемо, що до нас таки добіжать, заки ми ще не вдягнені. Присутність була вже близька, неймовірно близька, і я вже чув, як Ірена клацає зубами від холоду й жаху. Та я вирішив битися до останнього. І я теж заклацав зубами. В руці я тримав пістолю. І, обернувшися на другий бік, я відчув солодку полегшу. Почуття тривоги не зникло, але це було вже почуття, коли сподіваєшся на щось, у чому може бути також багато нового й приємного. І Ірена спала поруч зі мною на ряднах, сопучи своїм звичаєм досить відчутно. Я так уже звик до цього спання поруч із нею і до її сонного сопіння, що лежав тепер, як господар давно обжитого й до всяких зручностей пристосованого дому, лежав з цілком ясною головою і задрімав знову лише надранок.

І ранком рвонувся й розірвався вибух. Це вже було десь зовсім близько біля нас. Мені спросоння здалося навіть, що гарматень ліг просто на стріху хати.

- Люди, людоньки! - кричала господиня не своїм голосом. - Людоньки, вставайте! Усі люди он уже біжать у яр.

Ми схопились якстій. Жінка була біла, вона відразу ж вибігла з хати з дитиною на руках, а старшого тягнучи щосили за собою.

При дверях нас зустрінув другий постріл. Тепер він ліг уже просто нам у вуха.

- А де то яр? - спитав я, бо тепер уже не міг зорієнтуватися, з якого боку ми прийшли.

- Он там-о, біжіть он туди.

І, махнувши рукою, жінка побігла з дітьми вперед.

- Зажди хвилину, - сказала мені Ірена.

- Що є? - спитав я й спинився.

- Нічого. Гарно. Як же ж гарно.

Вона вхопилася за груди й засміялася до неба, важко дихаючи з насолоди. І я тепер був уже з нею цілком солідарний у цій її примітивній, але такій же владній естетиці війни. Я вже не гнівався на неї, а стояв поруч, перейнятий тим самим чуттям. А гриміло все так же, з рівними павзами вибухало, тут, поруч, страшенно близько, хвильку стояло в повітрі, а тоді знов наступала коротка тиша.

Це німці провокували шлях. Одвітних пострілів не було. Дорога лежала вільною.

- Добре, вже ходімо, - сказала Ірена.

Ми подалися в тому напрямі, куди побігла наша господиня. Яр, як тепер виявилося, починався тут же відразу, але був довжелезний і широченний.

Коли ми дійшли до його краю, він здавався безлюдним. Ми вибрали собі затишне місце в кущах, нижче від лінії горішньої землі. Ірена впала на землю і так і лежала, закинувши руки за коротко підстрижене волосся на потилиці. Вона все ще важко дихала і всміхалася так, як я перед тим у неї не зауважував. Я сів коло неї.

- Котрого нині? - спитала вона, не розплющуючи очей.

Я сказав:

- Першого серпня.

- Першого серпня, - повторила вона.

Уже за кілька хвилин ми зауважили за сусіднім кущем бузини, трохи нижче від нас, аж цілий гурт людей, жінок і чоловіків. Але люди сиділи абсолютно тихо, ні про що не розмовляючи, і в повітрі була знову ця надзвичайна гаряча тиша, як і напередодні. Сонце вже високо зійшло, день починав набирати своєї розпеченої до білого барви.

І тоді в стороні великого шляху стала поступово підійматися курява, і ми почули виразне гуркотіння панцерників. Було тихо, лише ця курява і це приглушене, але невблаганне гуркотіння.

- Летить літак, - сказала Ірена, не розплющуючи очей.

Я глянув у небо. Летів літак.

- Так це ж дуже просто, - сказав я тихо. - Ми просто почекаємо, чи буде він бомбувати тих, що на шляху. Буде - отже, це совєтські ар'єргарди. Не буде - отже, це німецькі пробоєвики.

Ірена не сказала нічого. Вона лежала з заплющеними очима. Я дивився на літак, що прямував просто на нас, хоч і летів досить високо. В цей час оглянувшись, я побачив за нами кілька людей, що пробігали ланцюжком. Вони бігли по самому обрії і здавалися величезними, як то здаються всі люди на обрії. Вони бігли безшумно і тому здавалися тінями, хоча рух їхній простягався від нас усього за яких двісті метрів.

- Дивись, там ланцюжок, - сказала Ірена, яка підвелася й дивилася наниз. Я глянув і побачив в яру другий гурт людей. Їх було сім або вісім, але ці йшли вже повільно, зовсім повільно, як на прогулянці, один за одним,

розмірено переставляючи ноги. В руках одного щось блиснуло, але відразу погасло. Автоматка на сонці. Вони йшли яром у напрямі Куцівки.

- Німці, - сказала Ірена.

Літак, що вже перелетів через нас і перетнув також великий шлях, мирно зникав за обрієм. Рух на шляху ставав потужніший, курява зростала. Нам не було видно машин, але їхній гук уже владно посідав вуха.

- Німці, - сказав і я.

Гримнуло сильно й оглушливо. З шипінням понеслося в незнане, та за якусь хвильку озвалося вже далеко дуже далеким розривом. Тоді павза. Гук машин замовк, лише курява значила точку, на якій вони спинилися.

Гримнуло знов.

- Як далеко падає? - спитала Ірена.

- Приблизно п'ять кілометрів, - сказав я.

Грім, струнке шипіння - і далекий відгрім.

- Ні, більше, - сказав я, - може бути шість-сім.

Грім...

І тоді більша павза.

І тоді відновлюється рух машин, стугонить земля, гук набирає розвитку, зливається в безперервне рокотання на низькій, але напруженій ноті, і курява росте вперед, мов хмарний стовп, що вказує дорогу.

- Німці, - сказав я, зводячися на рівні ноги. - Гайда, подруго.

Ми збігли в яр дуже швидко, але там, на дні, неначе по команді, не змовляючися, набрали раптом повільного, розміреного кроку. Ми ступали тепер так само повільно, немов на прогулянці, як ті, що пройшли перед тим у протилежному напрямі. Почуття великої певности наповнювало тепер нас.

Уже починалися городи, коли Ірена мене спитала:

- Що там про янгола співається, не пам'ятаєш?

- "Янгол залетів, на престолі сів", - відповів я, відразу зрозумівши запит.

- Якась страшенно світло-містична пісня, - сказала вона. - І таким же уявляється мені це село. Шкода, що не довелося нам у ньому побувати.

Вона наспівувала собі під носа дуже низьким грудним голосом - "А в Куцівці це-еркву будують, раду-уйся..."

- Чекай, - сказав я, - ще, може, доля заведе й туди. Що ми знаємо.

- Ні, - хитнула вона головою. - Мене не заведе. Тебе - може. Та й то ні. Ні.

- А ти звідки знаєш? - спитав я здивовано.

- Знаю. Знаю? Та ні, не знаю, просто так здається.

Але я вже зрозумів, у чому річ. І мовчав. Але - що ж. Страху не відчував я жадного. Велика впевненість була в мені тоді.

- Гей, а ви що за люди? - гукнув раптом хтось із городу.

Ми аж здригнулися з несподіванки. Стояв молодий парубок, по пояс захований у соняшниках, і дивився на нас страшенно підозріло.

- Ми, - сказав я. - Ну, а ви хто будете?

- Я - так я тутешній. А от ви хто такі?

Він ступнув крок і пішов рівнобіжно з нами, хоч і не перестрибував до нас через рів.

- Ходите тут, щось виглядаєте. Чого ви тут шукаєте?

- Ми евакуйовані з Западної, - сказав я обережно, бо, зрештою, що нам було з ним заводитися.

- Ну, то йдіть на село. Нема чого тут ходить.

- А що там на селі? - спитала його Ірена гостро.

- Що на селі? Нова жизнь у нас начинається, от що. Ідіть, ідіть на село. Нема вам чого тут робить.

З тими словами він пішов своєю дорогою. Ми рушили на село.

- Негайний службіст нового режиму, - гірко сказала Ірена. - Я переконана, що вчора ще він сікався б до нас так само для большевиків. А сьогодні, бач - дай новому дяді здрастуй.

Та нічого, нам було вже смішно. По дорозі яром ми не бачили вже жадного мешканця села. Вони були всі по дворах, на вулицях, на царині. Вони оточували тяжкі рухомі фортеці, що так несподівано легко наїхали на їхнє село і тут почували себе як удома. І по всіх подвір'ях розібрані до пояса вояки звучно, міцно милися і припадали до глечиків з молоком, вихиляючи їх, як ковші з брагою.

Наша поява викликала негайну сенсацію, і нас оточив мур неприязні. Люди шепотілися явно загрозливо.

- Он туди йдіть, он туди, - говорила нам баба з дуже злими очима. - Там їхній старший.

Але я знав і без неї розрізняти ранги німецької армії. Я вдався до першого ж підстаршини, який зустрівся нам одягнений, і за дві хвилини пояснив йому, хто ми й чому ми тут. Якщо досі ми в таких випадках вживали повної брехні, то тепер могли вже послугуватися принаймні півправдою.

- Галіцієн, яволь, Галіцієн гут, - сказав нам німець, сяючи.

І дружньо махнув рукою, дозволяючи йти на всі чотири сторони.

Ми були рушили, але він гукнув до нас і, коли ми обернулися, підійшов і запитав, чи знаємо ми місцеву мову.

- Авжеж, - сказала Ірена по-німецькому, сміючися. - Це ж та сама мова.

- Справді, - засяяв знову підстаршина. - Ах, так будьте ласкаві, як буде по-місцевому "молоко", як буде "яйця", як буде "добридень" і "дякую"? Потім я ще хотів би...

Ірена радісно переклала йому все, що він бажав. Він помалу виписував екзотичні слова в нотатнику латинськими літерами. Нас відпущено з шаною. І ми пішли.

Але ми не знали, що наш відхід із села Носачів перетвориться на тріюмфальне шестя. Ми знову опинилися в осередкові юрби, але це вже була незвичайно люб'язна людська стіна навколо нас, усі до одного запрошували нас до себе в гостину, і де не взялася господиня наша Домка, в якої ми ночували останню ніч, з обома своїми малими. Вона так само сяяла й тягнула до себе.

- Вони по-їхньому вміють, - чули ми в гурті.

- То либонь їхні люди.

- Ні, вони з Западної. А це тепера їх німці вже визволили.

- Німці-бірібімці! - в захваті закричав Домчин малий, вхопившися Ірені в спідницю й, так приліпившися до неї, біг усю дорогу, вигукуючи.

Господиня лишала нас ночувати, але де там - під нами вже грав наш кониченько.

- Ага, - раптом згадав я, - а що ми робитимемо з нашою кобильчиною?

- А й справді, - відгукнулась Ірена. - Не буду ж я в'їжджати на ній до Києва. Та вона, до речі, й не білої масти.

Ми вирішили подарувати її господині.

- Ой, людоньки, - говорила та, - а може ж, вона ще нужна буде. Ой, спасибі ж вам, нехай вас Бог боронить.

Прощання Ірени з конячкою було вкрай зворушливе. Вона суворо поцілувала її в морду і голосом здригнутим промовила, як то говорять до дуже малих дітей:

- Уй ти ж, галичаночко моя.

"Галичанка" - так ми справді називали нашу любу тваринку під час усієї дороги. Але тваринка була створена для мирної праці, а на нас далі чекала війна.

- Ідіть мені здорові, - говорила господиня від плоту, тримавши малого на руках.

- Здорррові, - кричав малий, ледве видний з-за плоту, страшенно наполягаючи на літеру "р".

- Кажи дяді: досвідання, - почули ми ще голос матері.

- Кажи: до побачення, - обернувшися, голосно гукнула Ірена.

І старший таки закричав нам услід:

- Побаценя!

- Бог їх святий знає, - сказала Ірена вже на шляху. - Чи то, може, їх трьохсотлітня неволя зробила такими двоєдушними. І, може, в німцях вони таки щиро вбачають визволителів, яким треба в усьому допомагати.

- Може, й так, - сказав я.

І дійсно не знав, як воно є насправді. Якби я почав тепер судити розумом, я, по такому суперечному досвіді, неминуче заплутався б. Але я вже встиг відчинити в собі якийсь інший клапан для сприйняття довколишнього. Сам не знаю чому, але в цю зворотню путь я вирушив упевнено. Тепер уже я був за повну коняку і, перекинувши наш клунок собі через плече, так його й ніс із гідністю.

Ми йшли впевнено, хоч тепер, по правді кажучи, були збиті з усякого геополітичного пантелику. Стежки війни побігли в різних напрямах, і нас вони загнали в один кут, з якого ми повинні були тепер вибиратися як знали. Ми не знали, тому що кругом було порожньо, лише мчали нам назустріч мотоцикли, на яких сиділи їздці з чорними від пилюки обличчями.

Це були єдині людські істоти, які вітали нас тут білими зубами, що блискавично вищирювалися й минали. Порожній день зробили ми, пройшовши пішки з двадцять кілометрів. На його виході ми мусіли вже конче порадитися. І ми сіли на схилі горба, на схилі сонця, радитися.

Я, власне кажучи, був уже за два кроки від місця мого призначення. Але в тому напрямі ще виразно гриміли гармати, і ми чули їх того дня мірою наближення дедалі яскравіше. Про долю Києва ж ми й поготів не могли довідатися. Нас було засуджено на бездіяльність.

З останніми променями вирішили ми йти просто назустріч німецькому наступові, нікуди не звертаючи тим часом. Це мав бути найдоцільніший шлях.

Ми ночували з Іреною, дуже тісно притулившись одне до одного, тому що ми спали в потолоченому житі, на сирій землі.

Уже з самого рання наступної днини довідалися ми про ситуацію. Ми прийшли до села, де скупчилося кілька загонів німців. Без труду довідалися ми, дякуючи нашому знанню мови, що в цьому районі оточено непроглядні маси червоного війська і здобування його посувається важко, ще в розпалі запеклі бої. Нам залишилось тільки чекати на вихід операції, мандруючи від села до села.

Я дуже жалкую, що з моєї пам'яті витерлася назва цього села. Щойно зайшли ми на одне подвір'я і Ірена припала до свого коханого молока, як раптом, неначе штрикнуті електричною іскрою, всі люди швидко почали збігатися з усіх кінців і зосереджуватися в одній якійсь точці. Вони бігли тихо, без єдиного слова, але невтримно, наполегливо, з дещо роззявленими ротами.

- Що там є? - спитала Ірена, обтираючи біле півколо над губою.

Я підійшов до воріт і зробив їй знак рукою. Вона поставила кринку на землю.

- Що є? - спитала вона, підходячи.

Люди розступилися на всі боки, і кілька авт вийшли на вільну путь, пливучи й розгортаючися повільним півколом. Авта були відкриті, особові, але якогось невиданого, військовізованого типу. І вони були більші, значно більші за звичайні ділові або прогулянкові машини. В одному місці вулиці розкинула свої хвилясті руки нечесана плакуча верба, і вбрані в брунатне люди, що сиділи в авті, яке опинилося під самою густотою верби, підвелися й почали розсувати над своїми кашкетами віття. Скільки машина спинилася в такій незручній позиції, бо рух її був повнотою залежний від руху тієї машини, яка їхала слідом за нею, встик, людям першої машини довелося стояти, вхопившися за пухкі гілляки і обернувшися назад, вичікуючи на порух звідти. Люди в брунатному трималися за віття так, як тримаються за мотузки, на яких підв'язано гойдалку, вони могли сміливо повиснути на цьому вітті й трохи погойдатися, тому що воно було досить для цього міцне. В їхніх обличчях було багато від того,

що любить рух, нормальний здоровий подих і добряче розправлення м'язів, було, безумовно, й доброго гумору, бодай рівно настільки, щоб за інших обставин таки здійснити цей намір без жадного попереднього роздумування. Але водночас жило в їхніх обличчях щось, що їх ріднило й робило сливе подібними одне на одне і що тепер тримало їх в єдиній, спільній для всіх напрузі. Не була це напруга вимучена, не була вона й вивчена, ще менше було в ній лестощів або підхлібства, ні, люди у важкому брунатному одягові чулися в повноті власної впевнености, - і все таки вони були не самі собою, вони залежали від чогось, від чого в цю мить залежало все зібране на вулиці, сама ця вулиця, її хата й дерева, і ще багато простору навкруги цієї вулиці, і ще багато світу поза тим усім.

Нам не було видно обличчя людини, що сиділа в попередньому авті, між нею й нами росла інша верба, близько від нашого плоту, і вона затуляла її від нас. Але ми добре бачили обличчя людей з цього першого авта. Вони стояли як вкопані, без усякої попередньої напруги - вирівняні, лише простим, щоденним вишколом - кам'яні. Обличчя їхні теж були нерухомі, хоча так само без усякої робленості. Вони просто стояли й слухали, як слухали, зрештою, й усі навколо. На попередньому незримому для нас авті щось говорилося або просто щось важливе відбувалося. Слухали всі, як на богослуженні, поважно й без тіні поспіху. В одного з поблизької до нас машини раптом слизнула рука по гілляці, бо він на мить утратив рівновагу. Рух руки наниз відтяв кілька гострих, блідозелених листків, вони, кружляючи, повилися наділ, але й руці, очевидячки, було трохи боляче і людина зробила нею кілька непомітних, проте нетерплячих рухів, немов від опіку, й перезирнулася з сусідом у брунатному, що теж тримався за гілляку. Вони навіть ледь помітно всміхнулися один до одного, але не так, як ото посміхаються школярі за спиною в учителя чи в іншої особи, гідної зневаги або й глузування, лише так, як посміхаються там, де всі рівні, де й перший поміж ними є тільки першим поміж рівних і де, звичайно, можуть трапитися й непередбачені речі, проте вони кінець-кінців не шкодять ані репутації, ані становищу. Людина в брунатному потерла пальцями тієї ж самої руки долоню, зігнувши їх у тому місці, де на долоні лишився переривчастий зеленавий слід, і тоді так само непомітно знову закам'яніла.

По вулиці зробився невеличкий рух, і ми відразу ж почули, як люди з нашого подвір'я з силою видихнули з себе замкнуте за ввесь час у грудях повітря. Рух пішов у напрямі від нас, і видне нам авто мусіло описати тепер нове півколо. Ще заки воно рушило, людина, яка стерла собі долоню, вийняла з кишені носовичок і тепер уже грунтовно заходилася коло своєї руки. Авто минало нас дуже близько, людина все ще обтирала собі хусточкою долоню, я добре роздивився на її сильно білі вії під набряклими рожевими дугами брів, тоді як інших я бачив тільки, як вони або нагинали голови в кашкетах перед черговою смугою віття, або рішуче вставали і розхиляли їх енергійними рухами рук. Проте увага всіх їх була

безперервно скерована туди, на попереднє авто, яке нам уже не було видне ані краєчком, але яке тим не менш відчувалося десь тут, дуже зблизька. Тепер місцеві люди затулили від нас і це, передове, авто. Їх збилось, як на ярмарку, вони здавалися святково вбраними, хоч більшість була в щоденному одягу, який личить до, нехай тим часом і перерваної, пори жнив. В цій павзі, коли відбувався тільки рух авт, люди вже говорили, це був ще напівшепіт, але, линений з кількох сот уст, він робив уже гамір. Я не чув слів, але я бачив масу людей, в якій все зібралося в одному пункті, залишивши на стороні все, що до цього пункту не стосувалося. Люди з нашого подвір'я, як заворожені, посунули й собі на вулицю, щоб в'єднатися в цей злитий потік.

- Ходімо й ми подивитися, - сказав я до Ірени, сам не знаю чому шепотом.

- Однак нічого не побачимо, - прошепотіла й вона. Тоді, струснувшися, наче із заціпеніння, сказала голосніше: - Може, сам сюди над'їде. Заждімо.

Але вся вона була повна тяжкої цікавости. Вона ніколи не бачила Гітлера.

Я його бачив на кількох парадах у Берліні, він стояв на величезній трибуні, вітаючи свої ковані когорти, або їхав вулицями серед божевільно ревучого натовпу, теж отак просто, у відкритому авті, оточений лише кількома добре знайомими з усіх фотографій обличчями, що в них деякі я розпізнав також і тут, у цьому авті, що стало було зблизька від нас. Але там, у метрополії імперії, там була бронза, там був монумент, там був театр, там грано грандіозне лицедійство, зрежисероване на екрані всіх віків німецької історії. Там не могло не бути реву й намагнетизованого ентузіязму мільйонових мас, як не могло цього не бути й на Червоній площі в Москві при появі Сталіна на трибуні, тому що в таких разючих випадках перестають діяти закони особистої волі людини, а вступає в рух чиста форма чогось, що притаманне всім сторіччям і всім расам. Чогось, що у хвилини роздуму чи простої логічної оцінки підлягає запереченню, підлягає навіть рішучому засудженню, але тут, при величезному здвигові людських тіл, людських м'язів, людських легенів, горлянок і очей, проривається безконтрольно, розливається від одного до одного, запалює дедалі більші простори грудей і мозків, шириться, розростається і вибухає нарешті цим непередаваним масовим ревом. Воно вибухає проти волі, проти переконань, проти притаманних звичок, проти всієї безконечної різниці людських вдач, напрямів та темпераментів. Тоді потрібно тільки спритних інсценізаторів, які знають надати цьому видиму мету. Так було в Берліні.

Тут було інакше. Тут я міг наочно спостерегти таємницю диктатури в мікроскопі. Я не певен, чи добре знали ці прості українські люди, хто перед ними. Принаймні я почув з уст одного, що йшов з іншими повз нас, щось на зразок - "це їхній самий главний", - але я безумовно не чув, щоб хтось бодай пошепки назвав імення. Сприйняття цієї людини тут було абсолютно інакше, ніж те, в якому вона відбивалася в мозках Західньої Европи, в пресі, в радіо, на прилюдних зборах, у прихильних і у ворожих

відгуках та оцінках. Тут ані не бачили її в кінохроніках, ані не чули її хрипко-сталевого, розкладеного на всіх можливих регістрах голосу в записах на кіноплівці. Тут не бачили навіть порядного фотопортрету цієї людини. Її зображувано на цих землях виключно лише спотвореним робом, у карикатурах, але я переконаний, що українське село навіть на ці карикатури ніколи справжньої уваги не звертало, тому що воно було з грунту консервативне. Так, воно було консервативне, в цьому я переконався потім повнотою, але в цей день я вже вперше відчув його з такої доглибної сторони. Було багато зовнішнього зіпсуття, спотворення не тільки мови, а й звичаїв, були по селах комсомольці, були передові ланкові колгоспів, були "знатні свинарки" й "знатні доярки", що їх воджено до столиці й навіть обирано до "всесоюзного парляменту". Люди ходили й до кіна і слухали доповіді з районових центрів. Безумовно, читали вони й газети. Але все це був намул, це була звичайна короста, що її здорове тіло, засушену й розсипану, скидає з себе при першій же нагоді. І треба було чогось справді глибокого, потрясаючого, що заважило б на долі народній не тільки пожежами й масовою смертю, але й тими зсувами в підспідній психіці, які підносять націю на вищий щабель, щоб відбулося це становлення й у нашому народі.

І прихід Гітлера на Україну поза всяким сумнівом носив у собі первні цього об'явлення. Там, на заході, була лише гістерика навколо нього. Там фотографували його обличчя, до половини затулене дашком кашкета. Там робили сенсаційні відкриття з його біографії. Там галасливо розписували про його можливі таємні пляни і про його неіснуючі таємні фізичні вади. Там його подавали, як майже чергову блискучу кінозірку, кінозірку з особливо екстравагантними вибриками, небезпечну й причаровуючу водночас. Там, на заході, Гітлер перебував у своїй атмосфері - і там, на заході, він виявився явищем лише поверховим, лише перехідним. Він знищив багато людей, і таким він і лишився в пам'яті Европи, коли вже все скінчилося. Він став просто черговим Нероном, черговим вісчаним опудалом з історичного паноптикуму.

Тут з ним робилося щось зовсім, зовсім інше. Якраз із своєї видимої сторони був він тут неможливий, неймовірний, витятий з зовсім іншого краєвиду. Ніхто тут так не вдягався, ніхто не розмовляв у цьому ритмі, ніхто так не рухався, не тис руки, не обертався, не схилявся й не випростовувався, як це робили він і його оточення, як це робили більші й менші зверхники, як це робило все німецьке військо. Він був чужий, був незбагненний, був страшний, усе, все це так. Але він був саме тим, хто заторкнув душу народу своєю появою в громах і блискавицях. Бо він був сподіваною, такою вималюваною тут, такою жаданою Божою карою.

Та було й ще щось тут у ньому, було більше, ніж тільки меч правосуддя. Люди оточили його панцерне авто тісним з'юрмленням, з роззявленими ротами, я не прознавав у них нічого духового, вони ані не подивляли

його, ані поготів не молилися на нього, вони були тільки заворожено-зацікавлені ним. Але я твердо знав, що в них живе відчуття таке, яке могло б з'явитися лише в мить другого пришестя. Нічого ніколи не прочитаєте ви на обличчі нашого народу. Воно простацьке й по-простацькому інколи хитре, інколи розумне, інколи й гостре, вродливе, пам'ятне. Воно незмінне в горі і в радощах, під час виконання похоронного обряду воно ледь блідішає, а під час гульби - сильно червоніє. Це не вияв того справжнього, чого людина хоче, а чого не хоче. Треба сторіч, щоб з'явився поступово хтось збірний, Сковорода або Шевченко, хто б усе виявив в одному стрункому слові, - і лише тоді можете ви говорити про ідеал українського народу. Ніщо тут, у цьому селі, не говорило, що ці люди спраглі вищої справедливости, що вони її спраглі, як манни небесної. Ніщо не показувало їх такими, якими ви уявляєте їх собі, читавши в сутінках вашої кімнати "Кобзаря". Нізвідки не можна було тут виснувати, що ці люди, злиті в один тихий натовп, хотять відродження рівноваги на своїх поруйнованих полях і у своїх знечещених храмах, що вони бажають справедливого покарання того, хто їм це заподіяв. Ні, про все це не свідчило ніщо, дослівно ніщо. Але я був за це готовий дати себе під сокиру ката, щоб ствердити, що воно саме в їхніх душах так і було. З уст народу я чув тільки одну-єдину реакцію на цю апокаліптичну для України подію, чув на другий по тому день. Це була зовсім темна, середнього віку баба. Вона дивилася на переїжджі шляхом панцерні вози й раптом сплеснула руками до нас з Іреною:

- Ой, людоньки, - сказала вона напівголоса, - таж у них на танках хрести скрізь. Ой, гляньте, скрізь білі хрести.

Більш нічого вона й не сказала. Але мені було цього цілком, цілком досить. І якщо ця людина справді була могутньою, як про це твердять найновіші дослідники волюнтаристичних явищ в історичних процесах, то могутньою по-справжньому могла бути тільки там, де її ждали, де її бажали, як заморського чуда: в нас, на Україні. Що ця людина не доцінила своїх можливостей тут, було її судьбою, як і те, що вона переоцінила свої лицедійські здібнощі в себе на батьківщині. Коли ж вона й тут, чи не відразу ж по своєму приході сюди, скинула перед народом маску і коли виявилося, що за маскою нема нічого, сама зяюча порожнеча тотального нищення, то - о, то тут його теж почали проклинати. Але як же інакше, як же глибоченно інакше проклинали його тут, ніж проклинали його там, на тій землі, що його породила. Це прокляття довіку скріпило його незабутність в історії українського народу. Незабутність нездійсненого.

Судьба його полягала в тому, що він нищив, бувши переконаний, що будує.

Ось наші верби знов заколивались і рух людей вигнувся в нашому напрямі. Тепер гомін був виразніший, говорили насправді там, в осередку, але враження справлялося таке, що розмовляє весь натовп. Люди розійшлися еліпсами на два боки, і один з них, протилежний від нашого,

кривою лінією плавко об'їхала автомашина, спорожніла, на хвилину непотрібна, і стала осторонь. В ній сидів самий уніформований водій. Він сидів нерухомо, поклавши на керівницю обидві руки. В нашому напрямі наблизилося декілька есесівців, з парними білими косими стрілами на відзнаках, усі у високому військовому одягу та у високій ранзі. Вони поводилися з людьми м'яко, сливе дружньо, проте невхильно. Руки їхні, всі в рукавичках, прошивалися крізь натовп, прошивалися хвилясто, і хвилі складалися з гнучкої сталі, як сталь фехтувальної рапіри, білі, чи не білоблакитні хвилі, що однотривало можуть перебувати в становищі вигнутої латинської літери "S", а тим часом безугавно рухаються, вібрують, охоплюють великі маси непропрацьованого матеріялу, обіймають його, обвивають, обмотують, приборкують. Здавалося, що це неможливо - кільком людям обійняти й охопити цілий натовп, наче велике цебро обіддям, і все таки це було наочно можливо: велике цебро юрби тонким, гнучким обіддям. Речовисто наявним був цей новотвір - охоплена шорами маса, наскрізь прошита крицевими нитками, міт, виявлений у просторі, що його обмежували дві верби, стоявши одна проти одної навкоси. Один есесівець підійшов до нашого паркана щільно, підійшов спершу обличчям до нас, виструнчений людський екземпляр, з коротким і влучним поглядом тілохоронця, в якому запит сторожкої тривоги і реакція заспокоєння відбуваються в одну й ту ж саму мить. Наші погляди перебували лише на протязі спалаху блискавки схрещеними, тоді він обернувся до нас спиною, тому що цього погляду для нього було цілком досить, і він стояв уже весь наступний відтинок часу до нас спиною, звісивши руки здовж тулуба, не подбавши навіть про те, щоб застерегтися від можливого нашого бажання вхопитись його пістолі, яка, вкладена в запашної якости шкіру, скріплювала його лівий бік. І повз нього, повз цілий вишикуваний у довільних вистатях шерег пройшов новий гурт, який вийшов з першого, немов вміст замкнутої перед тим шкатулі. Форпост цього другого, рухомого, гурту становило двоє есесівців, що йшли задом наперед, рівно переставляючи ноги. Вони відміряли точний відтинок дороги, мов геодезисти, що тягнуть по землі сталеву стрічку, на хвилю опинилися - і знов тим же вимуштрувано-невимушеним рухом пішли наперед, уже нормально. Інші, що були спинилися ще перед тим, тепер приєдналися до них, і вони разом склали нову можливість розміщення фігур у просторі. Вони стояли і розмовляли між собою з повними серйозу обличчями. Вони скидались одне на одного, і вони спільно будували будову, невидиму ще ні для кого, крім них самих.

Тоді вони знову пішли наперед, усім гуртом, здавати звіт тому, хто їх вислав, тоді як перший гурт, розташований по боках розтятої надвоє людської маси, залишився нерухомо на своїх місцях. І це означало, що той, хто їх післав, перебував дуже близько, десь отут зараз, за вербою. Звідти накази йшли безперервно, тому що за хвилину на наш бік прибіг

поодинокий есесівець, прибіг тепер зовсім швидко, сливе похапцем, так само похапцем підняв щось із землі й побіг назад. З погляду в людей можна було непомильно встановити, що рух в осередку відбувається, не спиняючись ані на мить. Наш есесівець стояв далі до нас спиною і також дивився туди. Ми бачили гострі куточки його щелеп іззаду, вони були абсолютно нерухомі, хоч уся става його й покоїлася на повній свободі.

Розгорнувся на наших очах новий гурт, і це вже був найдобірніший гурт, найвищі ранги. Найпершим я упізнав фон Кайтеля, з його скісного чола, що завершувалося випнутими наперед бровами, слідом за ним фон Бравхіча, який доживав тоді останні свої дні головного командувача. В цьому гурті промацувалося дещо більше інтелекту, обличчя характеризувалися дещо чіткішою індивідуальністю, але це були ті самі люди, вони так само вільно й чітко носили свої однострої і розмовляли так само вільно й обставно. Вони належали до того самого осередку, ба вони виходили вже з нього безпосередньо, минаючи ліствицю проміжних ранг. На них осередок опирався ліктями, це були його прямі носії й підпора. Вони розмовляли в круглому гурті, як полководці на старих батальних зображеннях, на розі композиції, скраю на першому пляні. Вони неначе мали свій власний осередок розмови і віддавалися йому з усією увагою, але насправді цей осередок являв собою лише бічну твірну від головного осередку, який лежав від нас ще далі ліворуч і через те не був нам видний за вербою.

Високі офіцери стояли круглим збором, і серед них я раптом зауважив також і італійські однострої з розкішними півнячими відзнаками. Їх було, здається, тільки двоє, і вони, попри свою оперову пишноту, настільки гасли в зеленуватій рівній барві, яка була тут домінантною, що я розрізнив їх щойно тепер і то тільки тому, що все своє життя привчав себе вміти дивитися на деталь саме тоді, коли більшість захоплена цілим видовищем. І в ту саму мить гурт офіцерів рухнувся й дещо розсунувся на сторони, а просто в його осердя ступив Муссоліні.

Дуче я бачив тут уперше на своєму житті, хоча перед тим і чув кілька разів його голос через мікрофон, не кажучи вже про видива в кінохроніках. Я не знаю, чи давав сам Муссоліні - посередньо або безпосередньо - наказ зображувати його на фотах і у скульптурі цезарично, чи це являло собою самозрозумілу вимогу кожної монократії, але тут, під нашими вербами, здався він мені зовсім іншим. Ось цей личив сюди якнайкраще і зовнішньо, і змістом своїм. Він увійшов у гурт офіцерів і відразу ж сам себе вписав в усе довколишнє найпитоменнішим робом, вписав понад голови німців, що їм він тут сливе всім сягав на зріст лише по підборіддя. В когось із наших поетів, чи не в Юрія Липи, є вірш під назвою "Вождь", написаний якщо без згадки власного імення, та таки безсумнівно під сугестією цієї чародайної постаті. Вірша складено, здається, вільним розміром, і я ніяк не пам'ятаю його в цілості, щоб тут процитувати, пам'ятаю тільки окремі уривки, наприклад початок:

він стояв на бальконі і голову
биту з піщаника пудову
звів над натовпом...

І я побачив тепер насамперед саме цю голову, величезну і справді з неймовірно важкою щелепою, що з її руху наперед розпочинав він кожен свій навіть найменший рух наперед. Але тут зблизька мені здалося, що це просто омана зору. Посування щелепи наперед походило поза всяким сумнівом із приязної, може навіть дещо перебільшено приязної, чемности до співрозмовника, а важкота її являла собою витвір природи без жадного зв'язку з вдачею людини. Зовні діяло тільке оце: збуджена, прихильно підкреслена увага до кожного меншого становищем, хто з ним стоїть поруч. Він негайно обертався до кожного, хто до нього звертався, і витягався до нього, починаючи рух від щелепи, наче аж нахилявся над ним, хоча кожен був від нього безумовно вищий на зріст. Ці руки також не мали в собі нічого робленого, і їх позначала та сама дисципліна тренування, але він весь при тому розквітав і квіт цей був надзвичайно соковитий. Я пригадав у цю мить блискавично ще один український образ Муссоліні з одного опису Італії, зробленого від професора Онацького. Там є сцена, коли автор стоїть у безпосередній близькості від Дуче, який спостерігає працю сільськогосподарських машин. Дуче був привітний і розмовляв з емігрантом так, як розмовляв би з останнім своїм земляком, і водночас почувалася грандіозна дистанція, ота широка відстань, яку вміє дотримувати, ніколи при тому не понижуючи співрозмовника, справді величний дух. З-за мого тину тепер я прочував цю непередавану шляхетність так реально, як відчувають у руці щось на зразок теплої вареної картоплини. І у вірші Юрія Липи є це місце, коли реальність вождевого міту вливається в тривимірне вивершення - коли говориться про іскру, що перескакує від одного до одного, зливається в пружавий кавалок, в єдність між промовцем і тисячним його слухачем:

Там, де ядріють сили,

і тоді фінальний рядок вірша:

я пам'ятаю його: він був спітнілий.

І Беніто Муссоліні був і в цю мить дещо спітнілий, мало того, я виразно бачив, що взавтра йому знову доведеться голитися. Але там, у поезії, він був спітнілий від тяжкої праці над цілим легіоном своїх підданців, що їх він виховував на давніх римлян, тут же він розгарячився цілком подомашньому, як здавалося, в зовсім приватному колі гостей абощо, хоч у дійсності тієї хвилини він ніс на собі стокрот тяжчу відповідальність,

ніж удома, з балькону Паляццо Венеція. Він і тут розмовляв голосно, відмінно голосніше за ту манеру, що її плекали інші, я обрисовано вичував окремі слова й клапті речень, вимовлювані неправильно, з розгонистим "рр" на тому звуці, який в ротах у німців тільки гарчить, ніколи не виливаючися в природний свій жолоб, - та при тому він був геть не офіційний, вкрай не монументальний, ніяк не літописний, був загальноприступний і дуже свій.

І тієї хвилини сталося щось разюче. Ніхто й не помітив, навіть я, навіть есесівська лагідна охорона, як коло самого гурту офіцерів з Муссоліні в осередку опинився інший гурт, гурт українських людей. Один з офіцерів саме розгорнув перед Дуче паперовий плян, зовсім невеличкий сувій могутнього ватманського паперу, точнісінько так, як це робиться в гурті генералів на гравюрах з Тридцятьрічної війни, і Муссоліні прикладав до нього свій коротенький посошок і відставляв його назад, закидав аж за плече, як це роблять малярі при праці, нахилявся до паперу й відхилявся, а водночасно обертався направо й наліво до присутніх, виставляючи до кожного по черзі підборіддя. І тоді всі раптом випростались і заніміли.

Паніки, звичайно, ніякої не відбулося, лише два-три есесівці ледь рухнулись наперед, не мінявши, проте, становища рук. Але відразу ж звідти, з-за верби, підбіг перекладач. Він підійшов щільно до гурту селян і почав їх швидко умовляти.

Та він не доцінив ваги речі, цей перекладач. Селяни стояли, збившись докупи, у своїй найпростішій одежі, але вони стояли непохитно, врочисто, кріпко обома ногами. Не було в них ані побожности на обличчях, ані лестивости поготів, була тільки звичайна приязність господарів, до яких завітали чужоземні чудернацькі гості. І цим гостям вони приготували вислів гостинности в тій формі, що на неї спромоглися в першу хвилю цілком автоматично. Бо той, що стояв попереду, тримав у руках хліб-сіль.

Так, це був справжній хліб і непідробна сіль, каравай хліба і дерев'яна мисочка з сіллю, воно містилося поруч на більшій таці, накритій згори рушником із звисаючими на обидва боки гаптованими кінцями, а все це разом тримав худорлявої статі літній чоловік, із льняною борідкою, неприродно випростаний, немов палиця. Інші стояли відразу за ним, це не скидалося на процесію, вони були в себе вдома, були хазяями, в їхній вистаті жила та сама невимушеність, що й у прийшлих, лише ці, господарі, мали до того ще щось приросле до ніг, що не давало їм змоги так звинно виводити півколовий рух по своїй землі, щоб розбудувати її на всю губу.

І тут я зазнав ще одного переживання, яке тепер, по досвіді великоукраїнських мандрів, було для мене вже геть непередбаченим. Люди не розуміли перекладача. Чому вони його не розуміли? Тому, що він говорив російською мовою. Я чув усю розмову між ними і можу тут її передати сливе дослівно.

- Нєльзя, нєльзя, - говорив перекладач, - тєпєрь нє врємя. Я понімаю, хлєб-соль, но тєпєрь ні под какім відом нєвозможно. Я очєнь прошу вас, нє будьтє настойчіви. Я очєнь прошу вас, пошлі прочь.

Він говорив дуже приязно, як говорять батьки до дітей, і, говоривши поняттями старого російського емігранта або балтійського німця з царських часів, він, безумовно, не відчував, що в сьогоднішній російській мові "пошлі прочь" не в'яжеться з "прошу вас", і тому поєднував це в цілком нормальний для себе контекст. Але справа була не в тому, мовою якої доби він говорив. Справа була в тому, що він проказував мовою, незрозумілою взагалі. Я це відчував усіма легенями. Селяни тупцялися на місці, не згинаючись, не обертаючись, і єдиний лиш носій хліба-соли оглянувся на найближчого свого сусіда і вимовив до нього знаменне речення:

- Що вони балакають, я по-їхньому не понімаю.

О, так, тут міг увійти в дію звичайний момент шоку, за якого цей наш селюк і рідну жінку не зрозумів би, будь її раптом підвели до нього в німецькій уніформі. Але тут ховалося, тут жило щось страшно глибше, тут, за шкаралущею мовного курйозу, створеного тим, що одна сторона наполегливо просила "прашу вас панять", а друга знизувала плечима і повторювала: - "Їй-богу, я їх не понімаю". І в мені били дзвони несамовитих радощів, коли наслідком усього перекладач обернувся безрадно до високих офіцерів.

Сердешний остзейський барон! З безвихідного становища врятував його сам Дуче. За час цієї короткої сцени, що внесла перерву в його взаємнення з офіцерами, він стояв нерухомо, широко розставивши ноги в чоботях і взявшись обома руками за пояс, притримуючи посошок, так що наперед виставлялись обидва великі пальці. Його чорна китиця на шапочці, яка перед тим вихлялася в усі боки у згоді з безперервними обертаннями голови, тепер залетіла назад і лежала також непорушно, немов козацький оселедець, бо він різко закинув голову і дивився на селян, як здавалося, підборіддям. І тут він просто підійшов до гурту, наче відразу забувши про своїх високих співбесідників.

Він прийшов сюди без жадних вагань, як ідуть назустріч довгожданим відвідувачам. Перекладач зробив негайно крок набік, і Муссоліні став щільно перед людьми. Був якийсь неймовірно теплий це момент. О, так, з нього був також актор, і то першоклясний. Він умів усього - і сміятися від серця, і ридати несфальшованими слізьми. Але різниця полягала в доглибних таїнах раси. Беніто Муссоліні походив із органічно театральної раси.

Це вирішало дану мить. На відтинкові земного часу, за який секундна стрілка робить свій перескок з одної дільнички на другу, вождь видертих війною з рідного лона італійців вріс в український пейзаж цілою постаттю. Він і цей гурт створювали одне без підготови, без труднощів, саме з себе. Його вояки, щоправда, визначалися в цій країні не так битвами з червоним військом, як полюванням на курей по городах, але, зрештою,

і вони робили це інакше, цілком інакше, наприклад, ніж румуни, які й тут у ролі визволителів не могли вийти з рокованої їм долі циган романського світу. А ці, Бенітові, були як-не-як романці чистої крови. І сам він був тут такий середземноморський, такий природний, такий непідробний і у своїх фантасмагоричних хитрощах, і з математично ясною своєю головою, і з своєю безмежною наївністю, яка невхильно гонила його в бездонний океан непоправних, смертельних помилок.

Постоявши нерухомо лиш одну мить і глянувши кудись у саму глибину сизоблакитних очей літнього чоловіка з тацею, Дуче обернув голову і наставив своє підборіддя до перекладача. Але він далеко не все розумів і по-німецькому, хоч, кажуть, читав цією мовою цілком вільно, і тому один з його генералів, який підійшов до гурту негайно ж слідом за ним, перекладав йому вже на італійську. Я вирізнив слова "традіція руссіка".

- Руссіка? - чемно, але рішуче звів брови Муссоліні.

Італійський офіцер заходився швидко вияснювати справу з перекладачем, він був високий, діловий і говорив з бездоганним акцентом. Дуче так і чекав цю коротку мить з піднесеними бровами. Нарешті справу з'ясовано, генерал знову звернувся до свого зверхника, і Муссоліні задоволено, коротким рухом хитнув головою.

- Україна, - сказав він, - сі, сі, Україна.

Гей, та це ж він перший у 1919 році виразно вирізнив нас у захоплених статтях редагованого від нього тоді часопису. Назвати наш звичай російським - я принаймні сприйняв це так, що він відчув щось ніби особисту образу. Тепер він мав повне право бути гостем України як її перший модерний европейський визнавець. І Україна відкривала йому щирі обійми.

- То їм хіба? - спитав нерішуче передній з тацею.

- Їм, їм, - голосно зашепотіла на один гук уся громада. - Давай їм, давай! Вони в них самі главні.

- Ну, а ті он там?

- То нічого. Їм теж буде. Давай цим.

Тоді літній чоловік на хвилину зігнув голову і, відразу знову випроставшися, подав тацю Муссоліні. Коли вона опинилася в нього в руках, червонаві кінці рушника лежали на землі і Дуче, заплутаний у них і ледве видний за цією горою добробуту, загонисто сміявся. Я знав, що він пише також вірші, і знав, що в нього є вірш про хліб.

На поміч Дуче підбіг хтось із його адьютантів, допомогти. Звільнений зверхник показав підборіддям, щоб несли туди, до загального осередку, сам же знов обернувся до наших селян і заходився кожному по черзі тиснути руку. Вони підходили так само випростано, гнулись лише злегка і негайно знову випростовувалися, як це роблять на прийнятті в англійського короля. Тільки один з них, зовсім невеличкий, ще менший від Дуче, схилився якось зовсім неприродно до руки і, здається, хотів її навіть поцілувати, як священикові.

- Україна! - голосно сказав він, махнувши рукою на прощання, але махнувши не своїм звичним римським вітанням, а просто, як махають на прощання всі люди. - Україна! - повторив він ще раз, обернувшись.

На жаль, у гурті не зрозуміли також і цього слова. Принаймні з їхніх облич не слідилося, щоб воно їм бодай щось сказало. Вони тільки ще раз уклонились, а тоді, знову випроставшися, стояли далі гуртом.

Махнувши востаннє рукою, Муссоліні обернув свою щелепу до осередку, до якого він теж уже був невідклично прикутий, і попрямував туди. За ним рушили всі офіцери.

За ними рушив тоді весь натовп, і есесівці познімали свої пости при парканах. Тоді вирішили й ми з Іреною вийти на вулицю.

Гітлера їй так і не пощастило побачити. Нам був виден самий його кашкет, що виставав в одному гурті, і там либонь якийсь час ще фігурувала таця з хлібом-сіллю, бо ми побачили потім, як її звідти винесли, і тоді вона десь зникла назавжди.

- Чарівний Дуче, - сказала, сміючись, Ірена. - Хіба ні?

Есесівці скакали до авт, і тепер поїзд міг рушати без перешкод, бо він виструнчився посеред вулиці, лишивши патлаті верби по боках. Кашкет Гітлера виставав ще якусь хвилину, але він сам сидів до нас спиною. За мить машини зсунулися з місця і почали поволі набирати на швидкості. Гітлер їхав далі будувати свій руїнницький новотвір.

- Куди ж це він поїхав? - сказала Ірена, і запит прозвучав для мене і в простому сенсі, і в переносному.

І ми з нею майже без переходу могли стежити спад народного захоплення німцями в його катастрофічних етапах. Коли другого дня баба вказала нам на панцерники з білими хрестами, то ці бойові машини посувалися вперед ще заквітчані нашими дівчатами. Гірлянди барвінку несли вони на своїх грудях. Але вже знов за день довелося нам у наступному селі стрінути жінку, яка перебувала якраз на половині почуття. Вона оповіла нам про свою сусідку, що її вояки вибатожили над струмком. Та, мовляв, спершу не могла второпати, про що йдеться, і тоді один з них показав їй на білизну, яку вона прала, і на церкву, баня якої височіла з-за хат. Була бо неділя.

- Ну, й що ви скажете? - спитала Ірена жінку-оповідачку.

- Та вже, звісне діло, як неділя, то не можна, - протягнула жінка.

І не було, не було захоплення ані в голосі, ані в очах. Вона вимовляла тільки формулу.

А ще за два або три села ми почули від господині, в якої Ірена хотіла влаштувати свою молошну оргію, таке:

- Продала б вам з дорогою душею, голубко, та не маю. Зарізали мені корову вчора оті чорти.

- Хто такі? - спитали ми в один голос.

- Та хто ж - та оті чорти, німці, - ненависно відповіла вона.

Так воно йшло накресленим порядком.

Ще за три дні по тому почули ми, проте, щось таке, на що й ми ніколи не сподівалися. Це була історія славнозвісного гуманського "кітла", по ліквідації якого величезні тисячі полонених загнано в яр, де вони масово гинули з браку харчів, питва і сливе повітря, тому що там, під відкритим небом, вони ледве дихали, стоявши щільно притулені одні до одних. Їх карали фізично за найменшу провину, і це був кавалочок пекла навіть як на цю далеко не найгуманнішу з воєн.

- Так от чого він сюди приїздив, - сказала тоді Ірена. - Тепер усе зрозуміло.

Тим часом із цим селом, де ми почули гуманську новину, ми досягнули першої нашої кріпкої гавані. Бо новину розповів нам друг К., наш безпосередній зверхник, який резидував тут, збираючи наші розпорошені сили.

Ще на підходах до села відчули ми, що тут відбувається щось не зовсім звичайне. Левадою, навкоси до нас швидко йшла жінка з привітним обличчям. Вона перша привіталась, і ми спитали, як називається село. Вона назвала і збуджено заговорила:

- А в нас уже тут нове життя начинається, зібрали сход, виступав один пан, і другий, отакий здоровий, казав, що вже большевики ніколи не повернуться, а буде в нас Україна, буде править у нас пан Бандера.

Нас вдарило ніби коротким замиканням. Ірена чи не підстрибнула навіть від несподіванки. Ми дивилися то одне на одного, то на жінку. А вона собі оповідала:

- Один о-от такий здоровий пан, по-козацьки вдягнений, так добре по-нашому говорив, казав, большевики ніколи вже не прийдуть, а буде наш пан Бандера править, он як. Я біжу, бо мені казали на хуторах (вона назвала хутори і показала в той бік рукою), отут зараз за лісом, казали там переказати, щоб люди сходилися.

- А що німці? - спитав я.

- А що німці, - відповіла вона жваво. - Німці були в нас позавчора та й поїхали собі. У нас нема німців. Я біжу, бо мені казали ще переказати, щоб люди сходилися. То й ви йдіть.

Вона побігла далі переказувати на свої хутори, що нарешті людям дозволено і навіть наказано вільно жити на своїй землі. Ми б її обоє тут так і вхопили б, і цілували б до нестями, якби не наша дурна галицька вихованість. Ну, але бігти наввипередки до села - це вже й галицька етика дозволяла. Ми скористалися з цієї вольности.

Рух був на селі, немов на чиїхось великих іменинах. Йшли назустріч нам двоє парубків із жовтосиніми опасками. Вони були з місцевих, кашкети їхні збились далеко на потилиці.

- Ви з Западної? - гукнув один радісно. - Там ваші є, он там, коло сільради.

Величезний прапор з нашими барвами стріляв на вітрі над низеньким будиночком сільради. Перед ним зібрався натовп, але сходини вже

закінчилися, це був, те що називається, обмін думками в кулюарах. Село гомоніло. Так гуркоче каміння в горах, скидане наниз потоками.

Людей була повна царина. Підходили ще з усіх сторін, приєднувались до одних гуртів, ішли до других. Інші бігли кудись у бічні вулички. Ми йшли вже через густу людську масу, і звідусіль до нас лунало:

- Дай Боже здоров'я. Ви з Западної?

Над самим ганком, поставлений на піддашок, пристосований приладами з дерев'яних підпор і тонких білих шнурів, обвитий зеленими гілками, немов на клечання, височів портрет нашого провідника. Він був зроблений місцевим малярем на великому шматку шпалерного паперу, із зворотної ясносірої сторони, але вправлений у добрячу міцну раму. Портрет зроблено з відомої в тих часах фотографії, клішовані відбитки якої ми мали з собою в тисячах примірників для широкого розповсюдження, і те, що цей багатократно побільшений портрет було зроблено грубуватими плякатними засобами, в яких схожість зберігається лише в загальному, в схематичному, а чисто особисте життя об'єкта, інтимно знайомі близьким людям риси неминуче зникають, викликало в мені подвійне почуття. Я не можу точно це почуття формулювати, але було приблизно щось таке, ніби я, з одного боку, жалкував, що в зображенні втрачено те, що промовляло особисто мені і багатьом з нас, а водночас я й радів з факту, що це обличчя перестає бути власністю тільки нас, розмірно невеличкого гуртка підпільників, стававши здобутком дедалі розмашніших кіл народу. В цьому теж була якась невхильна, можливо, що й солодка приватна жертва. Кінчалися роки дитинства, наставала пора визрівання.

На ганку, обхопивши один із стовпчиків і перебувавши в більшому гурті, сидів на поруччях друг К. і здаля махав нам рукою. Ірена не витримала й кинулась до нього перша, а привітавшись прийнятим натоді в нас способом, вхопила його відразу за руку й так її стрясла, що та, хоч м'язиста й добре прироблена до плеча, мало не вискочила з нього. Я саме підходив до ганку, і Ірена, все ще тримаючи друга К. за руку, обернулась до мене й суворо наказала:

- Дай дяді здрастуй.

Привітавши й мене, друг К. почав нас знайомити з місцевими. Один з них і був маляр, чорнявий, мов вугілля. Він розігнув спину й підвівся від купи "рульонів", сувоїв шпалерного паперу, тримаючи в руках також їх кілька, ще й до того в зубах пензля. "Слава", сказав він мені крізь зуби, очі його сяяли двома жаринками на сонці. Я стиснув йому руку вище ліктя й перейшов до інших. Хлопці були всі як дуби.

Тоді я оглянувся по людях з висоти ганкових східців. Вони, зібравшися в гурти, говорили між собою або весело щось до нас вигукували. Всі віки тут були появлені, від найстаршого до найменшого. Були такі бабусі, що носили накриття на голові мало не з вісімнадцятого сторіччя.

Блискавично перебіг я в думці наш петлястий похід: бомби, кілометри, галас у клуні, червоні вояки - все перебігло перед моїми очима й зникло у безвість. Залишився чистий золотий пісок, залишились оці люди, простий витвір Божий на землі. Я не раз уже давав собі слово не радіти передчасно, але тут не міг утриматися й дав таки волю почуттям.

- Народна влада, що? - промовив друг К., посміхаючися й гордовито поглядаючи на плоди своєї праці.

- Ми чи не переходили вже це село? - спитала Ірена, що теж сяяла неймовірно.

- Так, - сказав я, - але з другого боку. Тут далі, кілометри зо три, містечко...

Друг К. назвав. Так, у тому містечку ми бачили на площі велику, з білого якогось місива статую Сталіна в розметляній шинелі. Це було це містечко.

- Німці там? - запитав я.

- Ні, друже, - сказав друг К., - німців і там нема. Марш перейшов. Влада наша.

- То добре, - сказав він по хвилі. - Гайда до хати. Погомонимо.

Ми зайшли до покою, де перед тим голова сільради приймав відвідувачів. На великому столі маляр розіклав своє причандалля й на самому краєчку примостив фото Ярослава Стецька, розкреслене рівненько олівцем на квадрати.

- Дуй, Юхиме, а ми собі підем он туди побалакати. Тут рахівник урядував, - пояснив друг К., заводячи нас з Іреною до маленької кімнатки поруч.

- Він скочив на столик і вмостився на ньому, звісивши ноги, а не полишив на поталу вибору, кому з двох посісти єдиний у кімнаті ослін. Сіла Ірена. Я стояв.

І тоді друг К. сказав уже поважно:

- Так що - війна?

Ми не зрозуміли.

- Війна, війна, - повторив він. - З німцями війна.

- Ах, он що, - сказала Ірена.

- Війна, друзі мої, справжня війна не на життя, а на смерть.

І він почав оповідати про те, про що ми вже знали фрагментарно від Вербова, а також і про те, чого ми ще не знали зовсім. Провід виарештовано поголовно й вивезено до Німеччини. Львівські здобутки ліквідовано, принаймні назовні, тотально. Саму Галичину з'єднано адміністративно до Генеральної губернії, тобто до колишньої Польщі, і хоч там загалом ще не так тиснуть, але тим самим Галичина відтинається від решти України найрішучішим робом...

- Коли це зроблено? - спитала раптом Ірена.

- Що, прошу, коли? - перепитав друг К.

- Коли приєднано... Коли в'єднано Галичину до Генеральної губернії?

Друг К. післав руку до бічної кишені й заглянув у свого бльокнотика.

- Першого серпня, - сказав він. - Десять день тому.

- Ага, - сказала Ірена.

І сливе пошепки, гірко всміхаючись:

- Дай дяді здрастуй.

Друг К. вів свою оповідь далі. Супроти кожного вияву національної свідомости, супроти кожного кроку в напрямі пропаганди за незалежність України тут, на окупованих великоукраїнських територіях і на Волині, стосується драконівські заходи. Є всі дані сподіватися, що курс дедалі загострюватиметься наростально. Коротше кажучи - війна, неприховано проголошена війна.

Щоправда, вів далі друг К., існують дані, що там, на верхах, позначаються розбіжності. Є група наших прихильників, принаймні таких людей, що, нехай і з чистих розрахунків німецької рації, обстоюють конечну потребу проголосити незалежність України та Білоруси і приступити до негайного творення збройних сил цих країн з полонених совєтської армії цих національностей. Але як там воно буде і чия точка погляду переможе - для нас це, зрештою, справу не вирішує. Ми повинні будь-що, ціною найбільших жертв, ціною найкращої крови, втримати примат політики у своїх руках.

Друг К. говорив саме цими звичайними словами, робив ніби невеличку доповідь, часом поглядаючи то на Ірену, то на мене, і я передаю слова його в загальних рисах, схематизуючи їх, самозрозуміло, щоб тут дещо стиснути виклад. У дійсності він промовляв усе недбало, навіть весело і коли дійшов до того місця про потребу жертв, то пояснив:

- Це, самозрозуміло, стосується тільки нас із вами, галічменів. Місцевих ми повинні берегти, як золотий скарб. Гостро, ребром стоїть проблема кадрів, насамперед організаційних кадрів. Нас виарештовують як тільки можуть, і є вже випадки фізичного знищення. Тим то кожен з нас зобов'язаний покликати до життя принаймні сотню з місцевих, аж поки їхня сітка не стане така густа, що справжнє, глибоке, випробуване підпілля буде забезпечене на всі роки війни, аж до її такого або такого кінця. Лише тоді ми маємо право скласти в землю наші сухі галицькі костомахи. Чули, друзі? До того часу - ані-ні. Бо на той світ, однак, не пущу, будете десь мені тинятися отам між Юпітером і Сатурном.

І він підштовхнув Ірену в бік, підморгуючи на мене: дивись, мовляв, уже перелякався.

Тоді, вже поважніше, сказав до мене:

- Тим то, друже, ваш маршрут прикро змінюється. Ви мусите негайно забиратися звідси, бо вам тут нема чого робити, тут я й сам тим часом упораюся, - і рушати назад, до прикордоння, на великоукраїнське Поділля. Там у нас справжній, як большевики кажуть, прорив і "узкоє мєсто". Там взаємини надзвичайно складні, наїхало вже повно всілякої братви звідусіль і різних, бачте, угруповань, і створюється щось на зразок воза з раком, рибою й ким там ще - з пастернаком чи що. Це неймовірно

дезорієнтує місцеве населення, яке негодне розібратися в тонкощах громадських та церковних суперечок еміграції і лише зражується до ідеї самостійної України. Мусимо прорив ліквідувати. От що. Чого зажурилися? Не до вподоби?

Я не зажурився. І не було мені "не до вподоби". Лише просто, правду кажучи, я був трошки втомлений і трошки йому заздрив, що він має тут отакий чудовий чорнозем, який сам лягає під плуга, а мене посилає назад, у незрозумілі умови, де треба працювати на твердому грунті, а для цього - насамперед перебудувати весь свій плян і знову наново себе самого. Можливо, що відразу до Поділля я мав тому, що саме там уперше був тяжко вражений Великою Україною і травма десь там під шкірою живе невигойно. Може, ще й тому я не хотів туди їхати, що тепер, діставши в цьому селі великий запас оптимізму і, отже, соромившися за свої малодушні коментарі до поведінки українців при вступі німців, я там, де погані приклади знову помножаться, знову не матиму підстав соромитися, навпаки, почну ненавидіти людей усе важче й важче. І ще, може, тому не хотів я туди їхати, що не знав... Та це вже либонь не так важливо. Коротше кажучи, цей весь комплекс почуттів призвів мене на мить до того стану, що його друг К. назвав малодотепним словом "зажуритися".

- Я не зажурився, - сказав я вголос. - Жадною мірою. Просто ми трошки пережили вражень, і тепер отака собі невеличка реакція. Я поїду без жадних розмов. І взагалі, що можуть бути за розмови. Ви мене навіть дивуєте, друже К., так, наче вмовляєте або що.

Я намагався говорити твердим тоном, але сам відчував фальшиві нотки. І друг К., добрий товариш і взагалі людина, на яку неможливо довго гніватися, сказав так, наче... наче й нічого не казав перед тим прикрого:

- Там куди цікавіше, ніж тут, запевняю вас. Там ви наочно переконаєтесь, чого вартий наш справжній східняк, золота душа. Кажу вам: золота душа, без якої ми - порожня кістка. Я не жартую, даю вам слово. Я відразу в них закохався, як тільки вперше почув їхні співи, а особливо їхню лайку.

- Лайка надзвичайна, - сказала Ірена.

- Мало сказати: надзвичайна. Це просто вам цілий епос. Куди там нашим худеньким львівським "дзєцкам" та "кіндерикам". Ось коли Ірена вийде собі у своїх справах, - це, до речі, тут, Ірцю, відразу за сіньми, єдине місце на все село, - то я вам кілька перлів перекажу. Я позаписував собі, такі речі варто збирати.

- Як це воно, - сказала Ірена і задумалась.

- Що ти хочеш пригадати?

- Та один такий місцевий вираз.

- Почекай, - сказав друг К., - ти вже й рада старатися. Ми пізніше пригадаємо. Ні, так я кажу, з цього матеріялу робити упокорителів світу, не то що будівників нашої манюньої держави. Це цілком поважно: цей елемент, міський найзіпсутіший елемент мусите опрацьовувати

чи не ретельніше. Наші батьки програли у Львові, бо не за них, а за поляків були батярі.

- Кажу вам, - вів він далі знову на поважніших нотах, - ви шкодувати не будете. Поїдьте удвох з Вербовим.

- А де Вербів? - спитав я.

- Тут, тут Вербів, а як же. Він буде там інтелігенцію навертати. Хоча, звичайно, обом вам там вистачить брудної праці аж по вуха. І не знати ще сьогодні, які ролі доведеться вам грати і в які строї перебиратися. Все покажуть місцеві обставини. Я до вас налітатиму регулярно, бо буду гасати по всій Україні. І Ірена зі мною, що?

Він знову підштовхнув її в бік.

- Мушу вас розлучити, молодята. Ви вже досить намилувалися, треба й мені трохи з молодичкою покрутити. Поїдемо, Ірцю, будемо здобувати Київ.

Він обернувся до мене.

- Здається, німці збираються вже його мати за тиждень. Не знаю, як піде справа, тільки знаю, що бої надзвичайно тяжкі.

Він зіскочив зі столу й заходив по кімнатці.

- Ну от. Ну а мені тут ідеться страшенно легко. Я аж сам боюся, що тут щось не те. Я не призвичаєний до того, щоб щось легко давалося. А тут само лізе в руки, хлоп на хлопові, козацтво, чисте тобі козацтво. Вербів он ціле сусіднє село підняв і поставив на ноги. Ви можете собі уявити - Вербів?

Я й справді уявив собі Василя Вербова, його чорні вусики, "мишачі очі", тонкі, в біцепсах, довгі руки.

- Коли ми маємо з ним рушати? - запитав я, вже всміхаючись.

- Ми всі вирушимо звідси взавтра, - сказав друг К. - Я тільки на вас з Іреною й чекав і робив уже всюди тут за вами розвідку. Лише що ви з Вербовим підете різними шляхами, для безпеки. Зв'язки по всій лінії налагоджено чудесні. Вас зустрічатимуть і проводжатимуть з обіймами, а коли забажаєте, то й із слізьми. Від вас самих залежатиме. Ну от. Я підвезу вас завтра возиком до шляху, тоді ви рушите ліворуч, а ми з Ірцею далі просто. Нам уже треба ближче до столиці нашої триматися.

Як я не силкувався втриматися, щоб не глянути на Ірену, але все таки краєчком ока глянув. Вона сиділа на ослоні випростана, своїм звичаєм закинувши руки за голову.

- Ну, - гукнув друг К., - а ти чого зажурилася?

- Та я ніяк не можу згадати, - сказала вона.

- Чого ти не можеш згадати?

- Та тієї лайки.

- О, та ти її пригадаєш пізніше. Я тобі допоможу, я багато їх уже навчився. А що, друже, справді, як вам подобається моя східняцька вимога? Не погано, що?

І це була правда. Я не виходив з дива, як то він так надзвичайно швидко акліматизувався. Він говорив тепер, пересипаючи слова виразами з найбуденнішого совєтського жаргону, він був вбраний так, як місцеві, і здавалося, що він носив цей одяг усе своє життя. Він пасував тут до всього: до місцевих будівель, до місцевих стосунків, до місцевих лісів і річок, до місцевих діячів, - пасував простецьким обличчям, кучерявим чубом, дещо качачим носом, розумними, насмішкуватими очима. Він був трошки занервовий, але збудженість його ніколи не сягала меж найменшої гістерії, і він її дуже вміло знав маскувати невимушеною, часами навіть солонавою гутіркою професійного жартуна. Я признаюсь: я справді заздрив цій людині. Їй давалося само, як можна було подумати, в руки, з витратою двох-трьох нічого незначущих зусиль, щось таке, на що мені довелося б витратити гори перемитого піску в найкропіткішій праці. Але це лежить у віданні долі.

Коли він знову скочив на стіл, перейшовся собі по комірчині і я. Мені раптом захотілося руху, захотілося цієї чорної, найчорнішої праці. Я знав, що в ній моя найуспішніша ділянка і нема мені, зрештою, чого намагатися перейняти на себе зірку іншого.

- Так, - сказав я вголос.

- Що є? - гукнув друг К., розгойдуючись на столі. - Знову коник головоньку клонить. Та що з вами є! Чи справді позакохувалися одне в одного за час вимушеного шлюбу? Ото була б історійка! Кохання двох націоналістів під гук гармат.

- Та де, - сказала Ірена.

Але він сміявся дуже, так йому сподобалася ця картина. Повторюю: друг К. був такою людиною, що йому прощалася й явна безцеремонність. Поготів що це всі знали, вже наступної миті він буде знову зосереджений і діловий.

- Добре, то все дурниці, - сказав він наступної миті. - Нам залишилося простудіювати наші інструкції, а тоді добре повечеряти. А тоді вже на закуску - полаємося за Ірчиною рецептою.

- Та де, - знову сказала вона.

Я знову глянув на неї. Мені здавалося, що вона вимовляє це автоматично, думаючи про щось зовсім інше, своє.

- Я не даватиму вам нічого писаного, - сказав друг К., встаючи зі столика. - Не хочу з вас робити паперової фабрики. Вивчите мені на пам'ять головні завдання й у загальних рисах ситуацію в районі. Решту самі вирішуватимете на місці.

Він рушив у напрямі дверей. Я спинив його.

- А що ви думаєте робити з тутешніми, як від'їдете? - спитав я притишено.

- Та що, - сказав він, - це, звичайно, в нас тільки генеральна проба. Дуже скоро з'являться німці знову, і тоді доведеться "сматиВать удочкі", як кажуть наші друзі большевички.

Він спинився під самими дверима і сказав теж дещо тихіше:

- Портрети, самозрозуміло, я накажу їм познімати взавтра ж. Я просто хотів, щоб вони надихалися якомога більше духом волі, поки є до цього можливість. Нехай надивляться, нехай намітингуються, нехай розімнуть кістки. А справжня праця, звичайно ж, провадиться, вглибині. У мене вже чудесний штаб тут збився докупи. Ну, та про це іншим разом.

Ми вийшли. Портрет був уже майже готовий. Маляр пильно закінчував підтінювання крил носа. Коли ми переходили, він знову до нас усміхнувся своїми вуглинками-очима. Тепер ми розгляділися ще на довгу стрічку на стіні, його ж роботи, з написаними довгими прямими літерами словами "Україна для українців!"

- Учорашній комсомолець, - сказав друг К., коли ми вийшли надвір. - З них це злітає, як у казці, як у того якогось зміїна шкіра.

Ми спинились, і нас відразу оточили з усіх боків.

- А ходіть з нами, - сказала до Ірени з гурту дівчат одна. - Розкажете нам про Западну Україну.

- Ходи, Ірцю, - моргнувши оком, сказав друг К. - Познайомишся з нашими красунями. Вони тобі й парубка до пари підберуть, що? Правда, дівчата?

- Правда, правда! - залилися дівочі голоси. - У нас тут парубків хоч одбавляй!

- Ну, то говоріть, як ви тут, - ступнула до них зразу Ірена, насупивши брови. І, відійшовши та обернувшись, ми побачили, що вона вже в них своя.

Ірена теж уміла брати з копита.

Ми йшли, а до друга К. гукали з усіх сторін:

- Доброго здоров'я, Степане Сидоровичу!

- Степане Сидоровичу, коли мітинг?

- Читайте оголошення, - відповідав він. - Там, коло сільради.

І люди бігли.

- Де ви собі таке ім'я-отчество виробили? - спитав я, усміхаючись.

- Та вже де виробив. Буде й вам ще ім'я-отчество. Тут без цього не можна.

Ми вийшли на леваду і йшли понад вузеньку річечку, що гадючкою жебоніла, сливе захована в прибережній рослині. Друг К. говорив, говорив тепер уже зовсім спокійним голосом, обтинаючи слова й поняття. Я слухав його так, як уже давно, змалку, привчався слухати: не втрачати ані слова і водночас думати про своє.

І якщо наша зовнішня розмова мала свою межу за дві приблизно години і потому день пішов далі за своїм складним пляном, то про своє я думав без перерви, думав усю решту дня і більшу частину ночі, що її я провів по багатьох ночах цілковито сам, один на ліжку у знайденій для мене на цю нагоду кімнаті-пустці.

Коли мені наступного дня треба було вже злазити з воза, на якому ми приїхали до місця розлуки, я з воза скочив легко, наче був з пір'я. Мені здавалося, що якщо я не скочу відразу, то вже за хвилину це буде зробити неймовірно важко.

- Дивися, - сказала Ірена з воза, - та це ж наш Сталін, що ми повз нього проходили.

Я озирнувся. На майданчику містечка височіла постать з білого вапняка. На місці, де була раніше голова, лежав поперек монументальний дерев'яний брус.

- Дотепно, - сказав друг К., оцінюючи працю оком знавця.

Неподалець, на дошці для об'яв, красувалася наша відозва з підписом провідника організації, свіжо наклеєна, а ще трохи далі на якомусь стовпі не здертий плякат, на якому червоноармієць замахувався на зображеного у вигляді розбишаки Гітлера з віршованим підписом:

ох і буде морда бита
Гітлера бандита.

Його або не помітили, або він уже нікого не цікавив.

- А що ви думаєте, - сказав друг К. півжартома, півнаповаг, - це, якщо хочте, вся наша програма тут появлена. Головна мета і - бій на два фронти.

І це була наочна правда. Треба вміти лише вчасно накреслити символ. Решта не важить аж нічого. Символ склався сам собою.

Я зробив кілька кроків наперед, у напрямі цього триптиху. Потім я обернувся. Візок з усіма тими, хто сидів на ньому, перебував тепер цілковито в полі мого зору, як маленька мандрівна сцена. Крім Ірени й друга К., що недбало тримав у руках батіжок, бо був же й за хурмана, там на соломі сиділо ще троє. Вони, ці троє, серед них одна жінка, моя добра знайома Анна Максимець, були тут наймовчазніші. Я не бачив, щоб вони хоч раз усміхнулися, навіть тоді, коли друг К. говорив найобурливіші супроти порядного тону речі, тобто коли силою самого цього факту неспівмірности його дійсної суті з його прибраною маскою сміялися ми всі. Але я розумів цих трьох. Вони їхали в усьому поспіхові на південь, у найтяжчий, найтемніший перспективами район - промисловий український Кривий Ріг, про який з нас ніхто не знав, чи він український і чи може взагалі таким стати. Цими днями місто саме здобували, і серед війська перекладачем перебував Теодор Найдич, також мій приятель, що мав там служити свого роду буфером між армією та працею організації. Я вчора вечеряв із цими людьми. Вони були мовчазні.

Я підійшов до воза.

- Так, - сказав я, глянувши на друга К.

Він скочив з воза й поклав мені пужально на плече, так, наче посвячував у лицарі.

- Щось я ще хотів сказати, - мовив я і подивився в землю.

- Тримайтесь, друже, тримайтесь, - пошепки сказав друг К. і сильно потис мені руку. - За пару місяців я буду у вас, якщо Бог зізволить.

Не забудьте єдиного: вам доведеться відразу ставати універсалом. Знаєте, що в цих краях називають універсалом? Людину, яка все знає і все вміє.

Він дивився мені просто в очі розумним, насмішкуватим поглядом. Чуб його непокритої голови коливався на вітрі.

- Ага, згадав, - промовив я. - Хто тут у вас виступав з козацькими вусами?

- З вусами? - звів він брови вгору й засміявся.

- Не з вусами, - сказала Ірена з воза. - Вона казала просто - в козацькому убранні.

- В козацькому убранні, - повторив друг К. і оглянувся по інших. - Може, з вас хто?

Троє знизали плечима. Анна хитнула заперечно головою.

- Дивна річ, - сказав я. - Нам баба одна по дорозі сказала.

- Та то їй, мабуть, привидилися вуса, - промовив ще один із "криворіжців", Качмарський.

- Але то цікава річ! - вигукнув друг К. - Вона так і казала: з козацькими вусами?

- Та не з вусами, - мовила Ірена. - Вона казала: по-козацькому вбраний.

Як не дивно, але всі ми шестеро на якусь мить замислилися. Щось було незбагненне в образі простої жінки, яка біжить левадою навкоси, щоб оголошувати чутку по околиці, мовляв, постає козацька Україна. І тут перед нами стояв цей триптих: наша бойова відозва, а по боках безголовий Сталін і скривлений від болю Гітлер.

- Так, - перервав я нарешті мовчанку.

Друг К. скочив на передок воза. Я попрощався по черзі з кожним. Подаючи мені руку, Анна всміхнулася вперше за час цієї зустрічі. В її очах жив тепер цілком новий вираз, який, зрештою, жив під ту пору в очах кожного з нас. Лише Ірена сиділа, як і була, насуплена, з витягнутими наперед губами, чорнющою циганкою, в кострубатому своєму киптарикові.

- Ну, подруго, - сказав я їй.

Вона скинула на мене очима.

- Вже?

І, простягаючи руку прямо, патиком з розчепіреними пальцями, промовила:

- Ну, то бувай мені здоров.

І більше нічого. Так, наче між нами нічого й не було.

А що, зрештою, між нами могло бути? Десятилітня кріпка дружба. Спільна мета. Деякі спільні риси вдачі при повній зовнішній неподібності. Більше нічого. Більше, справді, нічого.

Так, більше, справді, нічого.

(Далі буде)

ГЛІБ ПОДОЛЬСЬКИЙ

МЕРТВИХ БІЛЬШЕ НЕМА*

Повість двох світів

21.

ПОДІЇ, які від певного часу ланцюгом пішли через моє життя, набирали дедалі не тільки на силі й значущості, а й на швидкості. Оповідавши тут про них, я помічаю, що мій виклад відстає від їх дійсного темпу. Я мусів би взяти інший тон.

Я мусів би взяти інший тон особливо тоді, коли віддаю мову інших, коли віддаю пряму мову, діялог. Я стою перед непоборними труднощами. Дар пластичного зображення, здібність наочно синтезувати почуте таким робом, щоб воно вражало читача правдоподібністю, не належить, на жаль, до моїх умінь.

Сприйняття людини побудоване відразу на кількох аспектах, і коли причиною руху стає один з них, усі інші діють, мовити б так, підпільно до пори до часу, щоб вибухнути несподівано й інколи нищівно. Ми можемо вжахнутися сьогодні явища, поза яке вчора проходили спокійно. Ми можемо прочути разючу глибину співлюдини там, де раніше вбачали саму пласкоту й неприємну буденність.

Ми можемо, зрештою, відразу в різних розрізах пізнавати самих себе. Особисто я ніколи не переживав революцій свого єства, не переживав так, щоб міг потім сказати: - "Від цієї миті я став іншою людиною". Але я знав завжди, що можливість вибуху живе також і в мені.

Либонь саме через те, що я, хоч як мене ламало й струшувало, над кожною безоднею здибав міст, що було моєю особистою долею, або будував

Продовження. Початок у числах 254-255, 256-257

* *Зберігається правопис автора. - (Ред.)*

його, що належало до вироблених самим мною властивостей вдачі, - я й не спроможен передати іншому повнотою те відчуття себе самого й моїх співлюдей, те моє відчуття, яке, взяте у своїй абсолютній істоті, нічим не блідіше, нічим не бідніше, ніж подібне відчуття в інших людях. Я прошу пробачення в мого читача за цю неповноту. Волею-неволею, хоч як точно я намагаюся передати події, я змушений вдаватися до шабльонів. Вони не віддають сливе нічого в деталях, але вони втримують мене постійно на лінії суцільної оповіді і не дають остаточно розплистися між бажанням охопити все і спроможностями вхоплене сформулювати. Єдине, що лежить у моїх силах, - хоч досягти мені цього також не легко, - це, зображуючи подію, яка в дійсності відбулася ударно й одноразово, скоротити й виклад її до можливости найменшої диспропорції.

Та, приступаючи тепер до оповіді про те, як я виправився був у свою путь сам-один і що по тому зо мною сталося, я хотів би просити в читача за свій виклад вирозуміння особливого. Мені належиться зараз запровадити в мою повість новий персонаж. Хоч як удосконалював би я свій опис під оглядом технічним, уникавши зайвих відступів та синтактичних довгот, цей персонаж неминуче повинен вийти в мене лише наближеним до дійсності, лише натяком на неї. І це мені вже заздалегідь прикро, тому що ця дієва особа справді гідна того, щоб її малював не я з моєю крохобірною турботою за фактаж, лише справжній письменник, який уміє випадкове звести в закон і тим змусити образ до життя понад ту часову дійсність, з якої його вихоплено.

Про можливість цієї поправки прошу я читача пам'ятати ввесь час, коли я оповідатиму йому про Петра Вишневецького.

22.

Я йшов тепер сам, сам-один, і я мусів би говорити про це. Я мусів би дати опис самоти.

Що я можу про неї сказати, як тільки те, що вона ссала і гризла мене, що вона була солодка і висока водночас. Але це говорять усі. Не моєї самоти це свічадо.

Я йшов полем бою, я йшов там, де ще вчора добивалися до кісток на закинутому назад серпом хвості війни, голова якої вже ген-ген просунулась наперед. Так висловлюються всі, це не опис мого поля бою.

Місце бою, по одному боці дороги лежав великий чоловік, широко розкинувши ноги в чоботях і роздувши груди попід небо. По другому боці дороги, по лівому, стирчало двоє коротких хрестів, зв'язаних з березових ломак, і на кожному - по німецькому залізному шоломові. Бій відбувся через дорогу, з ровів по обох боках її, навкоси. Я підійшов до великого чоловіка й подивився. Все було на ньому, аж до ремінця портупеї через плече. Не було лише голови.

Але хто не бачив мертвого чоловіка на полі битви один раз, не побачить його довіку. І березових хрестів також.

І я не хочу описувати мертвого чоловіка в полі, тому що я неминуче почав би говорити про ворона в його головах. Спосіб мого видива владно тягнув би мене на це. Але ворона не було. Як не було й голови.

Я мав би говорити про запах землі, мав би подати точний його опис. Але білим трупом пахла земля, і про це вже давно співається в пісні. А ті пахощі, які йшли з землі там, де свіжо насипана земля тріснула на сонці й провалилася, - хто про них напише! Хто розповість про трави занепад нині і про її проростання за тисячу років, і про дух землі, і про дух над нею! Я бо - ні.

Бо почни я про пахощ землі повідати, я повідав би устами тих, хто виділи віки Трояні і виділи їхні полки, виділи, як я їх видів, хто відали б про них, як я про них відав. І тоді я думав би, що ніколи не вийду з кола полку, з кола віків, і день мій був би повісти літ перший і останній день. Але це може тільки Бог, Творець духу, Творець себе самого з себе самого.

Говоривши між Божими устами, ми думаємо, що говоримо з самих себе. Думавши, що ми говоримо самі з себе, ми вчоловічуємося. Ставши людьми, ми рвемося вийти з кола. Я рвуся вийти з кола.

І я притримую в собі не мій голос, бо я хочу бути сам собою. Я перестаю думати про слово о полку, я велю собі думати про людину, що слово о полку мені вперше на голос читала. І де був Теодор Найдич, мій старший товариш, князь моєї юности, князь, що мріяв про княжі часи, а тепер ось вирвався в інший полк і здобуває з ним свою сьогоднішню Батьківщину отам, ген-ген на її півдні, де її загнувся живий кривий ріг. Щоб дати життя до життя. Щоб стати самим собою.

І про свого навчителя, що проводжав мене з моєї маленької Батьківщини, про професора Я. думав я, кінчавши цю часть моєї путі і ступавши на кладку. І про те я згадав, що він запитав мене, чи люблю я музику.

Ні, я не люблю музику. Ясний, як кришталевий келих, образ її виплив передо мною. І він стрибав, він здригався на гострих каменях дороги, як тоді, коли Роман грав на фортеп'яні твір "Полішинель", Роман, який привіз мене до Львова вперше, Роман, який був о десять років від мене старший, Роман, другий стовп років моїх юнацьких. Моїх і Ірениних. Роман грав, щоб на хвилину бодай не бути самим собою. Для цього існує мистецтво. Для цього існує музика. Він грав страшний твір "Полішинель", що спазматичними пострибами дзвінкого блазня повідає про трагічний коловий поворот буття. Рахманінов, я запам'ятав винятково прізвище в моїй слабкій на прізвища мистців пам'яті.

Роман не пішов за музикою, хоч як вона його кликала й манила. Роман став собою. Він несе в цю мить також на собі спільний для всіх однострій, щоб заховати за ним своє самонародження.

Я велів собі думати про Романа, як уже йшов по тому боці кладки. Надо мною крок у крок посувалося сонце, і воно було моє, тільки моє, казан мого мозку, око тисячеокої думки моєї, церемоніймайстер усіх моїх міражів.

У нього на лоні я думав про Василя Вербова, який ішов рівнобіжно зо мною, але йшов своїм шляхом, почавши його з другого кінця, від левад за селом. Він був сам собою, дивившись наперед чорними пильними очима. Ми йшли до однієї мети, але нас твердо ділив ліс, і в чорний тяжкий ліс увіходив я тепер.

І йшов я лісом уже без жадної думки.

Пісня лунала в лісі.

Я спинився і слухав пісню.

Казковою була моя країна.

Це було моє царство.

Я в ньому виворожував іншого, собі до пари.

Бо не може існувати без побратима той, хто наважився бути собою.

У нього є другий.

І другий є друг.

І я слухав пісню.

А пісня була така:

А дарога-аю стєпно-о-ою
Шлі (та-та-та-та, тут я не розібрав слова)
Усталиє салда-ати...

Людина співала таким голосом, яким мусить співати кожен з двох людей, що один одного неодмінно бажають зарізати.

Це повинен бути дуже впертий йолоп, подумав я. Ні, я не хочу такого побратима, подумав я. І я вирішив робити собі іншого, а цього, проходивши проз, викупати в моєму презирстві.

Але мені не пощастило цього зробити. Те, що я побачив на галявині, приробило мене самого до землі.

У густій траві ходив чоловік, ходив туди й назад. При тому він нагинався то одною рукою до землі, торкавшись її пучками пальців, а другу в цей час заносив над собою, то пророблював те саме з наступною рукою. З огляду на те що в нього було тільки дві руки, йому доводилося обмежувати свої вправи до цієї жвавої монотонії.

Але він знаходив і вихід з неї. Вряди-годи він ще присідав на одній нозі, витягуючи другу і над нею ще обидві руки, тоді знову робив те саме навпаки. Коли й тут кількість ніг заводила його нарешті в тупий кут, він легко переходив знову до першого типу руханки. Створювалось, отже, враження милої безконечности.

Я стояв і дивився. Людина була в одних купелевих штанцях, створених наслідком вмілого закочування обох холош нижньої частини чоловічої білизни. В самому осередку прогалини стояла застромлена в землю

тичка, на ній на самій горі маяла жіноча панчоха. Чоловік був середній на зріст, середнього віку і, за всіма даними, середнього роду, якщо прийняти, що божевільні не мають статі.

Я стояв і дивився далі. Заднє тло його декорації становили розвішані на різних кущах найрізноманітніші речі, як от: друга жіноча панчоха, тоді пара інших панчіх, іншого відтінку, тоді зв'язка бубликів, револьверна кобура, причеплена за ремінь дуже високо на сучку темноблідого граба, географічна мапа величезного розміру, з підвішаною до неї танковою радіоантеною, либонь у характері тієї вказівної палички, що нею нездібні учні в клясі показують на Африку, запевняючи, що це Австралія.

Далі слідував цілий набір медичних приладь, включно з молоточком для вистукування хрипких грудей. Білі бинди з марлі звисали рядами, як на карнавалі. Потім висіла ще одна пара панчіх, і потім ще одна. Були так само й інші частини жіночого одягу, між ними червона в'язана кацавейка із звисаючим наниз пояском і хутряна муфта, величезна, мов козацька папаха. Потім висіло ще щось, чого я вже зі свого пункту спостереження не міг визначити точно, але що, проте, було не менш барвисте й яскраве. Вистроєну галявину ще більш оживлювали метелики, які роями літали над людиною та ділом рук її.

Тоді нарешті чоловік спинився, і він кінець-кінцем не міг не спинитися, бо я стояв уперто, вирішивши ні за що у світі не піти звідси отак собі з порожніми руками. Чоловік спинився, і я виразно усвідомив, що він білявий, як торішня солома, що він має білі вії, але не має зовсім брів. Він нагадував того Апендикса нашої з Іреною подорожі, проте був геть від того кругліший на лиці і вираз цього лиця видавався на перший погляд ще більш безнадійним. Дуже впертий йолоп, подумав я. Не хочу такого побратима, подумав я. Але я не зрушився з місця і дивився далі.

Чоловік сів на землю, схрестивши ноги без допомоги рук. Але він теж дивився на мене. Подивившись деякий час, він підніс руку і помахав мені нею на знак вітання. Я не рухнувся. Він приклав руку до порожньої голови, віддаючи військову честь. Я не рухнувся. Тоді він підняв звідкись із землі пляшку і зробив з неї добрий ковток, а зробивши, показав мені її і поманив мене нею до себе. Я хитнув головою на знак незгоди.

Він поставив пляшку знов у траву і розвів руками. Оглянувшись навколо себе, чим би мене забавити таким, щоб мені сподобалося, він знов глянув на мене і знову розвів безпорадно руками. Своїми віями і відсутніми бровами він дуже скидався на головного кльовна при цирковій виставі.

Ми мовчали далі.

Тоді він вирішив, що пора заговорити.

- Как паживаїті? - гукнув він.

- Спасіба, - з місця відповів я.

- Харашо?

- Очінь.

Він задоволено кивнув головою, ще раз врочисто хильнув з пляшки, поставив її, дбайливо закоркувавши, на землю і підвівся. Проробивши свої вправи кожну по одному разі, він обернувся до мене і промовив:

- Гут морген.

- Гріс Гот, - відповів я.

Він звів руки догори й сплеснув ними над головою:

- То пан поляк?

- Так єст.

- А сконд пан?

- З Кракова.

- Бардзо мі то пшиємнє. Єстем з Кійова. А чему пан нє хце зе мною піць?

- Бо нє єстем пшизвичайони.

- То бий вас лиха година, - сказав він нарешті по-українському.

Нахилившися до землі, він виволік на світло денне знову свою пляшку і погрозив мені нею. А я йому погрозив кулаком.

- Я сказав: бий вас лиха година, - крикнув він.

- Це нічого не значить, що ви сказали, - крикнув я.

Він спинився з не донесеною до рота пляшкою.

- Так ви українець?

- Так є.

- Українець? Справжній українець?

- Так є.

- Так таки справжній, справжнісінький українець?

Я набрав у легені повітря і вимовив:

- Атож, авжеж, еге ж, а-я, а як же, да, канєшна.

Від слова "а-я" він почав рахувати на пальцях і з "канєшна" знову задоволено хитнув головою.

- Так ідітє сюда, каково чорта ви там торчітє!

І я пішов до нього. Я йшов по самі литки в траві.

Приклавши знову правицю до скроні, він відрекомендувався:

- Пьотр Вішнєвєцкій, лєйтєнант єн-ской часті, в каторой камандіром таваріщ Ен-Ен. Пріятна пазнакоміцца.

Ми стисли один одному руки.

- Што ви, в самом дєлє нє пьйотє? - спитав він дружньо.

- Во всю мою жізнь нє случалось.

- Так випєйтє для знакомства.

Я взяв від нього пляшку й приклав до уст, але зараз же відхилив назад і подав йому.

- Больше, - наполягав він.

- Нєт, спасіба. А к чєму ета дікарація, пазвольтє спрасіть?

- Ця декорація, - відповів він по-українському і дуже поважно, - вона має дику рацію. Таму слєдуют пункти. А к чєму ваша, пазвольтє узнать?

- Какая мая?

- Да вот єта іспанская полумантія?

- Ах, ето. Ето мойо автохтонноє одеяніє. Оно не іспанськоє, а гуцульськоє.

- Так ви без жартів українець, - сказав він. - Із Західньої?

- Найсправжніший, найавтентичніший, найеквівалентніший.

- То, може, ми спинимося на українській мові? Бо треба все-одно на якійсь спинитися.

- Про мене.

- Розкішно. За українську мову.

Петро Вишневецький п'є за українську мову. Поки він п'є, я збираюся з силами. Увійшовши в нову ролю, я працюю далі над діялогом:

- Де ви взяли радіоантену? - питаю я.

- Відмонтував з танка.

- Де?

- На битому шляху. Там їх багато.

- Але ви взяли тільки одну.

- Так, щоб відбиватися від підлого загарбника моєї батьківщини.

- А що ви тут, власне, робите?

- Нічого особливого. Піддаюсь у полон.

- Для чого ж тоді відбиватися?

- Це я спершу відбиватися хотів. Підлий загарбник не з'являвся. Мені стало нудно, і тоді я вирішив піддаватися. Але він і далі не з'являється.

- Справді прикра ситуація. Що ж буде?

- Залишається єдине: пити горілку.

- А потім?

- Далі пити.

- А ще потім?

- Ще пити.

- Ну, добре, а потім, потім?

- Ще пити, ще пити й ще пити. А тоді вже хіба - щепити.

- Що щепити?

- Не що, а кого. Свою персону щепити до змінених політичних та економічних умов.

- А що ви вмієте робити?

- Все.

- Справді все?

- Геть чисто все. Від передовиці до фельєтона і від підвалу до хроніки ненасильних згвалтувань.

- Ви журналіст?

- Атож, авжеж, а-я і як там ще далі.

- Де працювали: тут чи в Москві?

- І тут, і в Москві, і ще деінде.

- Позичанюка знаєте?

- Йосипа? Мій найкращий приятель. А ви його теж знаєте?
- Він працював у нас кореспондентом.
- Правильно. Кореспондентом "Комуніста". Чудовий хлопчина.
- Дуже добрий хлопець. Ви не чули, що з ним?
- Треба сподіватися, що загинув. Війна застукала його там, у вас. Ви з якої місцевости?
- Зі Львова.
- Був я у Львові. Симпатичний городок.
- Подобається?
- Дуже симпатичний городок. Милий польський городок.
- А ми там з поляками билися.
- Чув. Що ж - діло хазяйське.
- А як ви на це?
- На що? На те, що ви з поляками билися? А яке мені діло.
- Але все-таки - виправдуєте нас чи ні?
- Та чи я вам суддя. Кожен барон дуріє по-своєму. Про мене, бийтеся собі. Ви ж либонь за самостійну Україну билися?
- Та приблизно в цьому дусі. А як ви на самостійну Україну задивляєтеся?
- Я? А яке мені діло!
- Як то яке? Ви ж якої національности?
- Мусить обов'язково національність бути?
- Обов'язково.
- Це що - як обов'язкова позначка в пашпорті?
- Бодай так.
- Що ж, там у мене написано: неодружений українець.
- А рідна мова?
- Рідна мова написано: російська. Хоч насправді з матір'ю моєю я розмовляв по-українському. І лупцювала вона мене також по-українському.
- Багато лупцювала?
- Та ні, видно, мало. Більше б лупцювала - був би з мене одружений українець.
- Вишневецький - прізвище українське.
- А як же. Прямий нащадок Байди.
- Байда не мав нащадків.
- Правильно. Не встиг, бо його за ребро гаком. Тоді - Яреми. Ах, ні, він був зрадником України. Ну, тоді - польського короля Михайла Корибута-Вишневецького. Побувавши в королях, рід, правдоподібно, вирішив знову українізуватися. Бо, наприклад, мама про польський престіл і слухати не хотіла. Та й батько, по правді кажучи, теж. Ще розповідати?
- Розповідайте.
- А вас як звати?
- Ніяк. Андрій.

- Добре. Ну, що ж, товаришу Андрію, чи пак пане Андрію, рід мій високий і статечний. Це значить - жили у статках. Дід мій з королів просто у волосні писарі попав. Жилось йому добре. Батько теж був волосним писарем. Йому теж жилось добре. Я, правда, не був волосним писарем, але мені теж жилось добре.

- Добре? Мали добру репутацію?

- Ну, бачте, сказати, що дуже добру, значить, м'яко висловлюючись, ухилитись від правди. Власне кажучи, моя репутація зазнала перепутації. Перепутали її справи, пов'язані з дещо надмірним вживанням певного роду рідини, - для лікування, самозрозуміло, - рідини, що на колір і смак нагадує дещо оцю в пляшці. Нагадує, правда, дуже віддалено, тому що це якесь саморобне стерво, а в Совєтському Союзі, треба вам знати, ці речі виробляли першоклясно. Ну, та ці справи не так уже надто нашкодили мені, бо на це не дивились, як на гідне особливих "мєр прєсєчєнія". Принаймні в мене не дивилися. Правда, було ще там кілька мордобить, двадцять чи двадцять одне, вже тепер не пригадую, але й це з рук сходило. Допомагали високопоставлені приятелі. Нашкодило мені інше.

- Отже?

- Та все та ж сама ваша Західня Україна, нехай її Бог милує.

- Справді? Як же вона вам нашкодила?

- Дуже просто. Я там трохи, як то кажуть у нас, скакнув у гречку з однією панною, а вона виявилася німецькою шпигункою.

- Ну? І?

- Ну і пришили.

- Це ще під час дружби?

- Хвалити Бога, що під час дружби. Тим то й дивилися на справу не так рішуче. Коротше кажучи, витягнули мене знову високопоставлені приятелі. Але літеру в пашпорті мені все-таки дали препаршиву. І так я вже з нею й ходив до самої війни, аж поки не покликали.

- А тоді?

- А тоді вже брали всіх під один гребінець. Не до літер було. От і я теж пішов воювати.

- Ви в партії були?

- В жадній у моєму житті, включно з огнистими хрестами і схрещеними стрілами.

- Це що таке?

- Такі партії. У Франції і, здається, в Румунії. Чи в Угорщині.

- А військову підготову маєте?

- Жадної.

- А як же ви воювати збиралися?

- А як особливо! Так, як інші. Пістолями, шаблями, катапультами.

- А з пістолі стріляти вмієте?

- Це вмію.

- Ну, що ж. Так чудово.
- Що чудово?
- У вас усе в порядку. Вам треба тепер тільки одного.
- Чого саме?
- Самостійної України.

На цьому слові я прошу дозволу про павзу, для пояснення. Я не хотів йому ще цього говорити і водночас хотів дуже. Наважившись усе таки, я ні за що не хотів, щоб це слово вийшло, як з уст сільського вчителя. Певний, проте, з другого боку, що ця рибина готова для моїх вершів, я й намагався святе слово вимовити по змозі недбало і, можливо, навіть із дещицею іронії, так, як висловлюють високі поняття між собою ті, хто ними пройняті настільки, що вже не потребують патосу. Саме на такій складній підставі я й вимовив це для мене таке просте, просте слово. Але саме тут я й прорахувався. Петро Вишневецький скривився, неначе попробував язиком зелень кактуса. Він промовив:

- Правильно. Тільки самостійної України мені ще й бракувало.
- А що таке? - спитав я.
- А, киньте.
- Що - вам не подобається самостійна Україна?
- А, киньте.

Ось так я й завершив першу рунду з Петром Вишневецьким.

Тепер ми знову замовчали - я стривожений, він же, як і був, нескаламучений, проте й без особливого задоволення. Розмову, описану попереду, ми відбули півлежачи в траві, зіпершися на лікті. Коли впала павза, він перебував якийсь час нерухомо, тоді потягнувся знов за пляшкою і повільно витягнув з неї корок. У Петра Вишневецького ніс був ні великий, ні маленький. Якраз на тому місці, де, здавалося, він готовий вистрілювати в безмежне, він заокруглювався невеличкою бульбою. А рот його був широченний, з товстими губами, і цей потворний чуттєвий комплекс носа й рота, особливо коли він пив із горлянки пляшки, ссавши її, мов немовля, з прицмоком, створював спеціяльний контраст до його постійно добродушних, сливе безкольорових очей під видатними, поморщеними, лисими надбрівними дугами. Загальний вираз обличчя неначе застиг у незмінному виразі наївної дурноверхости, що знов таки ніяк не збігалося з пружною рухливістю його м'язистого, добре культивованого тіла.

Сильно, і як мені здавалося, незаслужено, збитий з пантелику, я дещо вийшов з ролі. Я спитав:

- Але, справді, чому ви проти незалежної України?

Він ковтнув і, трохи мотнувши головою від градусного дрижу, так само повільно заткав пляшку.

- А на дідька вона потрібна?
- Добре, але мусить же щось на цих землях бути.

- А що мусить бути! Тим часом будуть німці.
- Ну, і що?
- Нічого. Позаганяють назад у колгоспи і діло з кінцем.
- А далі?
- А далі знов прийде Сталін і знов позаганяє в колгоспи.
- І підуть?
- А чому ні.
- А чому підуть?
- Бо на цих землях такий закон.
- А змінити закон?
- Для чого?
- Щоб був інший закон.
- Іншого закону на буде.
- Чому?
- Тому, що все йде своїм природним шляхом.
- Що ви називаєте природним шляхом?
- Природним шляхом? Намагання бути самим собою.
- Ах, он як.

Я вигукнув дещо глузливо, але зараз же відчув, що це моя друга чергою поразка. Я був переконаний, що стати самим собою означає повнотою ідентифікуватися зо своєю ціллю. Як мені здавалося, я саме щойно досяг був цього стану. Виявлялося, що я перебував далеко від моєї мети. Так далеко, як ще ніколи. І я спитав ще пласкіше:

- Як довго, по-вашому, пробудуть тут німці?
- Ну рік. Два. Поки наш любимий із силами збереться.
- А збереться?
- Чому ні.
- А як його тим часом накриють там, на Уралі чи в Сибіру?
- А, куди там! Чи ви уявляєте собі, що таке Совєтський Союз територіяльно?

Він глянув мені в очі. Єдину барву в них тепер являв поблажливий глум. Я подумав і тоді знов спитав його:

- А що думаєте робити цей рік-два? Як думаєте щепити себе до перехідних обставин?
- Буде видно. Що я можу думати тут-о, сам у своїй лісовій республіці.
- А як буде преса - співпрацюватимете?
- Яка преса? Німецька? Я не вмію по-німецькому.
- Ні, наша преса. Українська.
- А дозволять же вам німці?
- Дозволять чи не дозволять, але наша преса існуватиме за всіх умов. Співпрацюватимете?
- Як саме?
- Так, як взагалі журналісти співпрацюють у пресі. Писати.

- Про що ж я вам буду писати? Про самостійну Україну? Я ж не вмію.

- Ви казали, що вмієте все.

- Я вмію, звичайно, все. Вмів би й це. Тільки що ж я буду писати про те, до чого мені байдужісінько.

- Чи писали ви в совєтській пресі тільки про те, що вас цікавило?

- Ясна річ, що ні.

- Так у чому ж справа?

Він подумав, потягнувся до пляшки й посміхнувся.

- Врешті-решт чом би й ні.

Приклавши пляшку до уст, він її не перехилив, а так затримав.

- А пити ж мені ви дозволите? Бо без цього, знаєте, я не дуже люблю співпрацювати.

- Пийте собі на здоров'я. Аби це вам лиш не шкодило.

- Мені ніколи нічого не шкодить.

- Так підписано. Згода?

- Та в решті-решт чом би й ні. Попитка нє питка.

Так коротко закінчилася друга рунда.

Та чи був я задоволений з наслідку? Найменшою мірою. Ще більша порожнеча зяяла тут, ніж у виході першого туру розмови. Чого мені було ще треба? Я не знав. Але я знав, що не маю того, чого хочу. Петро Вишневецький був до мене приязний і для справи зовні здобутий, але він залишився за своїми сімома печатями. А я жагуче бажав, щоб він розворушився, щоб запалав, щоб закипів. Для чого було мені це потрібно? Я не знаю. Але я цього бажав. Я знав, що без цього я нічого не досягну. Я знав, що марною буде вся моя праця, коли навколо мене зберуться люди лише волею обставин, а не з пекучої внутрішньої потреби служити тому, чому служив я.

І була либонь ще інша причина, чому я хотів, щоб Петро Вишневецький запалав. Він був порожній, але важкий. Я був наповнений, але летючий. Він був духом у плоті. Я був духом без плоті. Він був природною формою. Я був формою вишколеною. Він був сам собою так, що самість його існувала в потенції, не здобуваючись на притаманний їй рух. Я був рухомим самим собою, але без точки опертя. Він був хибний, але який же соковитий. Я був правильний, але який же сухий. Кожен з нас окремо був нічим. Споєні разом, ми становили б усе. Як північ без півдня, як риба без води, як порох без вогненного удару по ньому, ми не могли, не мали права існувати одне без одного. Ми були роковані одне одному, і якби наше побратимство не відбулося, це було б не тільки моєю особистою поразкою, але було б також і нашою спільною смертю. На ціле моє сухе серце відчував я це, на ціле моє серце, серце його призначеного долею брата.

Але братів в'яже не тільки кров, а й думка. Думку породжує не лід, лише вогонь. І я заходився кресати в ньому вогонь.

- Пане Петре, - сказав я, - дозвольте вас щось запитати.

Він зробив королівський жест рукою, лежачи в траві.

- Пане Петре, - сказав я, - чому ви не вірите в Україну?

Він знову скривився. Він був скривлений аж до того менту, поки не ковтнув з пляшки і рідина змусила його неіснуючі брови звестися й розібгати зморшки. З трохи набіглими на очі слізьми він сказав:

- Та ви ж фашисти.

- Чому ж ми фашисти? - скрикнув я так, як ніколи ще перед тим не скрикував. - З чого видно, що ми фашисти?

- Ну а як же інакше? І ідеологія фашистська, і організаційна засада фашистська.

- Звідки ви це взяли?

- Друже мій, та я ж маю яку там не було, але все таки голову на плечах. Читав я і ваші летючки, розмовляв і з вашими людьми у Львові.

- І що?

- Та нічого. Сміхотворне все це. Дитячі забавки.

- Чому, пане Петре, чому!

- Та дуже просто. Як можна сьогодні поважно думати, що народ піде за вашою програмою? Це ж типова реставраційна програма, з ліквідацією всіх здобутків, що їх, як там не було б, а таки занадрила тут революція. Подумайте самі: ви хочете побудувати якусь, вибачте, пашківську республіку, якусь Швамбранію, вузесеньку, відірвану від решти наших народів іграшкову державку, де могла б знову відродитися й захопити владу всяка наволоч, визискувачі, куркулі, попи.

- Пане Петре, а що - вам заважають попи?

- А як же! Певно, що заважають. На якого дідька вони потрібні? Щоб знову всякими дурницями дітям мозки по школах напихати?

- Чи ж конче мусить духівництво тільки дурниці говорити? Хіба не існують священики з покликання, чесні, переконані, які через релігію намагаються внести мир в душу людини?

- Добре, але чому мир в душі не може існувати без релігії? Чому обов'язково релігія?

- Тому, пане Петре, що всі ми в наших земних діях приходимо в кінці в якусь порожнечу, якщо не знаходимо, так би мовити, гармонійного продовження своїх добрих діл далі, за межею, там, де цілі сходяться в одній точці. Там, де діє Бог.

- Киньте. Який там Бог.

- Ви не вірите в Нього?

- Ясно, що ні.

- А що, на вашу думку, там, у понадземній цілості?

- Нічого. Щось, що нам неприступне й тим самим ні на що не потрібне.

- Невже вам не страшно жити, знавши, що зо смертю кінчається все взагалі?

- Що ж тут страшного? Все в порядку. Кінчається - значить кінчається. А, крім того, чого ж воно кінчається! Лишаються інші люди, вони й житимуть далі.

- Для чого житимуть?

- Для чого? Щоб жити. Для життя. Для творчости.

- А творчість для чого?

- Творчість для чого? Щоб творити. Щоб бути задоволеним.

- Добре, нехай так. Ну а що ви скажете з того приводу, що в Сталіна тепер ці самі, як ви кажете, попи?

- Це зовсім інше діло. Йому це потрібно для політики.

- Хіба ж не підліше виглядає таке використовування релігії, ніж застосування її на добровільних засадах для тих, хто шукають у Бозі заспокоєння своїх духових потреб?

- Може, воно й підліше, я не сперечаюсь. Але політика була завжди підлою річчю, і тут ви нічого не поробите. Сталін з цього погляду ніскільки не гірший від тих, хто вживають релігію для своїх цілей.

- Добре, пане Петре. Припустімо на хвилину, що Бога нема і все це попівські вигадки. Припустімо, що нас справді не обходить те, що діється там, поза земною оболонкою. Припустімо, що релігія існувала завжди тільки як оманний чинник в руках тих, хто змагалися за якусь політичну мету. Припустімо все це. Та все ж таки - ви не станете заперечувати, що самі ці політичні цілі можуть бути різні? Що вони можуть бути злі й добрі?

- Поза всяким сумнівом.

- Чудово. Так чому ж ви тоді не можете припустити, що люди спроможні збудувати якусь іншу, кращу систему, ніж та, що її покликала до життя російська революція і закріпив так міцно Сталін? Подумайте про це.

Петро Вишневецький підвівся на лікті, і я відчув, що його таки нарешті зачепило. Не був це той вогонь, мені потрібний, але був це все таки вогонь, справжній вогонь на початках свого займання, і це було вже дуже, дуже добре. Дедалі захоплюючись і забувши при тому про недопиту пляшку, Петро Вишневецький заговорив:

- А що може бути досконалішим від цієї системи, скажіть ви мені. Візьміть ті самі колгоспи. Я не люблю Сталіна, він, самозрозуміло, і падлюка, і наволоч, і взагалі остання паскуда, це факт. Але не можна відмовити йому в тому, що він має голову, яка все таки варить. Візьміть, кажу, оці самі колгоспи. Вони зовсім не такі безглузді, як здаються на перший погляд. Гарно чи погано, добровільно чи насильно, але вони таки забезпечують такий стан, за якого ніхто не може нікого визискувати і ні на кому їхати. Зробив - значить заробив. Не зробив - голодуй. Цілком правильно. Що ви можете ліпшого вигадати? Чи, може, оту славетну систему поділу землі між усіма хазяйськими дітьми, оту нашу славнозвісну хату через сіни? Або, може, засаду так званого вільного господаря, який

дістає від батька у спадок неподільну землю, витурює з неї інших своїх братів та сестер і вправляє її собі як хоче, користуючися з найманої робочої сили? А держава що тоді робитиме, як він їй хліба не дасть? Ні, колгоспи зовсім не такі дурні. Ось побачите, що німці їх обов'язково збережуть, якщо справді тут надовго осядуть. Отож вам і буде ваша самостійна Україна.

Різав він мене кожним словом, але з задоволенням я, проте, відзначив, що він уміє говорити з темпераментом, не хвилюючися при тому. Золота властивість. Ех, Петре, думав я в цю мить, чому тут немає з нами мого друга К.! Ось цього б на тебе ділового ловця душ. А що можу я?

Та я таки зробив над собою знову зусилля й мовив:

- Пане Петре, я, річ зрозуміла, не можу з вами сперечатися в цих економічних тонкощах, хоча й сам походжу з селян. Більш того, я вам визнаю повну рацію, коли мова про існування нашого українського сільського стану за старих умов, особливо в нас в Австрії, де наші господарі були дослівно віддані на поталу...

- Правильно, - гукнув він, перебиваючи мене.

- Хвилиночку. Отож, я кажу: тут, у чистій техніці справи, я не в силі з вами змагатися. Та існує, проте, інший бік справи. Я вважаю, що цей бік, що його я маю на увазі, має незрівнянно більшу вагу в проблемі, яку ми з вами обговорюємо.

- Яка там проблема! - перебив він знову.

- Хвилиночку. Я кажу проблема тому, що ці питання далеко ще не розв'язані, як то вам здається, і це видно хоча б з факту, що з вибухом війни люди не дуже то з великим жалем розлучалися з вашим соціялістичним раєм, а залюбки йшли назустріч новому, яке може й...

- Так це ж усе недобита банда, які там люди, - гукнув він.

- Хвилиночку, хвилиночку. Хочете ви мене слухати?

- Будь ласка, - склався він раптом у неописанно милу посмішку.

- Так от. Я хочу звернути вашу увагу на зовсім іншу сторону. Ось ви сказали: творчість. Мета життя - творчість, сказали ви. Я згоден із цим цілковито. Які, на вашу думку, мають бути конечні передумови для кожної творчости?

- Свобода, - сказав він, засміявшись.

- І я кажу: свобода. Без свободи творчість не існує. А можете ви мені, поклавши руку на серце, сказати, що весь цей велетенський твір Сталіна будовано свобідно? Чи так таки все будувалося за його пляном легенько, як по маслу, без перешкод? І якщо перешкоди таки були, то чи їх чинили тільки куркулі й попи? А всілякі ухили? А опозиція? А націоналістичні течії в Україні та інших республіках? А далі - чи не будовано цей твір несвобідно не тільки тепер, а й за сталінських предків, тих, чию спадщину він посів? Чи не будовано все це на кістках, на неміренних морях крови? Чи може ж знайти задоволення справді творча людина в наслідках того,

що несвобідно будоване вимагає для себе й далі, до безконечности, несвободи як свого грунту й фундаменту? Що ви на це скажете?

- Ви не маєте слушности, - промовив Петро Вишневецький, подумавши. - З сучими синами не можна було інакше обійтися, ніж обійшовся Петро Великий, ну, а тепер і Сталін. Чи ви можете собі уявити, що за небувало велике завдання стояло перед Петром! Вивести величезну країну з темряви. Дати їй техніку. Забезпечити раз назавжди від усіх охочих наїздити непроханими гістьми. І на шляху до здійснення цієї мети зустрічати тільки тупість, темноту, свинство і сукинсинство. Що він мав, на вашу думку, робити? А опозиції супроти Сталіна? Ну що ж, я не заперечую, що всі вони кожен у дечому мали й краще у своїх плянах. Але не можна ж було перебувати в перманентному стані дискусії, коли все горіло, коли треба було негайно приступати до будови, щоб не засипатись остаточно. От і мусів прийти до голосу хтось один, щоб узяти стерно в руки. От і прийшов Сталін. Без сумніву, він був вужчий і тупіший, ніж багато хто з опозиціонерів. Але він був непохитний. І саме цього треба було країні. Он як.

Дивна річ. Що більше Петро захищав Сталіна, то більше я запалювався вірою в себе і тим самим у нього, в Петра. Це був надмір соків, що їх він видавав для доказу своєї думки значно більше, ніж потребував, і лишку цих соків набирався я, живившися ними йому навсупір.

- Чудово, - сказав я. - Ви, отже, визнаєте, що за певних умов неможливо рахуватися з сентиментами окремих людей і треба братися до конечного насильства, щоб врятувати будову від занепаду.

- А як же інакше.

- Чудово. Так само думаю й я. В цьому ми солідарні цілком. Не солідарні ми лише в питанні, хто саме мав би більше право на провід тут, у цій країні. Хочете, щоб я вам розповів, що з цього приводу думаю я, а ви при тому заперечували б усе те, що здавалося б вам неслушним?

- Про мене, чому ні. Валяйте.

- Так сперечаймося, - сказав я, відчуваючи притоку надхнення.

- Сперечаймося, - мовив він, сідаючи навкарачки по-турецьки.

- Починаю. Фашизмом у сьогоднішньому світі називається політична система, яка одверто проголошує засаду насильства над волею одиниці для досягнення певної мети, яку ця система визнає за велику. Правильно?

- Не тільки це. Але, загалом, правильно. Далі.

- Ви щойно самі визнали, що в умовах цієї території або обмежмося в даному випадкові тільки до території нашої України, що в цих умовах було неможливо не застосовувати політичного насильства.

- Правильно.

- На якій підставі ви називаєте нас фашистами, коли ми ще дослівно нічого конкретного не зробили в цьому напрямі, а не називаєте фашистом Сталіна, який у цьому напрямі визначився на повну міру?

- Беру свої слова назад, - сказав Петро, засміявшись. - Ви не фашисти.

- Дякую. Залишається єдине: довести мені вам, що наша мета вища за сталінську. Буду доводити. Заперечуйте.

- Ви дуже добрий хлопець, - сказав він раптом, дививши на мене з симпатією. - Шкода тільки, що не п'єте.

- Ви теж дуже добрий хлопець, і дуже шкода, що ви п'єте. Але не в тому річ. Кажіть мені тепер ось на таке. Ми домовилися з вами й на тому, що грунтом і конечною передумовою всякої творчости є свобода. Якщо ця система, яку ви так захищаєте...

- Та я ж її не захищаю, - урвав він мене. - Я просто вам її пояснюю, щоб ви не мали ілюзій.

- Гарно. Якщо система, яку ви мені пояснюєте, щоб я не мав ілюзій, будувалася на не-свободі і не знати як довго ще будуватиметься на несвободі, то чи не ліпше її просто взяти й зламати?

- Для чого ламати?

- Для того, щоб, уживши раз короткого - конечного - насильства, принісши при тому неминучі жертви, негайно ж по тому заощадити зайві жертви і відкрити людям можливість творити на вищому ступені: в атмосфері свободи.

- Запевняю вас, що ламання того, що вже досягнуто, добре там чи погано досягнуто, а таки досягнуто, ламання цього принесло б незрівнянно більші жертви. Не кажучи вже про повний хаос, який виник би наслідком такого ламання.

- Добре, пане Петре, нехай навіть і більші жертви. Нехай навіть на час і повний хаос. Нехай. Чи не варто ж усе таки їх принести? Чи не варто все таки зламати?

- Але для чого ламати! Хіба не можна направляти поступово? На грунті досягнутого? Для чого обов'язково ламати?

- А Петро для чого ламав?

- Хто - я?

- Та ні, не ви. Ваш однойменник. Тезка, як у вас тут кажуть. Ваш великий Петро.

- Так це була інша річ. Він ламав в ім'я поступу, в ім'я виходу на світло денне нових народних сил.

- Так невже ж сталінська система - це й є вже весь досягнутий ідеал? Невже народні сили, про які ви кажете, вже повнотою знайшли собі точку застосування? Невже не можна уявити собі вищого, наступного щабля, за якого народні таланти, не силувані ніким, крім почуття власного обов'язку, творитимуть справді те, на що вони спроможні і чого вони прагнуть, а не те, до чого їх силують під ударом батога? І ця сама колгоспна система! Невже ж так таки й є ідеалом свобідної людини, щоб її тримали отарно, як овець в оборі, де вона працює тільки зі страху,

що за невиконання пляну їй не дадуть їсти? Невже ж так таки мільйони народних талантів, будь їм дати справжню волю, не здатні винайти щось дотепніше, як тільки підганяти одне одного до праці, не живучи працею як творчістю? Кажіть, пане Петре.

- Ні, кажіть ви ліпше далі.

- Добре, так я вам і далі скажу. Ці ваші хвалені колгоспи - не тільки образа для людської гідности, але й отрута для її психіки, для її душевного стану. Хіба не страшна річ, коли мільйони людей кожного ранку прокидаються з тим самим почуттям, з тим самим рівнем знань, з тією самою скалею зацікавлень, що її виробила система, яка дбає про те, щоб усі її підвладні скидалися одне на одного як гвинтики однієї машини! Вас не жахає ця масовість, ця неможливість відрізнити одну людину від другої? Де ж та обіцяна революцією змога гармонійного розвитку людської індивідуальности, де та заповіджена краса людини як вільної особистости? Де воно це все? Де, зрештою, можливість для цієї індивідуальности подавати свій голос, сповіщати про свій варіянт людського життя, про свій досвід, з якого могли б черпати й інші у вільному обміні думок та ідей! Таж існує стільки захованого золота в людських душах, стільки нездійснених мрій, стільки прекрасних снів, що здійснись вони, і як би все навколо прикрасилося, прикрасилося б без крови, без непрощенних жертв, принесених на догоду тупому, кривавому сталінському шабльонові. Де ця можливість будувати загальну гармонію у співпраці гармоній індивідуальних, будувати багатство думки, будувати достаток культури, будувати щерть духу в усіх можливих царинах застосування? Ну, кажіть мені, пане Петре.

- Добре, добре, кажіть ви далі.

- Гаразд, і далі ще скажу, - голосно говорив, майже кричав я. - Скажу ще й далі. Ось ви журналіст. Я не знаю, де ви працювали останнім часом. В усякому разі ви мали можливість щодня читати урядову пресу, видавану в Україні. Що, подобалася вам вона? Навіть якби ви не були українець родом, навіть якби ви читали те, що там писалося в перекладі на якусь іншу, вам зрозумілу, мову, - скажіть, чи не вражала вас як людину, тільки як людину оця вимога: що б не говорилося про минуле чи сучасне України, обов'язково при тому згадувати великий російський народ! Добре, нехай він і великий, цей самий російський народ, нехай він і найбільший, і найнадзвичайніший, і найталановитіший, і найкультурніший, і сякий, і такий, і миром мазаний - я його зовсім не знаю і тому не хочу про нього нічого говорити. Та річ не в тому. Річ у тому, що невже ж не може сорокамільйоновий народ, складений чейже не з самих баранів і недорослих кретинів, що їх треба за ручку водити, бо інакше лоба собі розіб'ють, невже не має права такий великий по-своєму народ, як наш з вами, ані встати, ані сісти, ані дихнути, щоб при цьому не подумати, як глибоко він вдячний самим існуванням своєму казково доброму сусідові. Я вже абстрагуюся від питання, чий народ насправді старший і культурніший,

який із цих двох народів поклав підвалини тієї культури, що її росіяни сьогодні приписують виключно собі. Ні, я про це тут не кажу. Це тема осібна. Я кажу лише про самий факт, про факт збірної індивідуальности, втіленої в народі, в нації. Якщо у справді вільному світі з пошаною ставляться до самодіяльности навіть найменшого народу, який пишається з того, що може щось своє вкласти у великий Божий... Ну, добре, ви не вірите в Бога. Скажімо: у великий вселюдський твір. Отже, якщо радісно й приємно знати, що маленькі словаки й маленькі хорвати з гордістю несуть своє національне ймення, яке відрізняє їх у злежалому шабльоні нівелюючих назв "Чехо-Словаччина" чи там "Югославія", то на підставі яких же законів, Божих чи людських, на підставі яких законів відмовляти в цьому праві на власну суть і на власне ім'я нашому народові й іншим таким же народам, які змушені нести спільне, глухе й темне ім'я "Росія"? На якій підставі ці народи, не найгірші і не найнездарніші, не мають права бути самими собою і розвивати свої сили не під чужою опікою, а з власного духу, з власного єства, змагатися на полях культури й економіки не з примусу, а з власної зростаючої волі? Де ж тут справедливість, кажіть мені.

- Ну, добре, - сказав Петро з легким відтінком досади в голосі. - Що ж, по-вашому краще розгородити всі народи високими тинами і понаставляти всюди пограничну варту? То щоб оце я, коли б мені захтілося випити кахетинського вина на місці його виготовлення, їхавши, приміром, з Москви, мусів би брати приблизно вісім віз?

- Це не так страшно, пане Петре. Запевняю вас, що за нормальних взаємин між народами ніяких віз не треба б було. Але зате було б у вас тоді почуття, що ви приїхали в країну не якихось там всесоюзних карапетів, "восточних человєков", які тільки й мають роботи, що вихваляти на всі боки великий російський народ, а до гідних, чесних, працьовитих, гостинних господарів своєї землі.

І цю свою довгу тираду, звернену до Петра Вишневецького, я закінчив такими словами:

- Свобідна людина. Свобідні народи. Енергійний вихід із закостенілої масовости. Вихід на світову арену особистости, особистости індивідуальної та збірної, втіленої в новостворених і у відроджених до нового життя націях. Невипробувані досі, гвалтовно досі придушувані варіянти гармонії цілого з окремим. Проти всякої закам'янілости, проти всякого злежалого шабльону. Творчість щохвилини. Свобода щохвилини. Творчість цілого людства. Здійснення найсміливіших задумів у співпраці всіх людей. Замість мертвого большевицького інтернаціоналізму - справжня гармонія несхожих величин. Людський творчий спектр. Новий ренесанс цілого людства. Що, пане Петре, хіба погано? Не варто для цього зламати дощенту те, що затримує людину й людську спільноту в її зростанні й розвиткові. Кажіть мені тепер.

- Ви дуже, дуже добрий хлопець, - повторив він, усміхаючися. - І ви добре говорите.

- Це я говорю так уперше, пане Петре, - всміхаючись і собі та трохи заспокоюючись, відповів я. - Я перед цим ніколи нікому так ще не говорив. Вам першому.

- Дійсно? Ну, то я влещений. Ні, ви справді дуже добре говорите, і поки ви говорили, я думав, що так можна говорити, лише мавши в щось незатьмарену віру. Хто вас навчив такої віри?

- Ніхто, пане Петре. Ця віра - мій особистий здобуток.

- Цього не може бути. Ви не прийшли сюди сам. Ваших тепер мусить тут бути багато, бо час для цього тепер вам зручний. І це, безумовно, не тільки ваші особисті слова, а й пункти певної, мовити б так, партійної програми. Чи не правду я кажу?

- Можливо, пане Петре. Та якщо в нашій організаційній програмі і містяться загальні, як ви кажете, пункти, то в усякому разі я вам їх не начитував, а говорив те, що справді думаю, від щирого серця.

- Вірю. Тільки що я думаю, що хтось і у вас повинен бути такий, що сидить в осередку і все це вигадує, чи пак - формулює. Ну а той ваш - Бендера чи як його? Він що - добрий теоретик? Я про нього чув різне. Сходяться думки лише в тому, що він справді добрий організатор. Правда це? Знаєте між іншим, що значить бути добрим організатором? Коли ви його наступного разу побачите, то перекажіть йому це від мене. Так і скажіть. Петро Вишневецький казав. Отож, добрим організатором бути - це значить так уміти влаштовуватися, щоб посилати інших на всякі трудні справи, включно зі смертю, а самому могти сидіти спокійно. Хто цього не вміє, хто конче хоче все сам, той не є жадним організатором. Факт.

- А Петро?

- Я?

- Та ні, знов таки той ваш однойменник. Великий. Він же пхався всюди сам, а, кажете, був непоганим організатором.

- Правильно. Беру свої слова назад.

- Уже вдруге, пане Петре. Чекайте, ви в мене всі свої слова назад позабираєте. Про Бога теж.

- Е, то вже ні. Не діждете.

- Чого ви так на Нього затялися?

- Я не затявся на Нього. Я просто не люблю ніяких забобонів. А чого це ви так дуже затялися навертати мене до Бога? Яка вам різниця, чи вірю я чи ні? І як взагалі можна змусити людину вірити, коли вона не вірить?

- Я не буду вас змушувати, пане Петре. Я не буду вас і переконувати навіть. Я не є жадним теологом. Просто колинебудь при нагоді я розповім вам те, що знаю і чого не знаєте ви. Та то іншим разом. Тепер же я вам лише хочу сказати, що Степан Бандера - не Бендера, а Бандера, - що він

таки справді сидить під цю пору, коли ми оце прийшли до вас. Але сидить він не склавши руки, як ото ви образно висловились, а сидить у концентраційному таборі в німців.

- Справді, - звів Петро брови. - Так між вами такі взаємини? Я й не знав.

- Взаємини такі, пане Петре, що німці заповзялися нас винищити не сугірше, ніж це робив ваш Сталін.

- Я не знав. Я, щиро кажучи, думав, що ваш рух таки в інтересах німців.

- Чому ви так думали?

- Ну, таж кожний самостійний рух на терені Росії німцям на користь. І це дуже дивно, що сьогоднішні німці цього не розуміють. Ні, я не знав. Це справді цікаво. Ну а ви як? Таж і вам німці корисні тим, що б'ють Сталіна.

- Тільки тим і корисні, пане Петре. Більше дослівно нічим. Це та довбня, що пробиває нам дорогу. Але цілі наші діяметрально протилежні.

- Так, так. Ну, а бачили ж ви Гітлера?

- Бачив, пане Петре.

- Ну, і що він?

- Нічого, пане Петре. Йде своєю дорогою та й годі.

- А ви своєю?

- А ми своєю.

- Цікаво, цікаво. Ні, це для мене новина. Справді новина. Так, кажете, ви не фашисти? Ну а в чому, власне, різниця в ваших ідеологіях - скажімо, не в ідеологіях, тому що німці не ховають того, що вони змагаються за панування своєї раси, а не за рівність націй, як ото, за вашими словами, ви. Це зрозуміло. Але в організаційному принципі, - є у вас різниця з ними?

- Діяметральна, пане Петре. Гітлер вважає себе за вождя, покликаного Провидінням.

- А ваш?

- А наш? А наш цього не вважає. Ми коримося йому на зовсім іншій підставі.

- Ну? На якій саме?

- На підставі добровільного зобов'язання.

- Справді? Отже, як він вас посилає, скажімо, на смерть, то це значить...

- То це значить, що ми його самі на це уповноважили.

- І ви справді слухаєтеся його наказів тому, що самі його уповноважили наказувати?

- Так, пане Петре.

- Цікаво, цікаво. Що він взагалі за чоловік?

- Як я вам скажу, пане Петре. От такий собі чоловік.

- Старий? Молодий?

- Ще далеко не старий.

- Добрий взагалі хлопець?

- Дуже.

- Ні - справді добрий? Це ви не тому кажете, що належите до його організації?

- Я тому й належу до його організації, що він добрий хлопець. Був би поганий, я б належав до іншої організації. Належав би до мельниківців.

- До мельниківців, - схопився Петро, і тут тільки я помітив, що в нього злипаються очі. - До мельниківців? А хто такі мельниківці?

- Наші супротивники.

- А чого вони хтять?

- Того самого, чого й ми.

- Так у чому ж справа?

- Бачте, вони не так хотять, як ми.

- Що - не так сильно?

- Ні, так само сильно. Я, властиво, й сам не знаю, як вони хотять. Між ними є багато дуже добрих хлопців. Бачите, в організації стався розкол і...

Я урвав, бо побачив, що в Петра знову почали змикатися очі і він, лежачи на лікті, раз-у-раз клював носом.

- Вибачте, - сказав він, здригнувшися. - Так ви кажете, що мельниківці...

Але зараз же почав знову засинати. Я сидів і чекав. Він дрімав якийсь час. Я лише тепер усвідомив, що він був цілковито п'яний і що, отже, вся моя праця чи не йшла намарно.

Раптом він прокинувся. Якусь часинку в його очах жило саме безглуздя, але поступово вони знову набрали виразу притомности і він зловив язиком слину, що готова була скотитися з одвислої нижньої губи.

- Так кажете, - почав він, - так ви кажете... Ну, а якби ваш вождь...

- Ми його кличемо не вождем, а провідником, пане Петре. Вождем кличуть свого мельниківці.

- Мельниківці? Ага, мельниківці. Ну, добре, а якби ваш провідник сказав вам: от, брате, візьми та й... то ви б... послухались...

Язик зовсім не слухався його. За мить він спав сном безгрішним. Тоді, знов підвівшись і обертаючись на другий бік, сказав, ледве вимовляючи слова:

- Ви мені вибачте, щось мене дрімота опала. Я тільки півгодинки. Ви не сердитеся?

- Та ні, пане Петре, Господь з вами. Спіть собі на здоров'я скільки вам треба.

- От і добре. Ех, добре, - сказав він, засинаючи.

За хвилину він спав як убитий. Я сидів і чекав.

23.

Я сидів і чекав, і сонце саме переходило зеніт, моє сонце. Я сидів і дивився, як спить у траві Петро Вишневецький, вивернувшися до мого сонця червоним обличчям з білими віями, з білими віями циркового

кльовна. Було дивно і незвичайно. Було весело і незрозуміло. Чи мав я вже в собі право на впевненість? Я сидів і чекав.

Я сидів і чекав, коли сам собі зможу дати відповідь. У мене бо була тема, тема мого життя. Кілька разів я давав їй кілька ймень. Але вона мала одно-єдине ймення. Я мусів його назвати, щоб відповісти сам собі.

Я сидів і чекав. Я думав: що з того буде. Мій співрозмовник був п'яний, і він не міг відповідати за свій іспит. Це був не його, а мій іспит. А як я міг його правильно витримати, застосувавши тему свого життя до безвідповідальної людини! В цьому знов була доля.

На цій лісовій галявині під щебет сонця в зелених коливких масах гілок вирішувалася велика доля. З одного боку був я, присутній рядовий вояк, і я був слабшою стороною. Навпроти мене був відсутній велитель величезної країни, і він був дужчий, тому що він був відсутній. Міт дужчий за дійсність, тому що міт відсутній. Я був дійсність, і тому я був слабший.. Міт червоного диктатора, який у дійсності під цю хвилину втікав у нічим непогамованій паніці глибоко на схід, був немилосердно дужчий за мою дійсність, за дійсність того, хто в одиничному своєму наступі реально врізався в цю глибоку сторону світу. І ми змагалися на впертість, ми з нашими нерівними одна одній силами. Предметом змагання була людина Петро Вишневецький, людина з прізвищем засновника Запорозької Січі. А впертість - це тема мого життя. І я опрацьовував тепер тему варіяцією. Я з моєю нерівною супротивникові силою.

Вміти наполягати на своєму навіть тоді, коли на своє нема вже ніякої надії. Я пізнавав тепер свого супротивника з цієї сторони. Вміти зробити так, щоб розкішний людський екземпляр з прізвищем засновника Запорозької Січі думав і говорив так, як хоче того супротивник, а не так, як засновникові Запорозької Січі думати й говорити годиться. О, це вміння. Це вміння. Я пізнавав тепер свого супротивника з цієї сторони. Цей незамінний людський екземпляр, незамінний для мене, нероздільно належав йому, йому, хто вмів наполягати на своєму навіть тоді, коли на своє нема вже ніякої надії. О, це вміння. Це вміння.

Що я маю, Петре, Петре Вишневецький, та й зробити, щоб це вміння боротися за твою душу перекочувало на мою сторону? Де позичити мені послідовности зосередження, щоб доточити нею мою природну і мою вишколену послідовність, послідовність, якої явно бракує. Я впоював би, якби вмів, у тебе те, чого я прагну, впоював би, як це робить гіпнотизер на провінційному сеансі для охочих. Я не вмію цього. Я тут сам-один при своєму повному безсиллі проти сили титанічного розгойду, проти того, що розгукали віки і що в залізні шлюзи впровадили царі й комісари. Гей, Петре, Петре, ти мій Петре Вишневецький. Ти мій підставлений сонцю червонопикий товариш моєї долі.

Але що таке впертість? Вона байдужа мети. Зло й добро впроваджує вона з однаковим завзяттям. Хіба не так? Але мій супротивник уміє

більше: він знає впроваджувати зло так довго, аж поки воно не починає здаватися благом. Пам'ять людей коротка, і вона звикає до благих одеж, полишаючи в землі початки зла. І зло вже більше не існує, поховане людською пам'яттю. Ролю зла перебирає на себе благо, благо чесної людини, яка повно вірить, що несене нею зло є благом. Так уміє мій супротивник. Але я цього не вмію.

І він уміє ще більше: він уміє зробити так, щоб, бувши сам суттю слабший, бути дужчим за всіх своїх ворогів. Він уміє зробити так, щоб дужчий за нього ворог втрачав розум і щоб утрата ворогом розуму йшла на користь йому, моєму супротивникові. Так було. Я цього також не вмів.

Я сидів і думав. Я обдумував моє безнадійне становище, моє становище сторожа над сонним товаришем моєї долі. Я зважував свої підстави і підстави свого супротивника, який так само боровся за сонного товариша моєї долі. Але ось що я надумав тоді, сидівши й чатувавши під моїм сонцем. Я скажу про це тепер.

Раптовим осяянням відкрив я, що впертість байдужа мети, але мета не байдужа впертости. Що є найбільшою метою? Про це відає Бог. Ми підносимо Йому лише версії мети. Він схвалює, і він засуджує, Господар свого допусту. Чи можемо ми Його судити, якщо Він зізволяє злу ходити в убранні блага? І що мусимо ми говорити, коли під Його сонцем стоїть шатро, де Його самого зневажають, де Його не слухаються, де заперечують саме Його існування? Ні, ми тут не байдужі. Він Суддя, але ми виконавці. Чи повинно нас спиняти те, що ми не завжди знаємося на Його дорогах? Ми повинні йти за Його словом, навіть тоді, коли на це слово нема вже ніякої надії. Лише тоді Він любить нас. І що тоді важить, якщо ми при тому вмираємо для землі, якщо кістки наші розносить вітром на всі чотири сторони! Ми йдемо далі проти вітру, проти кісток. Тому що наша мета не байдужа.

Дивне диво діється зі мною над тобою сонним, Петре, Петре Вишневецький. Не спи, Петре, устань. Прокинься, прокинься, Петре. Я знаю бо, що маю тобі сказати. Я відкрив, Петре, я відкрив, як ми з тобою вдвох, самі тільки вдвох, подолаємо нашого ворога, подолаємо його тільки тим, що ми вдвох. Нехай веде він на нас тьмутьмущі армії, нехай веде, Петре. Не бійся його армії, Петре, тому що з тобою я, твій брат. Я теж не буду боятися своєї самоти, тому що зо мною будеш ти, мій брате Петре, Петре Вишневецький.

О ні, нам нестрашні байки про те, що ворог - наш варвар, молода кров, яка несе в собі онову світу. Пусті це байки, Петре. Ми теж варвари, Петре, і ми теж молода кров. Я бачу в цю мить увесь світ, і його сучасне, і його майбутнє. Ворог, Москва, Сталін, його гумово-сталевий твір, його вміння пристосуватися, ухилятися, згинатися, улесливо посміхатися, підхліблювати, дурити, відтягувати час, і перемагати, і закріплювати перемогу - все це, все лежатиме в попелі, Петре, щойно ми з'єднаємо

з тобою наші сили. З нами Бог, Петре, Бог, в Якого ти не віриш, але Який знає мить, коли ти прийдеш до Нього зо своєю тремтливою від зворушення вірою. І ми наповнимо там, де найперший варвар зробить пустку. Бо ми такі варвари, які знову поставлять на своє місце віки. Бо ми не потребуємо змінювати християнство на поганство, як цього конче потребує наш супротивник і як цього конче потребує другий наш супротивник і супротивник нашого супротивника, конче потребують, бо інакше твори їхні вже тепер заваляться, не чекаючи на свій суджений час. І ми знову врятуємо світ, весь світ. Прокинься, Петре.

А як житимуть люди, коли нас не стане? Бо нас мусить обов'язково не стати, Петре, радісно й упевнено кажу я тобі це. Нас не стане, щоб стало благо. Нас не стало, щоб було місце для його торжества, і щоб було людям по чому ходити, і щоб, забувши про нас, вони могли чути в серці своєму радість. Устань, Петре. Устань для того, щоб уже ніколи більше не впасти. Бо, падавши у смерть, ми лягаємо не в смерть, а в життя початкове, в життя душ, у той їхній сховок, де нас не пам'ятатимуть. Бо мертві не існують, Петре, існують тільки живі. Смерть подолано тотально, подолано Тим, в чиєму наслідуванні як же радісно жити, Петре. Прокинься до цього життя, Петре, дорогий брате мій. І з нами в душах своїх стануть люди радісно один одного шукати, і буде їм радісно, що ми з ними, ми, яких вони не пам'ятатимуть. Бо мертвих немає, Петре. І ні ти не мертвий, ані я не мертвий, і ніхто, ніхто не мертвий.

І єдине, що треба нам: тільки впертим бути, тільки впертим. Я пишу про це, Петре, я пишу про це для інших людей, для тих, що не знають, як бути впертими. Вони повинні довідатися, як я вдосконалював свою впертість над тобою сонним, Петре. Вони повинні знати, як я думав стати впертим до кінця, аж до повної перемоги, аж до тієї миті, коли моє життя перейде за межу смерти, яка означає завжди початок і перемогу. О, бути впертим, Петре, бути впертим. Прокинься. Моє життя нецікаве. Але в нього є тема. Тема повчальна, повчальна для інших людей, учнів упертости. Я пишу підручник упертости. Прокинься, Петре. Я викладаю техніку впертости.

24.

-А ви все таки впертий, - сказав Петро Вишневецький.

Я глянув на нього. Він спав як убитий.

- Ви щось сказали, - промовив я тихо.

Він кліпнув білими віями і глянув на мене без розуміння. Потім підняв очі догори й облизав губи. Потім пожував ними. Вираз притомности повертався до його очей.

- Я? Мені щось приснилось таке.

- Ви сказали, що я впертий.

- От-от, щось у цьому дусі. Впертий. Дуже впертий. Що ж, це не зле.

Він лежав мовчки й дивився в небо.

- І де їх до чорта стільки тут назбиралося? Просто проходу нема.

- Кого це?

- Метеликів.

- Яких метеликів?

- Та метеликів же. Хіба не бачите, скільки їх. Не дають пройти.

Він справді був аж окрилений зграями цих живих прапорців, що вилися над ним у всіх напрямах. А вгорі майорив над ним власний прапор - прип'ята на тичці жіноча панчоха.

Петро Вишневецький і метелики. Він мрійно дивився на них білими віями, час до часу моргаючи.

- Так кажете: мельниківці, - сказав він. - Подумайте, які дивні люди. Кажете: хотять того самого, та не знають, як саме хотять. Ай-ай-ай, де ж то так можна.

Він позіхнув.

- Власне кажучи, нездорово отак пикою до сонця спати. Кров починає шуміти і казнащо в мозку виробляти.

Він потягнувся рукою по пляшку, але лінувався підвестися й тому довго не міг її намацати.

- Ну, а той, - сказав він, - ну, а той, як його... Та я чув, що у вас там в індіян бавитися треба.

- Де? - спитав я.

- Та у вашій же організації, на ваших таємних зборах. Руками якось особливо вимахувати, виконувати ритуал з пістолею, заговори бубоніти при тому чи щось у тому дусі. Правда це?

- А хіба що, пане Петре?

- Та нічого. Просто смішно. Несолідно. Не зношу ніяких забобонів. Ритуали, прапори, гимни - я завжди сміюся в таких випадках.

- А цей прапор над вами? - спитав я.

- Цей?

Він почав дивитися з землі на свій прапор.

- Гм, - сказав він.

Знайшовши нарешті пляшку, він ковтнув з неї.

- Цей от прапор? Так це ж не прапор.

- А що це таке?

- Це опізнавальний знак.

- Для кого?

- Для підлого напасника. Він мав показати йому, де й як мене взяти в полон.

- Таж його не видно поза галявиною.

- Не видно?

- Ні.

- Справді не видно?
- Справді не видно.
- Гм. Шкода. Ну, та тепер, однак, це не актуально.
- Чому?
- Бо я вже не хочу піддаватися в полон. Треба вигадати щось розумніше.
- То прапор можна зняти?
- Ні, нехай висить. Без прапора справді не можна.
- От бачте, пане Петре. А ви сміялися з нас.
- Беру свій сміх назад.
- Утретє сьогодні, пане Петре.
- Уперше. То було вчора.

Він випростав руки і з розмаху сів навкарачки, позіхаючи.

- Так, кажете, прапори, гимни й присяги - це не смішки? А он я давав недавно присягу. Казав: "І єслі я нарушу ету мою торжествєнную прісягу, то пусть мєня постігнєт...". А тепер, бачте, вона для мене в метелика перетворилася. Для чого ж тоді давати, га?

Він сидів навкарачках і робив руками вправи.

- Дорогий пане Петре, - сказав я, сміючися, - не будьте такі суворі до наших ритуалів. Це треба зрозуміти, хоча, щоб зрозуміти, треба, звичайно, доброї волі, бо інакше буде справді тільки смішно.
- Ну, а як треба зрозуміти?
- Дуже просто. Ми росли з зовсім іншого життьового задоволення, ніж ви. Ми росли з того, що в нас називалось ідеалізмом - слово, яке на ваших землях цілком відмінне має значення. Самозрозуміло, що, не зважаючи на дуже реальну дійсність польських в'язниць, ми були в нашому замкненому просторі оранжерійними квітами. Щойно тепер, коли ми прийшли до вас, має з'ясуватися, що з виплеканого нами відвіється як дитяче й наївне, а що залишиться й зростеться з вашим. Від вас залежить нас направити й вирівняти в тому, в чому ми заслабкі. Я не знаю, чи досить зрозуміло я говорю.
- Цілком зрозуміло, - сказав він без тіні жарту, проте робивши далі рухи руками.
- Отож, - мовив я далі, - в нашій бідній дійсності ми органічно не могли обійтися без символів. Вони давали нам наявність, вони нас виховували. Та, зрештою, шлях вихови байдужий. Важить наслідок, чи не так?

Він не відповів, а, випроставшись і раптом підвівшись на рівні ноги, щойно тоді сказав з певною відтінню незадоволення:

- Ну, а потім ваша мова. Це ж просто жах, якою мовою написано ваші відозви. Тут їх ніхто не буде розуміти.
- Виправлятимете, - відрік я коротко.
- Виправлятимете! Легко сказати. Це все треба перекладати наново українською мовою.
- То перекладатимете. Зрештою, чи справи ж у мові! Справа в думці.

- Справа якраз у тому, що сама думка цих відозв якась, вибачте, допотопна. Це важко пояснити, треба прикладів. Колинебудь, як буде нагода, я вам покажу.

- Добре, - сказав я. - Так будемо рушати, пане Петре?

- Ви таки хочете конче, щоб я з вами йшов?

- А як же, пане Петре.

- Та я ж не вірю в вашу ідею.

- Вірите, пане Петре.

- Хто вам це сказав?

- Я знаю, пане Петре.

- Знаєте? Гм.

Він глянув на мене похапцем і відразу відвів погляд.

- А дідько вас знає. Може, й вірю. Зрештою, побачимо.

Я підвівся теж. Він почав одягатися. Я обійшов повільно галявину і роздивився на навішані речі.

- Кому ж то належить ота вся пікантна гардероба? - спитав я коло чергової пари панчіх.

- Одній моїй приятельці. Ми мандрували спершу разом, а потім погубили одне одного.

- А де ви тут з нею стрілися?

- Я з нею стрінувся відразу по тому, як загубив свою частину.

- І довго ви з нею мандрували?

- Довго. Вона мене примусила нести весь її багаж.

- А що ви їли?

- В нас корови були.

- Корови?

- Так, дві корови. Ми їх доїли.

- Доїли?

- Еге ж, доїли. А потім ми їх доїли.

- Доїли?

- Коли вони перестали давати молоко, ми їх доїли.

- Так ви довгенько таки мандрували.

- Від самої Москви.

- І так ані разу не воювали?

- Так і не довелося.

- Треба вміти.

- А хіба ні?

Він був уже вдягнений. Убрання його складалося з фантастичної суміші військових та цивільних речей.

- Так не годиться, - сказав я.

- А хіба що?

- Вас негайно заберуть у полон.

- Гм. То що робити?

- Треба в найближчому селі виміняти одіж.

- Гаразд. Виміняємо.

Він оглянувся по галявині.

- Ви це все тут лишаєте? - спитав я.

- Та, власне кажучи, антену треба б узяти. Якось незручно без антени.

- Беріть антену. Ще що?

- Ще що? Цигарки, самозрозуміло. Ви ж, звичайно, не курите.

- Не привів Господь.

- От бачите. А шкода, бо в мене їх стільки, що я сам не викурю.

Він напихав собі кешені пакетами з цигарками. Кешені роздулися неміренно.

- Здається, все. В який нам, отже, бік?

- На Поділля, пане Петре.

- Знаю я Поділля. Не люблю я Поділля. Та вже нехай.

В кишені він запхав ще дві повні пляшки. Ми рушили.

- Я, власне кажучи, родом з півдня, - говорив він, ступаючи поруч і несучи антену, як посох. - Та, по правді казавши, мені туди не дуже то й хочеться під цю пору.

- Звідки ви родом?

- З Криворіжжя.

- Так, - сказав я, - саме там тепер ідуть бої.

- От бачте, я ніби нюхом чув.

- Маєте когось там з близьких?

- Ані когісінько. Я сам, як билинонька в полі.

Ми йшли густим лісом, оминаючи стежку.

- Кримінальних злочинців, ось кого нам - тобто вам, треба. Ось кого. Звичайних урок, всю їхню армію від торбохватів до ведмежатників. Тоді ваша справа виграна.

- Так, - сказав я зачудовано, згадуючи друга К. - Що таке ведмежатники?

- Це спеціялісти могил, тобто - вогнетривалих кас. Їх особливо рясно сиділо зо мною, коли я перебував під слідством.

- Де вас судили?

- Мене не судили. Обійшлося без суду. Але в слідстві просидів я чималенько. Я опинився аж в Арсенальній в'язниці, інакше перша жіноча в'язниця. Це в Ленінграді, на Петроградській стороні. Двадцять одна доба карантину, а тоді чотири місяці і вісім день на корпусах.

- Що таке корпуси?

- Поверхи з загальними камерами. Камери на сто осіб, але нас набивалося до трьохсот. Щодня викликали на суд, і щодня приходили нові. Щоденне переселення народів. Я ніколи не думав, що на світі стільки людей є. Ну, думав, трошки є, але ніколи не думав, що аж стільки. І які все люди! І кошлаті, і волохаті, і кривобокі, і вирячкуваті, і витрішкуваті, і сопливі, і заїкуваті, і рогаті...

- Навіть рогаті.

- А як же. Ще й які рогаті. Рогалики - знаєте, що це таке?

- Ні.

- Рогалики значить - ну, як вам це пояснити? Отакі неотеси. Неміські люди. Неурбаністичні. Так би мовити - рустикальні.

- Селяни?

- От-от. Ви дуже влучне слово знайшли. Саме селяни, переважно з Вішери. Але були також і справжні скобські.

- А це що таке?

- Скобські? Це особлива нація в російському народі. Мешканці міста Пскова та його околиць. Особлива порода.

- Ну й що? За що ж вони всі сиділи?

- Переважно сімдесят четверта, частина перша й друга.

- Як це розуміти?

- Хуліганство. От поб'ються десь, або вікно висадять, або щось подібне - і маєш сімдесят четверту. Але сама сімдесят четверта за кодексом РСФСР не каралася суворо. Якийсь там рік абощо. Тому раз-у-раз пришивали ще й сімдесят третю, а ця вже приписувала більше, тому що в ній говориться про спротив владі. Її пришивали дуже часто, бо владі треба було багато робочих рук.

- Як ви там себе почували?

- О, розкішно. Вже самий факт, що мене посадили не з політиками (стаття п'ятдесят восьма з соковитими відгалуженнями) і навіть не з бандитами (стаття п'ятдесят дев'ята), підтримував у мені дух надії та оптимізму. Щоправда, начальник корпусу був у нас Башкіров, барбос, треба вам знати, напрочуд рідкісний. Карав карцером за найменшу провину. Але мене це ні разу не торкнулось. Я, мовити б так, був льояльний. Я й розмовляв з ним усього три рази: при вступі, при виході й ще один раз, коли одна моя приятелька передала мені була лист із волі. Викликає мене одного разу вартовий - а його звали Іван Васильович, вартового, наш був, хохол-службіст. Ну от, кличе він мене й запроваджує до кабінету Башкірова. "Це ти - любий, коханий, рідний Петро?" - питає мене грізний начальник. Кажу: "Я, товаришу начальник". "Твій товариш - вовк з Брянського лісу, - каже він мені на те, - а я для тебе гражданін начальник, чув? Так от, - каже, - тобі тут лист, але я тобі його не дам, а дам тільки тоді, коли тебе випускатимуть на волю. А не випустять, довіку не прочитаєш". Так я того листа довіку й не прочитав, бо мене хоч і випустили, але я так зрадів, що й забув за нього зовсім. Он як.

- Але були з вами, кажете, і справжні кримінальники.

- Штук шість отих самих ведмежатників, тоді зо два скокарі, два, здається, голуб'ятники - це ті, що по горищах білизну знімають, - ну, й ще там пара майданщиків, поїздних злодіїв. Ці останні й вантажили.

- Що значить: вантажили?

- Ну, верховодили в камері. Ох, і ловка ж публіка. Проносили ножі, можете собі уявити, не зважаючи на те, що було чотири контролі, при яких роздягано до голого. Я в них на дуже доброму рахункові був, бо вечорами, після перевірки, розповідав на всю камеру різні історії.

- Що ж ви їм розповідали?

- Все. Чисто все. Від "Трьох мушкетерів" до "Фавста" Гете.

- Невже й "Фавста" слухали?

- Ого, ще як! Улюблена в них історія була. Особливо любили слухати, як Фавст крутив роман з прекрасною Геленою на тому світі. Страшенно любили. Реготали й казали: "От царская баба!"

Раптом Петро спинився й грізно настовбурчив надбрівні дуги.

- Ах ви ж сучі сини. Я вам зараз покажу.

Я нічого не зрозумів.

- Що таке, пане Петре?

- Я їм зараз покажу, я їм зараз покажу, - говорив Петро, грізно дивившись вперед себе.

Я також глянув у той бік і побачив гурт людей, що розташувався собі на узліссі. Він був добре видний, бо дерева рідшали, відкриваючи краєвид рівнини.

- Я їм зараз, - говорив Петро, ступаючи рішуче наперед.

- Та в чому річ, пане Петре? Хто вони такі? Ви їх знаєте?

- Я їх уперше бачу, сучих синів. Але я їм зараз покажу.

Він ішов швидко, розмахуючи своєю антеною, як мечем. Я старався відставати від нього, страшенно заінтригований.

- Ви, вовча сить, трав'яні мішки, падлюче стерво, йолопи його величности, покидьки суспільства і змії гориничі. Встати, коли з вами я говорю!

Люди - їх було осіб з вісім, - які саме влаштувалися на снідання, відразу пороззявляли роти й видивилися на нього.

- Встати! - заревів Петро таким голосом, що аж я перелякався.

Люди перебували нерухомо, далі не виходивши з дива.

- Ах, так! - сказав Петро зловісним голосом. - Ви не хочете вставати? Зараз матимете.

І таким страшним ударом, що йому позаздрив би світовий чемпіон середньої ваги, він бабахнув того, хто сидів до нього найближче. Той тільки йокнув і покотився на землю, випускаючи з руки шматок хліба й цибулину.

- Так, - сказав Петро, - один уже готовий. Хто слідуючий? Встати - сказав я! - заревів він знову.

Люди швиденько поклали своє їстиво на землю і почали підводитися.

- Хто у вас тут лорд Бівербрук? - спитав Петро, страшно кліпаючи віями.

Люди мовчали і не затуляли ротів.

- Не маєте лорда Бівербрука? Чекайте ж.

Новий удар прийшовся по наступному, хто стояв ближче. Він негайно ж брекицнув на землю слідом за першим.

- Так, - сказав Петро, - два готово. Далі. Хто у вас тут виконує обов'язки мацапури?

Люди переглянулися. Але Петро не дав їм спам'ятатися і енергійно ступнув до наступного. Той уже не чекав, а сам підстрибнув у повітря й моментально ліг на землю.

- Правильно, - сказав Петро. - Ти мацапура?

Той, до кого він тепер звернувся, хитнув головою і теж упав на землю.

- Так, - сказав Петро, - ще один. Так хто ж у вас виконує ролю мацапури? Не маєте? Хто з вас рас Сеюм? Хто герцог Віндзорський? Кому доручено канцелярію Люїджі Піранделло? Нема такого? Саботуєте?

Один, що стояв зовсім позаду, раптом також підстрибнув і гепнув на землю.

- О, о, о! - закричав Петро. - Розумнішаєте на очах. Правильно. Ще трошки дюралюмінію, манганової руди і синтетичного кавчуку. Буде зовсім добре. Ну?

Підстрибнув ще один у повітря і теж упав на землю.

- Е, - скривився Петро, - це вже паяцування. Мені потрібні серйозні люди. Не зношу спадкоємних кретинів, шаную лише саморобних. Що таке? - знову грізно крикнув він.

Лежачи на землі, люди поступово почали сміятися. Вони сміялися спершу тихо, собі в кулак, але дедалі сміх зростав і нарешті вони реготали вже одверто.

Наскільки пригадую, я в моєму житті ніколи не сміявся голосно. Моя мама, проста селянка, звичайно, не могла мене виховати в цілком сальоновому тоні, але я вже під чотирнадцять років прибув до Львова і пристойні звички в мене впоювано за від сторіч встановлюваними традиціями. Мене виховала галицька кругова порука доброго тону. Але, спостерігаючи цю сцену, я не міг утриматися. Щось дике, непоємне розпирало мені груди зсередини, неначе там сидів якийсь небувалий велетень і випростував на всі боки довгі свої кінцівки. Я не міг тримати цього велетня в послуху, він бився в мені, вовтузився, і я реготав, реготав неможливо, несамовито, неописанно.

Реготало все. Реготали ті люди, які лежали на землі, і ті, які ще стояли. Реготало узлісся, здригаючися луною. Реготали, здавалося, самі дерева і птахи на них і над усім цим небо.

- Та що вам таке? - здивовано й поважно запитував мене Петро. - Що вам сталося?

Але й у нього самого вже тремтіли щоки, і нарешті й він приєднався до загального тотального, всепоглинаючого реготу.

- Ну, досить, - раптом знову споважнівши, скомандував Петро. - Встати!

Негайно всі посхоплювалися й заніміли.

- Прекрасно. Знаменито, - говорив Петро, з видимим задоволенням оглядаючи своїх підвладних. - Ти, - ткнув він пальцем на одного.

Той ще більше виструнчився.

- Ти підеш із певними частинами моєї одежі, що їх прийнято в цих краях називати манатками, он у те село і виміняєш їх на манатки ж, але цивільного крою. Повторити наказ.

- Наказано виміняти манатки військові на цивільні, - гаркнув той не моргнувши оком добірною українською мовою.

- Дуже добре. - Петро почав роздягатися.

- Хто тебе навчив української мови?

- Так що у школі, пане товаришу старший.

- Розумно відповідаєш. Пане товаришу - дуже добре. Капіталістично-соціялістичне звертання, на всі можливі ухили політичної ситуації. Наказую так і далі називати мене. Повторити наказ.

- Наказано пана товариша начальника називати паном товаришем начальником.

- Усім повторити! - гукнув Петро.

- Наказано -зано пана товариша -вариша альника -нача -начальнизивати - називати -паном товари- варишем начальником -чальником, - дуже голосно й віддано проговорив весь гурт.

- О, о, о! - задоволено підхопив Петро. - Розумнішаєте, розумнішаєте на очах. Ти інтелігентна людина? - спитав він свого післанця.

- Так точно, пане товаришу начальнику, дуже інтелігентна людина.

- Так якого ж дурнуватого біса ти стоїш, коли я тебе післав до села з дорученням? Живо мені! Одна нога тут, друга там.

Той крутнувся й покотився з пригірка. В гурті стиха загомоніли.

- Що там таке? - знову закліпав віями на них Петро.

Один озвався ззаду:

- Ми хочемо з вами мир заключити.

- Мир? Зо мною? Не діждете. Я не такий. Я ще довго з вами воюватиму.

- Ми вас дуже просимо, - благальним голосом залунало з гурту.

- А будете слухатися?

- Будемо, будемо!

- Ну, я ще подумаю. Посилайте до мене парляментера.

- Я парляментер, - сказав один, виступивши з гурту. Це був теж молодий хлопець, здоровенний, як ведмідь.

- Говори, чого ви просите.

- Ми просимо миру без анексій та контрибуцій.

- Е, то вже дзуськи. Контрибуція буде величезна.

- Ми дуже просимо, щоб не занадто величезна.

- Ти що - теж інтелігентна людина?

- Так точно, пане товаришу начальнику, дуже інтелігентна людина.

- У такому разі поясни своїм неінтелігентним колегам, що я вимагаю насамперед цілого каравая хліба ось для цього мого товариша.

- Єсть - подати каравай хліба.

- Це раз. Отому-о оранг-утангові з провінції Вікторії перекажи своїми словами, щоб він витяг із своєї торби хунт сала і також передав моєму товаришеві, щоб мій товариш мав змогу його з'їсти.

- Єсть - передати хунт сала.

- Мені дати тим часом головку цибулі і дві часнику. Потім я ще подумаю. Будуть запитання?

- Аж ніяк ні.

- Тоді в мене будуть. Ви дезертири?

- Не так, щоб дуже, та вже й не зовсім ні.

- Діялектично. Концепція взаємозаперечень. Присягу пам'ятаєте?

- На зубок, пане товаришу начальнику.

- Це вже краще. Принаймні знаєте твердо, що і як треба ламати. Погано, коли ламають, а не знають що. Куди ви йшли?

- Ми не йшли. Ми сиділи.

- А коли ви ще йшли, то куди ви йшли?

- Ми йшли з попутним вітром.

- Дивіться, щоб цей попутний вітер та вас не попутав. Німця бачили?

- Аж ніяк ні. Ще ні.

- Коли думаєте бачити?

- Коли Бог доведе, пане товаришу начальнику.

- Дуже правильна відповідь. Ну а взагалі - що ви за їдні?

- Ми? Люди між небом, землею, мідними трубами й тартарарами.

- Національність?

- Ще не визначена.

- Мусить бути якась національність! - загорлав Петро, витріщивши на нього вії. - Негайно визначити!

Парляментер зробив безпорадний жест руками й знов витяг їх по швах.

- Еге, - сказав Петро, - я бачу, з вами буде ще багато роботи. Всім сідати на землю. Політгодина.

Я сів і собі з іншими. Петро, одяг якого складався під цю хвилю з його закачаних підштанців, краватки і картатої кепки, пройшовся між людьми і кожному добре дав по потилиці.

- Слухати мене, - гаркнув він. - Повторюйте за мною: я, обормот і бегемот, висловуха швабра і недоїдений оселедець, продерта матня і півтора кожуха, воєвода волинський і конетабл честерський, Робін Гуд і Лямме Гудзак, Орест і Пілад, Шайдеман і Носке, Абезгавс і Дукор, Шапошников і Вальцев, Введенський і Предтеченський, Плянк і Айнштайн, найлон і Цейлон, осмій і вольфрам, Чертопханов і Недопюскін, балда і утконос, гандриба і таракан, птеродактиль і Уналашка, тамариск і саксаул, електричний скат і морж... Ну, що ж ви?

Гурт тремтів від реготу.

- Просимо не так швидко, - гукнув один.

- Я вам покажу - не так швидко. Повторюйте. Повторюйте далі: з огляду на те, що не відбулося те, що мало відбутися, якби відбулося те, що не відбулося наслідком того, що не відбулося те, що відбулося б, якби не відбулося... Ну?

- Не відбулося - ну? - гукнув весь гурт.

- Правильно. Ну а взагалі ви, втілені помилки світобудови, чи відомо вам, що таке самостійна Україна?

І Петро спинився, спираючись на антену.

Гурт почав переглядатися. Тоді в ньому тихо загомоніли.

- Що таке? - спитав Петро. - Що там у вас знову?

- Отак би зразу й сказали, - понеслося з гурту.

- Що таке? Не всі зразу. Говори хтось один. Парляментера до мене.

Парляментер моментально підвівся.

- Дозвольте доложити, пане товаришу начальнику.

- Докладуй. Тільки не накладай.

- Ні, не накладатиму. Так що докладую, що ми вже всі, в нашому чесному гурті добре наслухані, що в скорому часі на наших землях має бути заснована й розбудована самостійна Україна, вирішили про все відатися як слід і не лізти у воду, не питавши броду. Тепер же, мавши приємність бачити в нашому чесному товаристві вас, пане товаришу начальнику, і почувши від вас це слово, самостійна Україна, слово, яке ви вимовляєте як добре обізнаний фахівець, ми дуже раді з того приводу, що нарешті хтось може нам пояснити...

- Стій, - перебив його Петро. - Поясни спершу ти мені, чому ви не хотіли лізти у воду, не спитавши броду. З боягузтва? Чи з якихось інших міркувань?

- Так що не з боягузтва, тому що ми загалом не з боязливого роду, а виключно тому, що, будучи народжені в революції і ніколи не бачивши самостійної України, а тільки чувши про неї те, чого нас навчали у школі і пізніше у вузі, як от, наприклад, мене, з фаху інженера-конструктора, ми не хотіли стати жертвою якогось блефу, а хотіли певно знати, чи варто нам наші сили віддавати для такої справи. Поскільки ж ми, тут присутні, тотально належимо родом до української національности...

- Ага, сучі сини! - сказав Петро. - Ага, паршивці! Так таки належите до національности. А чого вам заціпило, коли я вас запитував?

- З природної сором'язливости, пане товаришу начальнику, з природної української сором'язливости.

- Тільки з цієї причини?

- Виключно тільки з цієї причини.

- Ну, дивіться мені. Так ви хочете лекцію про самостійну Україну?

- Просимо, просимо! - загукав гурт.

- Їх є в мене, цих лекцій. Тож слухати.

І Петро Вишневецький почав:

- Насамперед ви повинні вийти з початкового становища, що ви всі тут присутні ніяке не чесне товариство, а банда пройдисвітів із злодійкуватими очима і з виразно виявленими злочинними нахилами. Це раз. Звертаю вашу нездатну до систематичного зосередження увагу на цей незаперечний факт для того, щоб ви не мали жадних ілюзій щодо того, ким ви є в ту хвилину, як я зізволив наблизити свою особу до вашого вкрай несимпатичного мені збіговиська. Ви повинні також точно собі усвідомити, що я вас негайно ж не порозвішував по доданих до цих дерев гіллях, а тимчасово помилував не з жалощів до вас і поготів не з любови до вас, а виключно виходивши з євангельської засади, де стоїть, що блажен їже і скоти милует. Ясно?

Петро підкинув на долоні піднесену йому перед тим цибулину, а тоді взяв її в лівицю, як державне яблуко, і, врочисто спершися на антену, вів далі:

- Постарайтеся, якщо можете, напружити ваші нікчемні мозки і намалювати в них картину. От ви сидите тут і жерете сало з цибулею. Ви жуєте так, що хитаються ваші щелепи і ваші носорожачі писки роблять кругоподібні рухи вгору й униз навколо зубів. Ви сидите й чекаєте в барометра погоди. Барометр не показує нічого. Барометр сам не знає броду і тому боїться вивести вас на спасенну воду. Барометр ваш - осел, такий самий, як і ви, бо зроблено його на заводі Точмех, а, як відомо, Точмех - це точна механіка, а, як своєю чергою відомо, механістичний світогляд, репрезентований мехіканськими інсургентами, Махом, Михайським і генералом Міхельсоном, невдалим приборкувачем пугачовського повстання, був завжди з погордою відкиданий істинними прихильниками таких творчих ідей, як феноменологія духу та народження трагедії з духу музики. Слухач Бевкало Хитрувате, хто написав "Феноменологію духу"? Ти, ти, тебе питаю.

- Я? - спитав один з гурту.

- Так, так, ти. Хто написав "Феноменологію духу"?

- Ґеґель, пане товаришу начальнику.

- Не Ґеґель, а Геґель. Повтори.

- Гегель.

- Не Гегель, а Геґель. Ге - ґель. Ге - ґе... Повтори.

- Ге-ґель.

- Добре. Слухач Опудало Лапідарне, ось ти, хто написав "Народження трагедії з духу музики"?

- Ммм... цей... цей-о...

- Не знаєш. Слухач Облупилихо Вирлооке!

- Ммм... той...

- Не знаєш. Малюйте далі картину. От ви сидите всі вкупі теплою гопкумпанією, жерете сало, кидаєте злодійкуваті погляди на барометр

і не знаєте, хто написав "Народження трагедії з духу музики". Малюйте картину. Ви сидите самі, як раки-пустельники, мене ще нема. Малюйте картину, коли мене ще нема і невідомо, чи я прийду, щоб вас врятувати. Малюйте картину, малюйте в усіх композиційних подробицях ваш безнадійний стан, коли ви, віддані на призволяще всім чотирьом стихіям, сидите по вуха заглиблені в нікчемство і не знаєте навіть, хто написав "Народження трагедії з духу музики". Гарненький образ, нічого сказати, хіба не так? Подобається вам?

- Ні, ні, не подобається, - загомоніли в гурті. - Не подобається.

- А хто написав? - почувся один голос.

- Що написав?

- Трагедію... з духу музики...

- Хочеш знати, хто написав? Ні, вам ще рано знати. Ви мусите спершу докладно вистудіювати Таціта, Тертуліяна, Квінтіліяна, Боеція, Аеція, Карла Лисого, Карла Простуватого, всього Анті-Дюрінґа, всього Дюрінґа і повну збірку творів Козьми Пруткова. Ага, ще - Траттато делля піттура. Зрозуміло? Вам ще дуже, дуже далеко до істини. Те, що ви зараз намагаєтеся усвідомити, - це ще її неясний обрис, істини, це її пітагорейська душа, це тільки тінь її, натяк на неї. Зрозуміло? Слухач Мотовило Гіпопотамоподібне, повтори.

- Це тільки натяк на неї, пане товаришу начальнику.

- На кого - на неї?

- На істину.

- Констатую похвальну уважність, яка є матір'ю премудрости. Ти що, теж - інтелігентна людина?

- Дуже.

- Ким був у світі?

- Пляновиком-економістом.

- Адама Сміта читав?

- Тільки у витягах.

- Про багатство народів маєш уявлення?

- В загальному й цілому.

- Який народ найбагатший у світі?

- Магараджі Джейпуру та акули Волл-стріту.

- Добре, сідай. Але не забігайте вперед, ну вас до дідька. Повернімося до вихідного становища, тобто коли мене ще нема. Ви ще самі, як Бетговени, самі, як мустанги-іноходці, самі, як коти, які ходять самі собою, ви сидите самі і думаєте думу. Ніщо не віщує вам добра. Обрії затьмарено. Чорний дим і запах смоли. Скрежет зубовний і синус квадрат альфа. Там горить, там горить, кругом горить, і вам нікуди поставити вашу шовкову лапку, виставити її з вашого блаженного острівця так, щоб їй, лапці, не трапилося, бува, якої шкоди. І тоді у ваші шакалячі душі починає закрадатися страх. Спершу повільно, непомітно, але дедалі він зростає

чимдуж, і ось ви вже повнотою в його крицевій владі. Він стає вашою суттю. Ви і страх - це вже синонім. Ви без страху - це така ж неможливість, як квадратура кола і взагалі ті чудернацькі величини, в яких фігурує ірраціональне число пі-пі. Ви вислали були до мене вашого ницого парляментера, який запевняв мене, що страх чужий вам. Пренахабно брехав ваш парляментер. Круглий страх розпирав ваші очі, коли я з'явився і почав вам навішувати блямб. Ви були тоді скоцюрблені страхом, бо ви думали... Але почекайте, не лізьте вперед. Малюйте картину, коли мене ще нема. Я скоро прийду, але мене ще нема. Отак малюйте картину. Так от. Мене ще нема. Ви самі наодинці з вашим спадкоємним і набутим, всеоб'ємним і всепоглинаючим страхом. За вами нічого, за вами тільки ваші вузи й втузи, де вас тузили діяматом і такими-сякими технічними знаннями. За вами криво й косо збудовані катедри, з яких вас навчали, що Петлюра був бандитом, а самостійну Україну вигадали куркулі. Нічого, нічогісінько більше не жило у ваших обструганих під їжака й під бокс дерев'яних головах. Ані тіні творчої думки за вашими чавунними лобами. Жадна світла мрія не здатна там загніздитися, жадна думка не має там достатньо угноєного грунту, щоб пустити коріння. Нічого. Порожнеча Торічеллі. Абсолютно чорне тіло. Абсолютний нуль. Ось точний опис вашого морального й матеріального стану на той момент, коли вам доля зіслала нарешті мене. І ось тут з'являюсь я. Я гряду з копієм - ось воно - і з землею в лівиці - ось вона... Ні, земля стрибнула мені в руку пізніше. Ну, та це не важить. Так от, я гряду у величі слави моєї, переможець царів і колін, я гряду як суддя і дороговказ, щоб напутити вас словом істини і вивести вас із пустелі вашого морального ледарства й тотального матеріального занепаду. Це приходжу до вас я, якому вклонилося до ніг сім народів із секретарями райпарткомів включно. Це я той, кому не раз зарвані бюрократи й безсовісні начбазами ваші духові родичі пропонували високі хабарі, аби я не виносив їхнє незаплямлене ім'я на шпальти обласної, республіканської та всесоюзної преси. Ви, звичайно, хочете знати, як я чинив у цих випадках, вам пекуче кортить про це довідатися. Ні, ви про це не довідаєтеся протягом вашого підлого й гріховного життя. Ви довідаєтеся лише те, що в усіх цих випадках я чинив виключно за голосом вищої справедливості, яка втілилася в мені, як своє досконале вивершення. Бо якби вона в мені була не втілилась, то як би міг я прийти сюди до вас, я, обраний долею, щоб таки прийти до вас і надавати вам кріпко по мордам. І от я прийшов. Як горох, як сніп, перевесло якого невдало вхоплено цуркою, розсипалися ви передо мною і впали лицями в прах. Хіба не так було? Так було. Я сам-один, мов Самсон, погромив ваше нечестиве військо, і ви, вперіщені, й дійшли стану повної неприданости, лягли отут кістьми. Так було. І тоді я заговорив до вас. Я міг би вас стерти з лиця землі одним ударом цього списа, позиченого з розбитого танка його величности робітниче-селянської

червоної армії, я міг вас простромити цим списом, усіх одним списом. Я міг вас насадити на нього, як шматочки шашлика, будь при тому й вчинив би злочин супроти Корану, який, як відомо, суворо забороняє вживати свиняче м'ясо. Я міг це зробити. Але я не зробив цього. Чому я не зробив цього? Бо в мені живе тепла віра, що навіть у таких відскочнях і соціяльно неповноцінних елементах, як ви, закладено іскру Божу, іскру, якої ви жадним робом негідні носити в собі, але яку, поскільки вона вже там є, я повинен допомогти вам роздмухати. І я допомагаю. Слухайте ж сюди. Ось тут хтось їз вас недостойними устами, які оскверняють усе, до чого б тільки доторкнулися, пров'якав і пробухтів святе ім'я самостійної України. Чи здаєте ви собі справу, яку відповідальність бере на себе той, хто сміє про неї, про самостійну Україну, говорити? За цю Україну віддавали своє життя люди куди кращі й чистіші за вас, тоді як ви, пасерби вселенної, гойдалися ще в колисках і готувалися ссати з партійної цицьки істмат, змішаний із сталінською конституцією. За цю Україну боролися ваші батьки, оті самі батьки, яким залежало на тому, щоб їхні дорогоцінні чада жили в себе вдома, як люди, а не як фавни й резуси з малп'ячого розплідника. Це ви, які, за задумом батьків ваших, мали сьогодні будувати мости й садовити сою для вашої України, ви будуєте мости й саджаєте сою для її найзапеклішого ворога. І будували б, і саджали б до кінця ваших мерзенних днів, якби не вибухла війна і не принесла на своїх вогненних крилах мене до вас. Тепер ви сидите й чухаєтесь, а де ви були раніше? Не було вас раніше. Була тінь, був лиш натяк, була вольтова дуга, було коротке замикання, але не було з вас людей, отих людей, що їх так потребувала і далі потребує, щоб постати в усій своїй розмашності, самостійна Україна. Чи зрозуміло вам тепер, що таке самостійна Україна? Так, це Україна, якої сьогодні ще нема. Це покищо тільки поклик і брость. Це щось таке, що може знову на невизначений час піти в небуття, якщо матиме справу з такими семафорами безпутства, як ото ви. Хіба ви вояки? Хіба можете ви постояти за матір вашу, самостійну Україну? Не можете. Не здатні. Неспроможні. Ви вмієте досконало лише одне: покірно підставляти свої випасені пики тому, хто не полінується підійти до вас і заїхати вам у зуби. Хіба не так? І це нащадки козаків, отих, що турка воювали й ляха плюндрували? Це ви - їхні нащадки? Я сміюся, ха-ха! Чуєте - ха-ха!

І Петро Вишневецький справді реготав, реготав, злобно й надхненно визвірившись на своїх слухачів білими віями. Судорожно притискаючи до грудей передану мені у володіння паляницю, слухав я цю небувалу, від початку до кінця дику промову. Слухаючи, я зловив себе на тому, що тримаю рота розтуленим, і коли я оглянувся по гурті, я побачив, що всі як один сиділи так само з розтуленими ротами і не дихали. Багато, багато чув я на моєму житті промов. Талановитих і запальних речників слова долинали до мого вуха. На різних скалях і в різноманітному тоні

вимовлювано їх. Але всіх їх ріднило одне: вони були поважні, смертельно поважні. І ніколи, ніколи ще я не чув, щоб можна було так неймовірно перемішувати мрію з блазнюванням і щоб ця мішанина діяла на вухо приміряно, точно, невхильно. О ти, духу Уленшпіґеля, духу тих наших ярмаркових штукарів, отих примовкарів, що підіймали народ у часах Хмельницького, чому я не знав досі про твою страшну силу!

- Я сміюся, ха-ха, чуєте - ха-ха! - кричав Петро Вишневецький, дедалі більше й більше впадавши в раж. - Ха-ха! Чуєте, як гримить мій гіркий, як полин, регіт, коли я з тяжким болем серця думаю про вас, які негідні того, щоб я про вас думав! Чуєте, скільки в ньому, в цьому реготі, затаєних сліз, скільки в ньому невиплеканої трагедії, трагедії, не народженої з духу музики, тому що ви, телепні царя Соломона, не відрізняєте музики від творів братів Покрас. Ви ні чорта не читали того місця в Тичини, сучасного українського поета, де сказано, що ні соціялізму, ні капіталізму без музики ніякими гарматами не встановити. Єдина ваша музика - це дзвін у ваших вухах, коли вам добре намнуть їх. О, цю музику ви слухаєте охоче, ви дозволяєте залюбки кожному м'яти вам вуха. Кажи мені ти, цвірінькало гороб'яче, чого ти так швидко брекицнув на землю, коли я підійшов і дав тобі по зубах. А ти, ти чого падав, коли ти міг мене одним твоїм слоновим копитом зігнути в дугу? А ти? А ти, паршивцю малахольний! Ти сам падав, коли я ще на постріл з балісти був від тебе. Ти сам злітав у повітря від одного мого подиху, ти сам лягав пластом на землю, як тюлень, як рижий у цирку-шапіто. Що, скажеш, не лягав? Лягав, лягав, матері твоїй ковінька. Лягав, собаче стерво, бодай тебе лиха година положила. Ну, чого ви мовчите! Не так було?

По гурті пішов гомін. Залунали розчаровані голоси:

- Так ми ж не знали!

- Чого ви не знали, лисий чортяка б вас на яєшню підсмажив! Чого ви не знали!

- Ми пояснимо. Ми пояснимо, чого ми не знали. Можна вислати парляментера?

- Ну, висилайте, бодай вас під грім висилало. Давайте його сюди, де він там. Кажи, очеретяна рурко, кажи, заячий хвіст. Ну?

- Ми не знали, - сказав парляментер, підвівшись і витягуючись. - Ми не знали, що вас можна бити.

- Ну, так, тут ви маєте слушність. Мене справді не можна бити, бо я помазаник Божий і особа, під кожним поглядом коронована. Але де певність, де певність, я вас питаю, де певність, що ви так само б не знали, чи можна вам битися, чи ні, якби до вас підійшов був не я, а якийнебудь смердючий політрук і почав би вас дубасити на чому світ стоїть. Де певність! Я бо певен, що ви й перед ним так само стрибали б у повітря і не знали б, чи можна вам уже починати за самостійну Україну боротися, чи ще ні. Хіба не так? Кажи!

- Воно і так, і не так, пане товаришу начальнику, - мовив парляментер, дививши́ся вбік.

- Як то - і так, і не так? Висловлюйся ясно, одоробло.

- Це значить, що в загальному воно, може, й так, але в деталях є деякі варіянти. Бачите, ми вже трошки боролися.

- За що ви трошки боролися?

- За самостійну Україну.

- Коли ви за неї боролися?

- Є така точка в нашій колективній біографії, тобто в життєписі нашого гурту, який ви називаєте злодійкуватим.

- Висловлюйсь чітко, йолопе. Яка така точка у вашій свинській біографії?

- А така точка, що ми походимо з однієї частини, число якої вам знати либонь нецікаво, зате либонь цікаво знати, що в цій частині раптом пішла чутка, що генерал-полковник Кирпонос повернув зброю проти Сталіна і хоче битися за самостійну Україну, а що ця чутка виходила від одного лейтенанта, старшого віком чоловіка, якого ми шанували і якому не довіряти не мали підстав, і що, з другого боку, частина наша, за винятком політрука, тотально належала до української національности, то ми й...

- Так воно було?

- Так було.

- Не брешеш?

- Єйбо-присєйбо.

- Правду він каже? - звернувся Петро до гурту.

- Правду, правду! - загукали всі.

- Гм. Ну, і що ж було далі?

- А далі було те, - оповідав парляментер, - а далі було те, що всі ми обдумано вирішили остаточно українізуватися, тобто стати українцями не тільки з назви в пашпорті, а й своїм глибоким серцем, ну, й почали не хотіти воювати за Сталіна.

- Так, так. Далі.

- Ну, й от, коли ми вже почали не хотіти, політрук відчув щось не до ладу в нас і почав грозити, що постріляє нас і тому подібне. Довелося його усунути спільними силами і обрати собі нового, який не махав на нас наганом. Ну, й от.

- Ну, а що далі?

- А далі ми стали отими невиразними, хоч уже й цілком щирими, українцями, якими ви нас застали, коли ми сиділи і під виглядом снідання радилися.

- Гм. Ви радилися?

- Тобто ми, звичайно, також і снідали при тому. Але головним нашим завданням було не жерти сало з цибулею, як ви дуже дотепно зволили про нас сказати, а справді знайти вихід із становища.

- Гм. Так виходить, що я вас трошки даремно, той... Ну, скажімо: нокавтував.

- Ні! Ні! Не даремно! - закричав на ввесь голос гурт.

- Не даремно? А то чому?

- Тому, - сказав парляментер, - тому що ми справді не знали, що нам далі робити. Політрука ми усунули спільними силами. Але новий, хоч і дуже хороший хлопець - ось він, - хоч він і дуже хороший хлопець, але він також не знав, що треба робити далі. Згаданий поважний чоловік навчив нас співати український гимн і сказав, що український прапор має бути жовтоблакитний. Ще він сказав, що український герб зображено було ще за часів князя Володимира на монетах і на цеглинах Десятинної церкви в Києві, якої сьогодні вже не існує. А далі і цей чоловік не знав, що треба робити. От ми й розійшлися хто куди знав. Тим, хто походив із села, було добре, бо вони виміняли одіж і пішли по хатах казати своїм сусідам, що настав час будувати самостійну Україну. Ну а нам було інакше, тому що ми всі отут походимо з великого міста, а до нашого великого міста дуже велика путь. Ми хотіли були піддатися в полон, але люди нам по дорозі оповіли, що в полоні недобре, що німець б'є й морить голодом. От ми й сіли тут, збиті з пантелику тотально.

- Ну, то, може, вас усе таки не слід було мені аж так дубасити?

- Слід! Слід! - закричали всі в гурті.

- Чому, поясніть. Поясни ти один, чому вас слід було дубасити.

- А тому, що ми тут сиділи, справді занурені в нікчемство аж по вуха. А ви прийшли й показали нам на живому прикладі, як треба з українця нікчемство вибивати.

- А що - боляче було?

- Не дуже. Більше весело було. Але загалом дуже корисно.

- Ну, добре. А тепер же - ви знаєте, що вам треба робити тепер?

- Знаємо, дуже сильно знаємо. Ми підемо за вами.

- Куди ви підете за мною?

- Туди, куди ви поведете.

- Он як.

Тут Петро Вишневецький уже дещо безпорадно озирнувся на мене.

- Гм. А ви думаєте, я сам знаю, куди я йду?

- Ви знаєте. Ви все знаєте.

- Це, звичайно, правда, що я все знаю. Гм.

Глянувши знову на мене, він сказав:

- Бачте, хлопці мої, я ще сам не маю певного пристановища. Ми з моїм товаришем покищо тільки зондуємо грунт. Мій товариш, по правді кажучи, ще більший начальник, ніж я, і я мушу в усьому слухатись його наказів, так, як ви, своєю чергою, мусите слухатися моїх.

- Так ми просимо, - сказав благально парляментер, - ми просимо, нехай ваш пан товариш начальник накаже вам узяти нас із собою. Ми

будемо дуже вірно виконувати всі розпорядження й інструкції і будемо взагалі дуже надійними синами самостійної України.

- Добре. Ми зараз порадимося з моїм товаришем начальником. Усім сидіти тут і не рухатися, поки ми не порадимось.

Ми відійшли з ним набік.

Я був перетрясений усім баченим і чутим до дна. Але що можна було тут вдіяти, коли я мав цілком окреслене завдання, від якого відступити і яке припізнити не було мені жадної змоги. Отже, ми радилися. Ми постаралися знайти якнайкращий вихід із цього несподіваного становища.

Тоді Петро підійшов знову до гурту. Молоді люди нетерпляче на нього чекали і при його наближенні відразу підвелися й оточили його.

- Слухати мене, - сказав Петро, намагаючися бути й далі грізним. - Кажіть одверто, як на духу: хочете ви мене за начальника?

- Хочемо, хочемо! - крикнули всі як один.

- Справді хочете?

- Справді хочемо!

- Без примусу? Добровільно?

- Добровільно, добровільно!

- Так тоді вступаю у свої обов'язки й командую парадою. Всім слухати денний наказ. Він наступного змісту. Вказівними пальцями правої руки покажіть мені негайно на того, кого ви вважаєте між вами за найхитрішого, найбрутальнішого і найхоробрішого.

- Він, - показали всі на парляментера.

- Ти - найхитріший, найбрутальніший, найхоробріший?

- Я, пане товаришу начальнику.

- Щось я тобі не дуже довіряю. Ти найбрутальніший? А чи не ти перший падав на землю сам собою, добровільно?

- Ні, це не я. Це отой-о.

- Не ти?

- Не я. А крім того, я падав тільки тому, що це були ви. Якби це були не ви, а хтось інший, я б так йому дав, що ого-го.

- Ну, дивися ж. Так от. Моєю неподільною та абсолютною владою тебе призначаю на верховода чесного гурту цього, який віднині буде іменуватися не інакше, як бойове звено самостійної України номер Ікс. Сам ти з парляментера перейменовуєшся на звенового. Як тебе звуть по людськи?

- Варфоломій Семенович Дяченко.

- А не Перерепенко? Шкода. Ну, нічого. Отож, Варфоломію Семеновичу, твоє бойове звено в повному складі рушає під твоїм проводом у дорогу і, ретельно оминаючи заблукані червоноармійські загони і не менш ретельно незаблукані загони німецькі, всіма правдами й неправдами добивається до вашого рідного великого міста. Виждавши в Боярці або в Жулянах слушний час, поки велике місто стане для вас приступним,

ви вступаєте до нього переможцями і по кістках його оборонців і напасників прямуєте до тотальної в ньому влади. Зрозуміло? Ввесь час не губивши зв'язків з одним, ви при першій же можливості встановлюєте зв'язки з подібними звенами, яких буде багато у великому місті на той час. Як встановити ці зв'язки? Ось тут нехай заговорить у тобі твоя хитрість і передасться твоїм підвладним, а всім вам укупі підкаже, як знайти ці зв'язки. Якщо вас почнуть при тому бити, нехай прийде до голосу ваша брутальність, коли ж при тому доведеться ненароком розпрощатися з вашим дорогоцінним життям, - що ж, нехай тоді вступить у свої права ваша самохвалена хоробрість. Зрозуміло? За що доведеться вмирати, якщо доведеться - скаже вам те, що написано в цьому пакеті папірців, які ти від мене дістаєш під свою опіку. Вивчивши на зубок усе, що там написано, ви частину з них розподілите по дорозі вашого переходу, там, де знов таки ваша хитрість підкаже вам, що їх у цьому місці розподіляти варт, решту ж ви берете з собою до великого міста і розподіляєте їх там поміж людьми чесними та достойними. Мірило чесности - ваш власний моральний стан від того моменту, коли ми з вами порозумілись остаточно. Летючки написано трохи не нашою мовою, але це загалом теж українська мова і ви не повинні з неї сміятися, лише повинні з повною увагою зрозуміти зміст і далі терпеливо чекати, поки прийдуть інші летючки, відредаговані як слід, відредаговані від мене, особи в цій справі цілком компетентної. Особисто ми з вами стрінемося в дуже короткому часі, щойно мої справи дозволять мені відвідати вас і проконтролювати діяльність вашого звена. Зрозуміло? Вас дещо забагато, ніж то потрібно для діяльности одного звена, але на місці ви зорієнтуєтесь, як вам краще й зручніше діяти, і тоді поділитесь на два, три і так далі звена. Є запитання?

- Є, - сказав новоспечений звеновий. - Як ми повинні вітатись одне з одним?

- Ви повинні при зустрічі один з одним казати: слава Україні!

- А відповідати?

Петро глянув на мене.

Я сказав тихо:

- Відповідати: героям слава!

Я чув, як у гурті збуджено зашепотіли: - слава Україні - героям слава... героям слава...

І тоді на хвилю настала повна тиша. Молоді люди дивилися на Петра, але він мовчав. Та раптом знову визвірившися на них віями, він гукнув:

- Так що - згода?

- Згода, - сказали всі глухо і одним голосом.

- Так отож.

Стараючись не дивитися на мене, Петро сказав:

- На тому лекцію скінчено. Наказую відбути фізмінутку. Всім дозволяється скуштувати разом зо мною того, чим багата моя кешеня.

І, намагаючися й далі не дивитися на мене, він витяг із штанів, що лежали на землі, одну по одній свої пляшки, а тоді почав виймати сигарети.

Гурт радісно загув.

- Стоп гудіти! - гукнув звеновий, що, як виявилося, мав дуже звучний голос. - Є запитання, пане товаришу начальнику.

- Слухаю вас, Варфоломію Семеновичу, - зробивши перший вихил з пляшки й гризнувши добре з цибулини, а від цього відразу прийшовши в слізно-приємний настрій, сказав Петро. - Чим можу служити. Гей, усі! Від цього моменту називати мене не паном товаришем начальником, а Петром Сидоровичем. Повторити.

- Наказано називати Петром Сидоровичем, - дружньо відповіло звено.

- Гарно. Що хотів сказати Варфоломій Семенович?

- Запитання. Отже, ми всі охоче прихилимося до багатства вашої кешені, Петре Сидоровичу, але ми не знаємо, чи годиться пити запорожцям у поході. За це, здається, били киями.

- Хто це вам казав?

- Я в одній книжці читав.

- Це була, поза всяким сумнівом, книжка з сильним просвітянським забарвленням. Добре, нехай і так. Сьогодні дозволяється у вигляді винятку. На честь перших п'ятьох хвилин з дня заснування бойового звена. Потім, звичайно - ні-ні.

Пляшка пішла по руках.

- О, а де ж наше сало! - гнівно вигукнув Петро.

Я оглянувся й побачив сало на землі. До нього приліпилися кошлаті клапті газетного паперу. Я підняв його, обережно знімаючи те, що на нього насіло.

- Ех, - гукнув раптом один з гурту, - а он і м'ясо поїхало!

Всі ми глянули вділ, куди він показував, і побачили трактор, що помалу пихкотів доріжкою, повний дівчат.

- Наказую висловлюватися з пошаною про жіночу стать українського роду, - насупив надбрівні дуги Петро. Але несамохіть і сам облизнувся на це видовище. - Куди ж це воно поїхало? - сказав він, підходячи з шматком сала в руці до краю схилу.

Трактор посувався вперед, робивши страшенно багато гамору. Не чути було, що кричали нам знизу дівчата, махаючи руками. Західне сонце повнило напруженою барвою їхні й без того червоні спідниці, мак з додатком золота.

- А може б, їх, той... запросити? - почувся чийсь мало сміливий голос.

Петро глянув на нього суворо і - дуже м'яко сказав:

- Наказую запросити.

Тоді, по хвилині:

- Але поводитися з жіночою статтю наказую чемно, по-лицарському. Чули?

І переможно глянув на мене.

Я мимоволі засміявся.

- Що, - спитав він, сам усе таки пересилюючи сміх, - погано?

- Ні, - сказав я.

- А чого ви смієтеся?

- Нічого. Я хочу, щоб ви, пане Петре, були обов'язково моїм братом.

- Це можна буде зробити, - сказав він, злегка вдаряючи мене по плечі.

- Ну от, - сказав я, - а поза тим, гуляйте собі на здоров'я і на мене не оглядайтеся.

Він ще раз стиснув мене за плече і таки розсміявся.

А тим часом на нас сунув знизу похід. Трактор спинився, і дівчата видряпувалися на схил. Наші молодці вітали їх уже здаля, вимахуючи тими двома пляшками, що перебували в їхньому посіданні.

- Е, а що то! - кричали дівчата, здираючись на гору. - То то у вас усього горілки!

- Нема, нема більш, дівчата! - відповідали згори. - Ми в поход.

- Е, так не годиться. Де ж так видано? Прісько, біжи наниз. У нас же там ціла сулія з собою. Біжи, Прісько.

- О, а чого це я маю бігти? Біжи ти.

- От дурна якась. Та біжи, кажу тобі. Ну, здрастуйте, - говорили дівчата, виходячи до нас і вітаючися з кожним за руку.

Петро негайно опинився в осередкові уваги й захоплення.

- А де ж ваша одіж? - питалися дівчата наперебій. - Де ж то так можна? Таж холодно стає.

- Кров гріє, дівчата, кров гріє. Гей, ви, лицарі! - кричав Петро на своїх боєвиків. - Дамам руку цілувати.

Гамір знявся неописанний. Дівчата відбивалися й били цілуючих по губах. Я бачив, як Петро вже обіймав одну досить інтенсивно. Водночас він питався:

- А який тут більший центр поблизу?

- Дашів! - кричали дівчата. - Двадцять п'ять кілометрів звідси щитається.

Дашів. Раптом мені стало надзвичайно радісно на душі. Якось особливо тоскно-радісно.

- Гей, ви! - кричав Петро на своїх. - А що співається в пісні про Дашів! Наказую співати.

Цапиним тенором хтось негайно завів:

Гей, не дивуйте, добрії люди,
що на Вкраїні постало -

І всі заревли густо:

там за Дашевим під Сорокою
множество ляхів пропало...

- А де Сорока? - питався Петро в своєї дівчини.
- А Сорока ще далі на захід.
- Там Сорока? Там у вас Сорока?

І очі його були блискучі-блискучі, масляні-масляні.

- Зверніть увагу, - говорив він, - підводячи до мене свою пару, - як точно дотримано географію в пісні. Спершу Дашів, потім Сорока. Так само й - за Сибіром сонце сходить. Правильно. Сонце сходить в Японії.

Він був уже добре на підпитку.

Якраз у цей мент неначе з-під землі виріс післанець у село. Видряпавшись на схил, він дихав важко й радісно. У нього в руках був цілий куль одежі.

Розпочалася церемонія вдягання Петра. Йому допомагали і молоді люди, і дівчата, страшенно при тому регочучи.

- Ти де був? - кричав Петро.
- Деінде, - відповідав післаний.
- Та й що ж ти там робив?
- Дещо.
- А чому тебе довго не було?
- Чомусь.
- А з чим ти прийшов?
- З чимсь.
- А що ж ти вторгував?
- Щось.

Розмова відбувалась так, неначе вони били один одного лозинами по лицях. Потім розчервонілий Петро розцілував післанця в обидві щоки і той пішов до гурту інформуватися.

Гуляли в темряві, не зважуючися розкладати вогнище. Було вже з сім поночі, коли я зважився нарешті взяти злегка Петра за руку.

- Ех, - сказав Петро з явною досадою.

Виявилося, що весь гурт запрошений на ночівлю в село.

- Гуляйте ще, хлопці, гуляйте! - кричали дівчата. - Наше село тут-о зразу за горою.

Інші щиро дивувалися з приводу моєї особи:

- Чого це вони такі! Не п'ють, не гуляють.

Була мить, коли я вже був зважився залишатися в селі до наступного ранку. Справді, не випадало псувати таку чудесну збиранину. Але раптом Петро стряхнувся і відразу став наче й не той, що був. Він висловив рішуче бажання йти.

- Зоставайтеся, зоставайтеся ще! - кричали дівчата.

Ні, Петро вирішив іти.

Ми пішли. Нас проводжали до більшої дороги. Шумне було прощання на перехресті.

- Вірите? - спитав я Петра, коли вже було по всьому.

- А чорт його знає, - сказав він добродушно. - Може, не підведуть.

- А в себе вірите?

- А чорт його знає. Де ви навчилися по-російському? - спитав він раптом.

Я відповів.

- А де ви по-польському?

- У вас у Львові. Та ні, я раніше вже знав. У нас же тут багато розмовляли по-польському.

Він помовчав. Я відчував, що йому його нова роля таки подобалася.

- Ну, а той ваш, Бен... Бандера, - сказав він знов. - Кажіть мені про нього. Добрий, кажете, хлопець?

- Дуже добрий.

- Ну, кажіть про нього.

- Що ж я буду казати, пане Петре? Хвалитиму його - видаватиметься сторонничим. Розповідати, як знаю його в житті - не час і не пора. Дасть Бог, самі колись спіткаєтеся, тоді й судитимете.

- Слушно, - сказав Петро з темряви.

Ми йшли вперед.

Було в нас багато втоми перейденого дня.

Було багато невирівняного почуття.

- Ви не шкодуєте, що не лишилися? - спитав я.

- А чого там, - сонним язиком відповів Петро Вишневецький. - Чи ж того добра нема більше у світі.

Так, але було найголовніше: в мене, в Андрія, був брат Петро.

25.

БУНТ, який відбувся в заблуканій у лісі червоноармійській частині, вибухнув спонтанно, як займається раптом бура трава в пересушеному сонцем степу, як починає несподівано горіти запорошене повітря лаштунків і за мить веселе й безжалісне полум'я стає нероздільним володарем приміщення великого театру.

Видимим спричинником ребелії був справді Іван Сербин, подільський селянин, що рубав свого часу впень ворогів під гарячими прапорами Симона Петлюри, а останнім часом, щирим чудом перетривавши одна по одній хвилі всіх репресій, працював непомітно рахівником в одному колгоспі, за багато кілометрів від рідного села. Ніхто ніколи не зміг би простежити джерел його раптової палкої агітації, що її він повів серед молодших співслужилих одного тривожного серпневого вечора, під час короткотривалої стоянки перед наступним переходом. У ньому

щось прокинулося і владно штовхнуло до дії. Як діяти, в якому напрямі діяти, він жадним робом не знав сам. Нашим людям притаманні ці непоясненні явища, коли неждано з'являється гостра потреба щось пригадати, може, навіть за зовнішніми шатами посиленої балакучости, щось настирливо пригадати, почати оповідати іншим і тим робом розпочати нову, незнану доти акцію душ і спільних вчинків. Чутка про "щось", затіяне молодим полководцем червоної армії Кирпоносом, носилася сама, неначе ніким і не під'юджувана, на власних крилах, - полохлива і разом із тим неминуча чутка про відважну людину українського роду, портрети якої зовсім недавно ще, щільно перед самою війною, з'явилися були по українських офіційних часописах. Вони зображували його в родинному оточенні, зображували разом із земляками з рідного села на Чернігівщині. А тепер його чудесне, виразне прізвище так прекрасно в'язалося з далеким ім'ям Месії повсталого селянства, зі страшним месником Кривоносом, про якого - інакше: Перебийноса - співає наша потужно розгукана пісня:

А Перебийніс просить немного:
сімсот козаків з собою,
рубає мечем голови з плечей,
а решту топить водою...

І ця чутка неслася в усі чотири сторони вітру, переплітаючися з іншими, такими ж фантастичними, такими ж сподіваними, як ота, наприклад, яка так само не знати звідки взялася й яку повторювали навіть колишні учасники визвольних змагань українського народу, тобто ті, які найперші мусіли б піддати під сумнів її вірогідність: чутка про те, що гетьман Скоропадський і Володимир Винниченко створили закордоном новий український уряд і на чолі величезного війська йдуть визволяти рідний край.

Серед збунтованих вояків опинився також Івась Таназевич. Він незадовго перед війною закінчив педагогічний інститут і встиг деякий час повчителювати в рідному приміському селі на Поділлі. Історія Івася Таназевича є найулюбленішою мені з усіх, що їх довелося почути й спостерігати за час мого побутування на Великій Україні.

Коли частина, відступавши поспішним маршем, переходила село Воловоди, кілометрів за вісімдесят на схід від рідної Івасевої місцевости, він спинився на хвилину серед вулиці, щоб закурити. Вхопивши рушницю колінами, добував він з кешені тютюнові причандали, тоді як аркушик тонкого папірка він уже тримав обережно, щоб не наслинити, краєчком уст. Легенький порив вітру вихопив папірця з рота і поніс вулицею. Не те щоб Івась був скупий, ні, жадним робом, - він просто якось автоматично витяг руку з кешені, взяв рушницю поперек і побіг за тонким білим

клаптиком, що вився тихенько через вулицю і, неначе на бабчиних крилах, прямував до протилежних парканів.

Десь аж коло перелазу вхопив Івась нарешті папірок. Ухопив його поквапно, бо треба було, не затримуючися, йти далі, випростався - і побачив Марусю. Просто над ним, поставивши зігнуте коліно на перелаз, стояла Маруся, і з цього менту починається їхня казка.

Маруся тримала у хвартушку кілька шматків хліба, цибулю з довгими зеленими хвостами, ще там щось. Івась не дивився на те, він дивився на неї, в її очі, не зводячи своїх. Маруся сувала йому в руки немудрі сільські харчі, приказуючи при тому - "візьми, візьми на дорогу, може, й моєму братові хтось подасть, отака біда кругом", - але Івась слухав ці слова і відзначав їх зовсім на поверхні, там, де думка бере не думаючи. Там, де вона, думка, думала, в ній починало квітнути щось зовсім інше.

А тоді й Маруся перестала говорити, а стала на нього дивитися. Вони мовчали якийсь час.

- А дай но, дівчино, напитися, - сказав нарешті Івась.

Маруся метнулася до хати й зараз же прибігла назад із кухликом у руці.

- Будь здоров, пивши, - промовила вона.

І Івась пив. Живуща прохолодна рідина, смачнішої над яку немає у світі, лилася в нього потужно, з кожним новим ковтком повнивши й заспокоювавши його розпалені внутрощі. І з водою пив він відчуття непояснених, неміренних радощів. Може, саме ця спека, ця розпалена безнадія безперервно рухомих людських мас, цей стан високої тривоги, що розжареними вибухами йшов понад землею, було причиною всьому. Усе, що в зародку роковане на існування, потребує лише свого часу і своїх неповторних умов. Тоді вдаряє невидимий смичок по струнах, закваска здригається і стає річчю. І тепер Маруся вже теж не зводила з нього очей.

- Та й куди ж це ви йдете? - спитала вона.

Івась показав рукою й усміхнувся.

Івась був рудувато білявий. Маруся? Ніяка. Маруся була Маруся.

- А дай но, дівчино, ще напитися, - сказав Івась.

І він знову пив, і Маруся стояла над ним на перелазі.

Це було все, що вони одне одному сказали й зробили. Ще запитав її Івась, відходивши:

- Як тебе звуть?

- Марусею назвали, - відповіла вона. - А тебе?

- Івасем, - сказав він і пішов.

Ще раз озирнувся він, і ще раз, і ще раз на кінці вулиці. Маруся стояла на перелазі й дивилася йому вслід.

Так було в селі Воловоди.

Потім сталося це, в чому Івась не був замішаний як спричинник і що він сприйняв як дане. Коли поважний Іван Сербин, по тому як усуненням

червоного політрука загін переорганізувався на власний копил, навчав молодих та нерозумних, як треба співати український гимн, Івась співав з усіма, співав, як і всі, голосом незвичним і неслухняним. Потім він забув пісню, як забули її й усі, коли вже загін розколовся на скалки, коли більшість розбрелася хто куди знав, а лишилися тільки ті, яким треба було назад на захід і які ще боялися туди йти.

Того дня було ще між повсталими багато розмов, але Івась сидів осторонь. Постійно насторожений стан походу почав у ньому розмарзатися, він дедалі дужче віддавався іншій тривозі, що пробудилася в ньому тепер на ввесь голос.

Пізно ввечері загальне збудження знизилося. Вже не сиділи, а напівлежали. Вогнищ не палили, через те було прохолодно. Лежали й сиділи, збившись у купи, тісно притулившись один до одного. Розмова перейшла з бомб та бомбовиків на більш різноманітні теми. Пішли нарешті анекдоти, довжелезні селянські анекдоти, де весь дотеп полягає в непристойній лайці наприкінці. Але по тому пішло в обіг і щось справді гарне. Почали оповідати казки, і тут Івась, молода людина міцної народної інтелігентности, такої чуйної до пісні, сам аматор фолкльору, збирач його в рідних місцевостях, не чужий також письменству, принаймні в межах одного етнографічного району, почув справді чарівні мініятюри.

...кладе він ото руку на той камінь, а рука й узялась уся рожами, зацвіла та рясно так. Зняв руку з каменя - знов рука як рука. Поклав на камінь - знову зацвіла.

Це оповідає молодий червоноармієць, Івась пізнає його з голосу в напівтемряві. Молодик додає наприкінці:

- Я й сам не знаю, як це йому так робилося.

- ...Та, звісно, люди брешуть, - замислено мовив з порожнечі інший голос.

Івась зненацька прокинувся. Прокинувшись, він не міг звести до одного виміру часові закінчення. Роса рясно вкривала траву, сонце було ще холодне. Спати Івасеві не хотілось, але він виразно чув усередині сильну тугу. Багато хто ще спали. Івась підвівся, кістки йому нили, він зробив кілька колових рухів руками й помалу пішов.

Зо дві хвилини стояв він перед березовим молодняком, що безпосередньо прилягав до основного лісу. Відхилив гілляки, його обсипала роса. Сівши тут у гущавині на пень, Івась захотів собі нараз - уперше після розлуки - уявити Марусине обличчя. Дивне диво, вона обличчя не мала. Принаймні не мала його в Івасевому спогаді. Коли він тоді схопив був папірка в руку й випростав спину, йому здалося, що в неї широко поставлені очі, навіть дуже широко поставлені, такі, що пасують до дещо видатних вилиць. Проте зачісана вона була гладенько, рівненько, пристойно, враження цих очей і цих вилиць поволі вигладжувалося з бігом часу й кристалізацією спогаду.

Це було обличчя, яких є мільйони. Це було обличчя не тільки цієї Марусі в селі Воловоди. Це була українська Маруся, скромна, м'якої вдачі, захована вся в собі, чемна, вихована з природи. Лише в дуже й дуже виняткових випадках, у життьових зворотах високого напруження таке обличчя осяює нетутешній вогонь і воно стає лицем звитяжиці.

Івась відчував яскраво, хоч і не міг би тоді й двох слів про це висловити. Ще раз або два вловлював він в уявному обличчі Марусі оте розширення очей, виростання вилиць - коли вона подавала йому напитися, коли вони прощались. Але це було далеко не те, на що Маруся була здатна, це був лише початий рисунком контур. Івась ухопив себе на думці, що в цю мить він відчуває щось неначе незадоволення, і мимоволі почав вірити, що саме незадоволення було причиною того, що його кохання розгорялося так уперто, могутньо, послідовно.

Якого кольору в неї очі - він рішуче не міг сказати. Він знав тільки, що вона рум'яна, але чи русява, чи білява - знов таки не знав. Як же це можна покохати дівчину, побувши з нею яких вісім-десять хвилин! Скажи комусь, і не повірять.

Може, в неї чорні очі... і тут Івась здригнувся.

Просто перед ним, на такому ж пеньку, сидів чоловік і дивився на нього чорними очима.

Чоловік сказав:

- Сидить молодий український парубок та й мріє про свою дівчину. Невмирущі, невмирущі.

Чоловік сидів нерухомо. Він був дуже згорблений, з вузькою грудною клітиною. Псували його обличчя надмірно розвинені щелепи. Мав під носом чорні вусики. Але очі, попри всю їхню пронизуватість, несли в собі щось глумливо добре, дарма що дехто потім казали про ці очі, вони, мовляв, мишачі.

Івась теж не рухався. Вони сиділи й дивились один на одного.

Якраз у цьому розташуванні ми й спіткали їх, коли удвох, Петро Вишневецький і я, вийшли з лісу з другого боку. Від Василя Вербова, людини з чорними очима, я довідався потім про цей початок історії Івася Танаевича, яку я мушу негайно ж урвати, з огляду на швидкі події, що слідують безпосередньо після того, але яку сподіваюся пізніше викласти з усією можливою докладністю, що на неї вона безумовно заслуговує.

26.

ІВАСЬ іде тепер з нами як епізодична фігура. Ми всі йдемо як епізодичні фігури. Івася я повнотою звіряю на Василя Вербова, і цей останній має без сумніву в нього успіх, тому що я інколи краєчком ока, коли відриваюся від своїх думок, зауважую, що Івась схвально киває головою. Василь Вербів говорить тихо, монотонно, слів мені не чути.

Може б, зрештою, й було чути, але я не слухаю їх, бо весь у собі й тому, що діється навколо. Тому я так само майже не розмовляю з Петром Вишневецьким, який, здається, не дуже то й журиться тим, бо йде собі поруч найблагодушніше, мружить білі вії до сонця й без перестанку мугикає під ніс. І це добре. Добре, що я цієї миті не потребую ніким опікуватися. Бо я також потребую часу, потребую інколи порожньої хвилини, щоб якщо й не відпочити цілковито, то бодай прислухатися до себе самого і знову відновити себе самого в координатах довколишнього.

І я багато бачу довкола. Я помічаю, що між населенням та німцями вже встановилася рівненька прірва. Повсюдно по місцях ще військова влада, і серед зверхників є не тільки погані, є й добріші, є часом і зовсім добрі, які нікого не б'ють і не виловлюють наших із-за Збруча. Але існує прірва. Існують колгоспи, чи, як тепер вони називаються, громадські господарства. Існує відчуженість. Не тільки відчуженість поглядів і звичок, а й відчуженість душ.

І ще я помічаю, як росте на очах Україна. По селах нас раз-у-раз зупиняють поліцаї. Їх ніхто не настановив збоку, їх настановила сама громада для охорони порядку. Це молоді хлопці, які перетинають нам дорогу рукою з синьожовтою опаскою і кажуть: - "Стати!" І ми стаємо, радісно всміхаючися, бо ми шануємо нашу місцеву владу. Ми охоче розповідаємо їм, хто ми й куди йдемо. Інколи Петро не витримує, і тоді він суворо питається в охоронця порядку: - "А де у вас раки?" - Той спершу не розуміє. "Які раки"? - "Ті, що зимують", - пояснює Петро. І сільський поліцай спершу думає образитися, бо досить високо шанує він свій відповідальний пост, але потім роздумує і починає сміятися з усіма нами, бо він збагнув, що на Петра Вишневецького гніватися неможливо. І він виносить ще до нас пляшку з самогоном (для Петра, на його прохання) і харчів на дорогу і пускає нас, побажавши доброї путі.

І ми йдемо далі. І тоді я чую, як жваво розмовляє тепер Івась, поруч із Василем Вербовим ішовши. І краєчком вуха чую я, як він до нього каже: "...познайомлю вас із моїм дядьком, оце для вас буде справжня знахідка, він був директором обласного етнографічного музею, сам з фаху ботанік...". І я відчуваю, що це тепер потягнеться, люди невтримно потягнуться до нас, вони тягнутимуть один одного неминуче, бо всі вони тут споконвічні дядьки й брати у перших, і несила було їх роз'єднати ані пострілами, ані щоденною пропагандою. І я жадібний у цьому відчутті, я ненаситний у ньому, я хочу ще й ще людей, я хочу, щоб їх було стільки, що я не міг би їх вмістити в моїх розмашно розкритих обіймах.

І я відчуваю ще, що тяжким і невгризним був для мене лише Петро Вишневецький, що це мій іспит, зісланий мені найперше, щоб я був готовий до всього, а витриманий від мене іспит цей має стати тепер брамою до путі широкої й хвилюючої.

Тоді прощається з нами Івась, каже, що дожене нас за день і зустрінеться з нами знову в призначеному для нас місті, бо це його рідне місто, де живе його родина. А тут він має лишитися на якийсь час, конче має в цьому селі лишитися, він потім пояснить нам усім, для чого саме. Ми повинні вірити, що причина справді дуже, дуже поважна. І ми йому віримо і нишком між собою приязно переглядаємося. Бо це село називається Воловоди.

І ми йдемо ще день, і ще ніч, і ще день наприкінці нас підвозять фірою галичани, купці зо Збаражу, дві родини, що повертаються тепер додому, ми їдемо всі вкупі на просторому возі, їдемо й тихо розмовляємо, а потім ми сходимо з воза на виду у високого міста, і високі його старі мури, і ми йдемо мостом, переходимо річку, що стрічкою обвиває скелю міста, і тріюмфально вступає до міста Петро Вишневецький, здіймаючи в правиці радіоантену, зняту ним із підбитого совєтського панцерника.

А коли ми вже ввійшли до міста - зі сторони залізничного двірця - і спинилися всі втрьох, Петро Вишневецький, Василь Вербів і я, коли ми на мить затрималися коло наліпленого на мур зображення людини в брунатному одягу, з опертою в бік рукою, з підписом нанизу "Гітлер Визволитель", поруч з яким висіло точнісінько таке саме зображення, лише підписом - на випадок, якщо українське населення не розуміло слова "визволитель", - з підписом "Гитлер Освободитель", коли ми добре роздивилися на вираз обличчя, статуру й спосіб подання її від мистця, сказав Петрові:

- Ви мене питали про нашого провідника. Я сказав вам, що нічого конкретного під дану хвилю не маю розповісти. Але ось я маю це, конкретне, з чого й можу почати свою поступову оповідь. Запам'ятайте, пане Петре: ані тіні, ані натяку, ані найменшого сліду цього театру не має наш провідник. Це найістотніша людина з усіх, що я їх знаю. Я не говорю вам: найрозумніша. Це було б порожньою похвальбою. Я не говорю: найобсяжніша. Про це ви згодом судитимете самі. Я не говорю: найліпша. Серед тих, хто посвятилися нашій справі, добрі й злі взагалі не існують. Але я говорю вам - я говорю тобі, Петре, це слово: найістотніша. Зрозумій, що я хочу тим сказати. І ще: либонь найскромніша. І це тим часом усе, що я міг би висловити конкретно.

І ми відійшли від зображень людини з рукою, що підпирала власний бік, і пішли всі троє вулицями цього міста на горі.

(Закінчення буде)

ГЛІБ ПОДОЛЬСЬКИЙ

МЕРТВИХ БІЛЬШЕ НЕМА*

Повість двох світів

27.

МІСТО Б. на великоукраїнському Поділлі, що розрослося від старого городища з замчиськом, являло під цю пору справжній мурашник. Але це був не той мурашник, де в мирі поруч одне з одним тисячі мешканців однозгідно виконують інстинктом покладені на них суспільні функції. Не була це й муравлина купа в стані сполоху, коли поштовх чужої ноги викликає стихійну катастрофу і коли багатотисячне населення, затикавши вилом, підносивши з землі й направлявши руїну, діє знов таки в повному порозумінні й дисциплінованій згоді. Ні, в місті Б. жили не комахи, а люди, тобто істоти незрівняно більш свавільні й перед своїм Творцем безвідповідальні.

Свавільною, неслухняною, розгойданою була історія цього міста. У ранній добі розмашних литовсько-польських пристрастей дав йому життя князь Юрій, один з братів Коріятовичів, який зігнав на цю лісисту скелю зем'ян і осілих мисливців з довколишнього Пониззя і звелів їм рубати ліс, ламати каміння, ставити замок, "древом рубаний та каменем будований". На буйному порозі чотирнадцятого й п'ятнадцятого сторіч гуляли тут литовсько-руські князі, боронився за його мурами лютий Свитриґайло, відсиджуючися в облозі, і бив об його браму сталевою булавою неприкаяний Федько, князь на Острозі, і грюкали в ворота козацькі тарани, всеруйнуючі довбні в скелястих руках. Летіло каміння водограями і спадало наниз водоспадами, торощило дерева, стугоніло землею, і здивовано хитало головами по стрімких схилах відвічне сон-квіття.

Закінчення. Початок у числах 254-255, 256-257, 258-259

* *Зберігається правопис автора. - (Ред.)*

Сягав сюди мудрою своєю шаблею і Богун, кальницький та вінницький полковник Іван Богун, один з найпослідовніших звитяжців козацько-української історії, а тоді поринало місто вежами в збурений потік Барської конфедерації і червоними мурами відбивало луну Коліївщини. Багато могли розповісти заховані в його мурах, припечатані сімома печатями, стиснуті й переплетені мотуззям архіви.

Року Божого 1941, липня двадцять першого дня оточено місто чужоземним військом, і після густої стрілянини, перехресного гарматного двобою понад рікою, скелею й будівлями воно впало до ніг завойовникові.

Уночі з двадцять третього на двадцять четверте липня, нехтуючи забороною будь-яким робом відкрито пересуватися в цю годину доби, від глухої прибережної затоки з боку міста тихо відділився човен і поплив до протилежного берега, де, так само на горі, розкинулася стара частина міста, суттю цілковито сільський його район. Човен являв собою великий "дуб", керувало ним двоє завзятих хлопців, які знали безшумно занурювати весла у воду. У цій гущавині абсолютно темного повітря, на цій нерухомій подільській воді не відкрив би їх найпильніший зір і слух чатового.

Широкий і кремезний дуб віз цінний вантаж. На його дні стояли великі дерев'яні скрині, повні олив'яних друкарських шрифтів, що їх обидва ці хлопці вихопили з місцевої друкарні напередодні її конфіскації від окупаційної влади. В окремій невеличкій скриньці розмістилися в ряд черенки для механічного складу лінотипом. Хлопці везли це причандалля на сільський бік міста, щоб, виладувавши, заховати його там у заздалегідь домовленій безпечній хаті.

Цей чин розпочав собою короткотривалу, проте бойову історію вільної української преси в місцевості, а власне, був першим самостійницьким чином міста Б. в його новочасній історії.

Обидва хлопці походили з осередніх частин України. Обидва вони належали до закинутої в запілля німців комуністичної диверсійної групи. В детально замаскованому підпіллі стежка їхня перехрестилася зі стежкою друга Левка, якого наша організація закинула сюди з таким розрахунком, щоб він тут отаборився ще перед приходом німців, і який увесь цей час виконував тут обов'язки організаційного референта области. Зустріч відбулася 19 липня, отже, за два дні до здобуття міста. Пристрасний талант друга Левка спромігся поробити грунтовні пробоїни в не надто твердій броні комсомольців, і обидва вони погодилися віддати свої сили нашій спільній справі. Щоправда, досить скоро після того один з них виявив ознаки хитання і незабаром зник взагалі не знати куди. Зате другий залишився з нами до кінця.

Звали цього хлопця Хома Носенко, організаційне псевдо він дістав - Бунчук. Це був повний життя, рухливий, а водночас дуже тверезий і практичний молодий чоловік, і його входження до організації я розцінював як великий успіх друга Левка.

На час нашого приходу місто на скелі знеслося до висот мініятюрного Вавилону. Перед війною його населення нараховувало 90 тисяч. На момент падіння воно було зменшене до 60 тисяч. Але вже за місяць окупації до нього знову приросло десять нових тисяч. Це не являло собою природний приріст, бо кожен із цих десятьох тисяч з'явився з нічого, з'явився сам собою і перебував далі сам собою, несхожий на кожного другого з десятьох тисяч. Хтось підвів на тросах над місто велетенський мішок і тоді натиском підойми раптом спорожнив його над головним міським майданом. Посипалося все, що було в мішку. Висипалося все без останку.

Просто на магістральну вулицю міста, вже перейменовану на Український проспект, сів з лету відомий холмський доктор, сів як був, у капелюсі зі стрічкою й коротких штанях, вправлених у баварського типу грубі барвисті панчохи. Схопившись на ноги й ледве обтрусившися від незвичного пороху, він, не згинаючись і не дивившися по сторонах, пішов здовж Українського проспекту. Йому назустріч ішов, так само не згинаючись, так само не звертавши уваги на те, що діялося по боках, другий холмщак. Він ніс на собі, немов прапор, сірий плащ, голову його вінчав капелюх, також із стрічкою, але ще й з пір'ячком на додаток. "Западнік в сумасшедшей шляпє" - негайно прозвали його актори місцевого театру, які потихеньку між собою розмовляли по-російському. "Білий півень" - так назвали його в корінних міщанських родинах молоді жінки, де він відразу став популярним. Обидва холмщаки належали до православної Церкви, але кожен до своєї, яку кожен прибув сюди будь-що пропагувати. Через те, коли на Українському проспекті шляхи їхні збігалися, вони не помічали один одного. Кожен ніс свою осібну ідею в руках, а руки кожен з них тримав щільно засунутими в кешені.

Потім зустрічалися двоє у військовому. Однострій одного не скидався на однострій другого. Обидва належали до тієї самої новоствореної міської поліції, що їй німецьке командування тимчасово дозволило пишатися з гордої назви "поліція порядку", але один носив сіру мазепинку і сіру шинелю, а другий чорну мазепинку і буру шинелю, і один мав на рукаві синьо-жовту нашивку, а другий жовто-синю.

Повз них проходили і їм честь віддавали вишикувані в лаву, по самій середині Українського проспекту загони рядових поліцаїв. Вони були зодягнуті в яснобрунатні шинелі і мали нашивку так, що обидві барви йшли поруч сторч, доземо, і ніяка не була нагорі, і ніяка не нанизу. Це були буковинці.

У подібній позиції звисав з балькону великої будівлі, що була перед тим міською радою, а тепер стала міською управою, довгий, як стьожка, прапор. Ніхто не був відповідальним за те, що він тут з'явився. Найменше - голова міської управи, колишній "предводитель дворянства" в цій окрузі, потім викладач місцевого зоотехнікуму, росіянин і походженням, і культурою, і переконанням. У колах найближчих друзів він за всіх

режимів запевняв, що слово "Україна" походить від "украсти", що, проте, не перешкоджало йому викладати в совєтському технікумі свій предмет добірною українською мовою. Коли напівстихійно, напівсанкціоновано почали вилуплюватися з нічого органи місцевого самоуправління, він тряскими губами приобіцявся самому собі і своїм однодумцям, що "ані один галичанин не переступить тут поріг жадного кабінету як особа офіційна". Слово своє він стримав. І все ж таки з усіх можливих кандидатів на того, хто мав би видати наказ про вивішення прапора на бальконі, методою виключення міг бути виведений тільки він. Як це сталося - не знати. Друг К., який прибув до нас наприкінці вересня з інспекцією, коли ми йому розповіли про цей факт, висловив здогад, що йшлося про свого роду фройдистичний комплекс у підсвідомості цього шановного діяча. З десятиріччя в десятиріччя топтав він ряст на українській землі, і ряст промкнувся крізь п'яти в мозок хребта, сидів там, як сублімоване лібідо, всі роки, коли ж сталося щось, що означало усунення всіх гальм, наказ вивісити прапор стався сам собою, стався автоматично, стався так, як стається дихання людини. Чи відповідає людина своєю свідомістю за те, що вона бачить уві сні? Так принаймні пояснив цей разючий факт швидкий на рішення друг К.

Прапор на міській управі висів довго. Він висів довго ще й по тому, коли в німців уже закінчився період їхнього заклопотаного лібералізму і функції різних "фельдкомандантур", "ортскомандантур" та "пропагандаабтайлюнгів У" супроти населення перебрали на себе нові установи, згори донизу набряклі так званими жовтими фазанами. Від дощів та різноманітної негоди, а ще більше либонь від плеканого в середині цього приміщення духу синя смуга знечещеного прапора стала блідорожевою, і в цьому вигляді він, очевидячки, не лякав ані "гебітскомісара", ані "штадткомісара", ані шефа "арбайтсайнзацу". Прапор висів аж до евакуації німцями міста.

Крім міської управи, була ще обласна управа, установа з кожного погляду таємнича. Вона посідала значно менший розміром будинок, але мала зате аж трьох рівноправних начальників з цілком однаковим титулом. Найбільш офіційним з них був місцевий чоловік, про якого всі навкруги знали, що за попереднього режиму він був комуністом на відповідальному пості і який, проте, переважно завдяки своєму прізвищу Райнгардт мало не за перших же днів нового режиму виборов собі право вважатися приналежним до німецької національности. Просто навпроти його кабінету був кабінет його двійника щодо поля діяльности, і цим був, власне, таки один наш галичанин, якому пощастило сюди вдертися, використовуючи іншу течію у військовому управлінні, так би мовити, течію українофільську. Але те саме звання "голови обласної управи" носив також і третій достойник, кабінет якого містився за п'ятими дверима коритарем праворуч. Хто настановив його - лишалося секретом до самого кінця. За стажем він був найперший, бо вже зразу ж поміж першими

оголошеннями з такими зворушливими текстами, як "Ходити вулицями дозволено до 9 год. вечора. Фельдкомандант" і "Хто грабує, буде розстріляний. Фельдкомандант", можна було прочитати й таке: "...і тому я закликаю всіх щирих українців прийти до мене з відкритою душею, щоб співпрацювати для відбудови нашої залитої слізьми неньки України". Під цим стояв підпис. Прізвище цього голови було чисто козацьке. Вуса теж.

Тож численні відвідувачі офіційних установ мали широченне поле для досягнення успіхів у своїх проханнях. Кому згорда відмовлювано в міській управі, той біг до управи обласної і вже в когось із трьох начальників таки знаходив зрозуміння й батьківське тепло. З ким гостро обходився наш рішучий галичанин, той шкандибав до голови міста, і "предводитель дворянства" відгукувався на сльози, йшов назустріч, полагоджував, потішав. Так раптом википілі на поверхню життя люди діставали приділи цукру й овочів, право стати настоятелем благословленої з Почаєва, Варшави чи Луцька церкви, спрямування на посаду, санкцію на відкриття ресторану.

Ресторанне життя забуяло просто таки тропічним квітом. Розпочалася ця шляхетна діяльність лінією демократичною: по передмістях, по халабудах півкіоскового типу, полишених жидами на призволяще. Там було не пройти. В тісному гурті мадярських та словацьких вояків стояв вояк німецький і почервонілим від захвату горлом кричав до господаря: "Іх гутер зольдат, пан понімай, унд ер аух, унд ер аух", або зненацька накидувався на когось із товаришів зброї: "Біст ду шпортсман, біст ду шпортсман?" Потім відкрито на Українському проспекті фешенебельний ресторан "Дніпро", де господар власноголосно виконував для чужоземних гостей "Волга, Волга, мать родная", при чому слова "на, красавіцу прімі!" вигукував явно під Шаляпіна, особливого ладу басом, і робив у бік почесних гостей широкий рух руками, наче й справді кидав їм на стіл у подарунок перську красуню. Почесні гості ревли від захоплення і кричали: "Красавіца! Рускі шенчіна!" Дружина господаря, запнута під образ Нестєрова, з тонкими затиснутими губами ігуменьї, ходила між столами і всміхалась очима, складаючи рахунки.

Місто опали люди з рецептами рятунку України і з проєктами її доцільного використання. Українським проспектом поспішно посувалися містечкові пророки, розчаровані емігранти, прапорщики в ролі генералів, власники газет в ролі єпископів, надійні кар'єристи, продавці цукру, коньяку та ідей. З'явилися колишні дідичі з претенсіями на посілості й на право порішити. Вибухнули купці. Брязнули отамани.

Друг Левко ставив мене з одного ракурсу в другий, і я бачив тепер місто з усіх кутів, в усіх перспективних скороченнях, у найдосконалішому розтині. Місто мало верх, поверхи і дно. Я виразно бачив його шари, немов на оголеному урвищі, де позначено одна над одною геологічні породи, немов у склянці коктейлу, профіль якого значить міцне, солодкаве, гірке, легке й густе, всіх забарвлень, посмаків та місткости.

Місто мало не один, а два, двадцять, двісті двадцять осередків. Воно було відосереднє, воно було ексцентричне всіма можливостями спантеличеної механіки і закипілої хемії. Атом кричав і рвався. Кожен липнув до будь-що тіснішої купи, але кожен при тому бажав дихати. Сума подихів давала атмосферу непереносну.

Над усім був надверх. Там сиділи, ходили і порядкували німці. Але вони теж не дихали як слід, бо мали свої вселенські турботи.

Під усім було піддно. І це були, властиво, ми. Ми єдині, хто тут більш або менш мав змогу розумно дихати.

Але нам, самозрозуміло, було найтяжче. Прихильників мали ми вже дуже багато, другові Левкові йшло розмірно легко, але тих справжніх провідників та організаторів, що їх так потребували ми для зцементування підпільної будови, не було сливе зовсім. Милі, симпатичні люди різного віку й стану дискутували навколо нас, жадібно пили принесену нами літературу, зверталися до нас із найрізноманітнішими своїми сумнівами, і ми на все намагалися вичерпно відповісти і сумнів по змозі розв'язати. Люди йшли від нас переважно задоволені, задоволені тією первісною, мовити б, робочою рівновагою, яка передує наступному сумнівові, невідкличному в процесі ламання світогляду. Ми намагалися бути універсальними, ми щедро пригорщами сіяли направо й наліво цей перший сурогат розгадок, і люди, повторюю, покищо були задоволені. Але не були задоволені ми самі, ані друг Левко, ані Василь Вербів, ані я. Бо ми знали, що сурогату надовго не вистачить, а затягнуте користування ним обернеться само проти себе. Ми потребували такої точки опертя, яка одночасно була б і підоймою, підоймою, що діяла б далі вже сама, без нашої допомоги. Практично це означало: будь що зробити тристалітню історію за максимум три місяці.

Максимум три місяці, і ніяк не довше, тому що хід життя в цій пересіченій місцевості наглив нас надзвичайно. Ми перебирали пляни розташування сил у місті. Всюди треба вкласти свої випробувані кадри, поки ті, що там сиділи, ще не обсиділися, ще не затвердли. Самозрозуміло, що у воєнних умовах найпекучішою була для нас проблема збройних сил, тобто в даному варіянті - проблема поліції. Існуюча "поліція порядку" була ярмарком, збираниною фарб, темпераментів та ношених по кешенях програм. На поверхні там командували генерали й полковники, які у війську Петлюри, у справжньому, полтавському, а не в оперовому варшавському, служили ще безвусими рядовиками. Лише нюхнувши дійсної війни, вони повиростали у власній уяві на еміграції до героїв троянського виміру і розмовляли не інакше як гексаметром. Я сам був свідком того, як у поліційному подвір'ї один з таких гекторів асистував з видимим задоволенням при заколюванні кабана. Коли операцію закінчено, він сказав до присутніх гордо: "Вигляд крови ніколи нас не лякав". Його, здається, й справді, принаймні за пашпортом, звали Олександер Ганнібалович.

Але це тим часом являло собою тільки буфонаду, на яку німці поважно не дивились і яку поважно не озброювали. Ми мали тут кілька наших галичан у рангах поручників, хлопців простих, але відданих організації і з природи активних, отож на випадок потреби перетворити параду балакунів на чорну працю партизанів ми мали за що зачепитись, і справа тут стояла не найгірше. Гірше стояла вона для нас у тій поліції, що являла собою справді щось реальне, тобто в німецькій поліції безпеки. Якщо у військових командатурах, польовій та місцевій, інститут перекладачів становив собою переважно наш кадр, здебільшого хлопці з розформованого легіону, і ми мали повний доступ до печаток і подібного, потрібного для вироблення різних документів, то в поліції безпеки ми мали єдиного нашого перекладача, який, самозрозуміло, не був у стані охопити всю розвідчу діяльність у серці ворога. Більшість цього роду постів там посідали люди, вірні старому закордонному проводові організації, які тепер діяли фактично в імені окремої, до нас гостро ворожої організації. Тож тут ми мали поважну прірву.

Органи самоуправління найкраще міг би я характеризувати за допомогою образу роззявленої пащеки, яка владно потребувала наситити її. Її конче треба було наповнити нашими силами, що їх ми не мали. Наш галичанин в обласній управі, щоправда, симпатик організації, дистансувався, проте всіма засобами від легальних взаємин з будь-чим, що могло викликати підозру з боку німців. Він мотивував це тим, зрештою, може, й слушно, що завжди повинен бути хтось нагорі замаскований до п'ят - на всякий поганий випадок. Боягузом ця людина не була, я знаю, що пізніше він пішов у лави нашої дивізії і відзначився в боях. Він був радше тим, що, стосовно до іншого подібного прикладу, Вербів назвав "львівський паничик".

Відділ освіти вхопив у свою жменю один волинський учитель з тієї породи, яку в нас удома називали "хрунями". Він сидів у кабінеті і розповідав місцевим наївнякам про шістнадцять куль, всаджених у нього польським атентатником. Одночасно він так зіспівався з головою міста, що любо було поглянути. Він був рожевенький і з дуже милою сивиною на скронях. Переважний фах його у відділі освіти полягав у повсюдному насаджуванні настоятелів з автономної церкви єпископа Олексія Громадського. Не останню ролю грав він також і в недозволі організувати "Просвіту", за допомогою якої ми сподівалися повести нашу пропаганду.

Я мав щастя спіткатися з цим людським примірником, коли ми втрьох, Петро Вишневецький, Хома Носенко і я, ходили клопотатися в голови міста у справі газети. Говорив Хома, Петро подавав окремі репліки, я взагалі мовчав. Тримаючися за свою старовинно-еспанського крою цапину борідку, відповідав нам батько горожан чистісінькою українською мовою. Дивився він при тому тільки на мене. Відповідав він так:

- На мою скромну думку, ця справа потребує широкого й всебічного підходу. Газета повинна відбивати настрої визволеного народу, бути

вчителем, порадником і вихователем у складній ситуації переходового періоду. Вона, як мені здається, не повинна бути вузько партійною. Я все моє життя боровся проти всякої виключности й фанатизму. Я вважав це, так би мовити, моїм святим обов'язком. Тепер, коли нас звільнено від большевизму, ми повинні особливо виявити нашу зрілість, довести, що ми можемо бути рівнорядними партнерами в новому порядкові в Европі. Газета має репрезентувати, так би мовити, бути рупором наших справжніх прагнень. Я радив би вам насамперед організувати союз журналістів, куди притягнути всі місцеві сили...

- І куди ні в якому разі не повинні бути допущені бандерівські бандити, - повчально вставив словечко професор з відділу освіти, який сидів поруч із головою й солодко-солодко всміхався.

- Так, - промовив голова, ввесь час і далі не зводячи з мене погляду. - Так, ми повинні суворо уникати всякої виключности й фанатизму. Я протягом усього мого життя...

Дозволу на газету ми тут не дістали.

Отже, ми потребували кадрів і ще раз кадрів. Ми й робили все можливе й неможливе в цьому напрямі, та колючі й звертисті були наші шляхи. Ми будили й кували народ як хто вмів. Вербів мав найбільший успіх серед студентів, зосереджених тепер в єдиному від німців дозволеному учбовому закладі: медичному технікумі. На них якось магічно діяла його манера вислову, його нерухомі чорні очі. Він, який тепер називався друг Гуцул, сидів оточений ними і говорив:

- Усі наші думки, наші почування, наші душевні здібності повинні ми віддати на одну мету. З думкою про Україну повинні ми прокидатися вранці, і з думкою про неї ми повинні засинати ввечері. Що я зробив сьогодні для України - це формула нашого підсумку кожного дня. Чи корисно це для України - гасло й дороговказ у кожному нашому найдрібнішому вчинкові.

Друг Гуцул не вимовляв слова, а їх вирікав. Це було його втілена природа. Коли траплялася на його шляху натура, нахилена до злету, до мрії, до духового напруження, він впливав на неї несхибно. Було в ньому щось від факіра, в цій згорбленій постаті з пронизливими очима й розвиненими щелепами. Коли він пізніше загинув на Полтавщині, то свою подорож з буття в небуття відбув він легко й чисто, немов розтанув.

Але спосіб Вербова-Гуцула був лише одним зі ста можливих. Лихом нашим було те, що з решти дев'ятдесят дев'ять ми не знали сливе жадного. Друг Левко і я страшенно близько відчували, що потрібне тут щось конкретне і в більшості випадків без жадного патосу й деклямації. Він, як і я, переконався остаточно, що місцева психологія, пропрацьована в горішньому своєму шарі вбивчою сталінською псевдопатетикою, зберегла у своїх глибинах неміренний потяг до якогось наповненого, повнокровного чину. Це дарма, що тут люди розмовляли й писали

шабльонами. Шабльон маскував спрагу виняткового, і виняткове ми мусіли видобути хоча б з-під землі.

Тим то всі ми аж ніяк не були вдоволені вислідом вербівської методи. Його кришталева душа діймала глибин лише там, де зустрічала собі відповідну. Так було в єдиному, суттю, випадкові. Матвій Стригач, Матюша, як називали його товариші, а за ними й ми, місцевий мрійник, закоханий у минуле рідного міста, візіонер його майбутньої величі, який ще за попереднього режиму укладав таємно якісь проєкти конституцій і перебудов, а тепер дістав такий поживний харч для свого постійно розпаленого мозку, - це виявився один-єдиний стовп цього роду, що ми на нього могли покластися повнотою. Ми й доручили йому організувати студентство в гурт, що дістав назву Союз українського націоналістичного студентства - СУНС. Він був тут у своїй стихії і працював палко й віддано. Щодо решти ми сумнівалися покищо. Вони були також запалені, говорили гарно, дискутували переконливо, проте ми відчували, що йдеться про поверхову гіпнозу, яку досить легко скинути при першому ж супротивному вітрі. Нам треба було коріння, а не пишних крон.

Дещо більше успіху мала жіноча ділянка. Тут діяла подруга Христя, давня товаришка Ірени ще з дому, дівчина в усьому їй протилежна: білява, шепелява, з млявою мовою і добра-предобра. Але вона вміла на своєму полі. Невдовзі вона видобула звідкись розкішну постать місцевої звитяжці, пані Олену С., замостянську міщанку з віковими властивостями козачки, де жадоба самовідданого чину так чарівно переплітається з амбітною владолюбністю. Пані Олена оточила себе дівчатами швидкими, червонощокими, гостромовними й надзвичайно спритними. Вже за місяць ми могли, не переступаючи меж скромности, ствердити, що каркас жіночої організації зарисовано чітко й уміло.

Стан нашої праці трапилася нам нагода зафіксувати, коли 18 вересня одночасно з Полтавою впав нарешті Київ і з цього приводу в міському театрі якось само собою відбулося свято. Не знати й досі, хто виявив до цього найпершу ініціятиву. Люди просто зійшлися й розсілися по місцях. З нічого виник касир, який продав перед тим через віконечко людям квитки, і з небуття відновилися контролери, які перевірили їх при вході. За лаштунками набилося повно акторського люду, що спонтанно почав вистроюватися й гримуватися, торкнулися смичків оркестранти, засяяло електричне світло з місцевої станції, що її большевики не встигли висадити в повітря. Прийшли уніформовані німці, прийшов фельдкомандант. Тоді врочисто вплила в залю міська управа на чолі з обласною управою в повному складі її трьох голів. Свято розпочалося.

Першим вилетів на трибуну наш галичанин з обласної управи. Він говорив обома мовами, але в обох випадках не вимовляв "р". Петро Вишневецький, який сидів поруч зо мною, спитав мене саме тоді, коли промовець перейшов до українського перекладу:

- По-яковськи це він говорить?

Я сказав, що по-українському.

- Шкода, - сказав Петро.

І слухав далі дуже поважно. Не зрозумів він, видно, ані слова. Проте йому дуже сподобалося, коли галичанин з трибуни гукнув щосили тенором:

- Бгехня то всьо, мегзенна бгехня!

- Добре сказано, - мовив уголос Петро.

І слухав далі.

Ми з Петром сиділи, вбрані досить уже пишно. Дорожні наші шати змінили ми на пристойні убрання, і Петро виглядав, як дипломатичний представник середнього розміру південноамериканської держави. Особливо личила йому малинова з чорним горошком краватка.

Ми слухали далі.

Виступив чолов'яга досить високого віку й зросту, з зовнішністю Тараса Шевченка, і заговорив повільною, але вправною німецькою мовою з подільською вимовою. Він сказав, між іншим: "Вір золлен дас ніхт хвергессен".

- Далебі розумію кожне слово, - сказав уголос Петро. - "Хвертайдігунг" значить "наступ"?

- Оборона, - сказав я.

- Ну, так це ж усе-одно. Кожне слово розумію. Страшенно імпозантний дядя.

"Дядя" й був Райнгардт, колишній і теперішній високий урядовець міста Б. Його слухали уважно. Почали слухати менш уважно, коли він перейшов на українську мову. Але володів він нею, треба віддати йому належне, знаменито.

І тоді раптом на сцену вийшов хор. Вийшли чоловіки й жінки, вони всі без винятку були вбрані в національні строї. Перед ними спиною до глядачів став диригент і підніс руки рвучким жестом. Розлинулося "Ще не вмерла..."

Стіни б-ського театру не чули національного гимну понад двадцять років. Небагато хто з присутніх знали взагалі, що це виконується. Але глядачі всі до одного почали підводитись. Пішов такий рух, що диригент спинив хор і, напівобернувшись, ввічливо чекав. Заля також стояла й чекала. Багато хто дивились на фельдкоманданта, і він теж підвівся й виструнчився вкупі з своїм супроводом. Тоді підвелася й міська управа в повному складі на чолі з обласною управою. Хор заспівав знову.

Диригент, що з першим разом узяв був дещо зашвидкий темп, тепер повів повільніше. В струнке врочисте голосоведення почали повільно доплітатися окремі голоси присутніх у залі. Я бачив, як люди на ходу блискавично пригадували слова. Я бачив, як старші підказували молодшим і ті теж несміливо вступали в звукову лаву. Проте ті, хто знали, знали по-різному. Неминуча спотичка виникла на тому місці, де одні

співали "наші вороги", а другі "наші воріженьки". Конечний розлад постав там, де одні вже переходили до фіналу, тоді як другі збиралися повторювати другу строфу. Схрещувалися невлад так само слова й наприкінці, коли одним здавалося, що в тексті стоїть "козацького роду", а другим - що "вкраїнського". Але під кінець з'єдналося вже багато, дуже багато голосів і пісня стрясала стелю будівлі.

Наш національний гимн має, властиво, нулеву кінцівку, він не дає змоги розгорнути його у фіналі поступовим уповільненням і одночасним посиленням звуку, до гідного в таких випадках вивершення. Крім того, постійною хибою його виконання в нас є стрімкий, сливе маршовий спосіб. Фахівці не раз пояснювали мені, що це робиться для того, щоб створити настрій бадьористи, але мені це пояснення ніколи не здавалося переконливим. Я завжди вважав, що пісня нашої душі потребує зовсім іншої, засадниче іншої інтерпретації. Таку інтерпретацію я почув тут уперше, з-під вдумливої руки незнайомого мені диригента, про якого я пізніше довідався, що він, українець родом, у приватному житті розмовляв виключно по-російському.

Гимн прозвучав, як хорал. Я виразно вичув у ньому тепер його маєстатичне закінчення. Оглянувшись по залі, я помітив багато інтелігентних облич, які напружено дивилися на сцену. Очима багатьох бігли сльози. Я не сумнівався, що переважна більшість присутніх так само в житті послуговується російською мовою, але тепер вони плакали від нечуваного зворушення. Я думав у цю хвилину про переказ, де в гру входить євшан-зілля.

Тоді я глянув на Петра. Я знав, що він не любить таких хвилин. Не виключено, що в такі хвилини він думає про щось смішне. Але на його обличчі я не вичитав чогось подібного. Він стояв просто, без жадного підкреслення, не випинаючися, не вирисовуючись, як це робив командний склад української поліції в одній з льож, генерали, полковники й їхні претенсійні дружини. Петро стояв просто, стояв так, як належалося в цю хвилину стояти.

Гимн закінчено. Усі шумно почали розсаджуватися по місцях. До мене зараз же підійшов наш співпрацівник, проєктований нами як перекладач для редакції газети, галичанин Марущак, і сказав мені пошепки, що актори за лаштунками збираються в концертовій частині виконувати якусь російську оперу. Це мене спантеличило, бо я справді не знав, що в цьому випадкові маю робити.

- Хто в них директор? - спитав я швидко.

- Вони самі не знають, - схвильовано відповів Марущак.

- Що сталося? - встряв у розмову Петро.

Я йому пояснив. Нараз він запалився надхненням.

- Ходім, - сказав він завзято. - Ходім, я їм покажу.

Ми сиділи з краю ряду, тим то нам легко було вийти з залі. Петро рішуче пішов уперед, я слідував за ним. Марущак поспішав за нами позаду.

- Яка така концертова частина? - ревнув Петро, широко розчиняючи двері за лаштунки.

В передпокої збилася чимала група акторів і танечників. Одна балерина, зодягнена під умовного лебедя, з брудними пачками на потворно вигнутих, ненормальних ступнях, глянула на нього роззявленими вугляними віями.

- А в чом дєло? - напівнахабно, напівперелякано спитала вона.

Але Петро визвірив супроти їй свої білі неподоланні вії і знову гаркнув:

- А в том дєло, що подати мені негайно програму виступів. Чули?

З гурту вискочив рухливий чоловічок і, підбігши до Петра, взяв його ласкаво за борт жакету.

- У нас приготована невеличка концертова частина, - заговорив він, - ми тут маємо кілька номерів...

- Які номери у вас тут?

- Спів, сольо й дуети, потім кілька танцювальних номерів...

- Ага, танцювальних номерів. Напевно, "Лебедине озеро"?

- З "Лебединого озера" тільки па-де-де і танок маленьких лебедят.

- Усунути. Негайно розібратись і розгримуватись. Що ще?

- Потім лист Татьяни з "Онєгіна"...

- Під три чорти. Під стонадцять кіп чортів. Розумієте, що це значить!

- Та звичайно, я розумію. Бачте...

- Під стонадцять кіп чортів. Повторити: під стонадцять кіп чортів.

- Ну, так, під стонадцять кіп. Я розумію. Ні, ми можемо перебудувати програму, і тоді...

- Негайно перебудувати. Що ви ще мали?

- Арію Хосе.

- Відставити. Хто був автор арії Хосе?

- Жорж Бізе.

- Жорж Бізе був паршивий француз, а ми перебуваємо з Францією в стайні війни. Ви не читали, як ми приймали Францію у вагоні в Комп'єнському лісі?

- Та звичайно, ви маєте слушність...

- Я завжди маю слушність. Прошу це запам'ятати на всі віки. Що ще у вас?

- Ще був... дует з "Баттерфляй"...

- Ага, це інша річ. Хто написав "Баттерфляй"?

- М-м-м... Пуччіні.

- Джакомо Пуччіні, - з готовістю пояснив виконавець тенорової партії, що вийшов так само наперед.

- Ага, бачте. Джакомо Пуччіні був італієць, а Італія наш союзник. Крім того, йдеться про розтління японської гейши, яка, як відомо, є теж нашою союзницею, з боку мерзенного американського моряка, який, як відомо, є нашим затятим ворогом. Це я дозволяю.

Оглянувши всіх збитих навколо нього в купу і при тому не почервонівши ані-ні більш, ніж він був взагалі червоний, Петро вп'явся раптом у танечницю в лебединому строї:

- Ти, так звана жрице Терпсіхори, чи спроможна ти пояснити тут присутнім, що значить "гейша"?

Дівчина на хвилину закаменіла з розтуленим під журнальну картинку ротом.

- Гейша? Так це ж зрозуміло. Гейша - це японська, ну, так сказати, ну, як би це сказати...

- Нічого подібного, чуєш - нічого подібного. Запам'ятай: нічого подібного. Запам'ятай, щоб потім могла розповісти своїм онукам, які в тебе безумовно будуть. Гейша - це дуже пристойна дівчина, яка тільки розносить чай і танцює. Інколи співає, але дуже рідко. Зрозуміла? Дуже рідко співає. А те, що ти думаєш, називається в Японії "ойран". Зрозуміла? "Ойран". Повтори.

- Ойран, - сказала танечниця плачучим голосом.

- Отож. І прошу мені більш ніколи не ображати наших гейш. Ви маєте самий лише дует?

- Так, - сказав тенор, стараючись бути на овиді.

- Ні, це мене не задовольняє. Наказую проспівати також обидві арії, вихідну і "Ясний дєнь желанний". Як це в українському перекладі?

- "Ясний день бажаний", - гукнула виконавиця, також підступаючи до гурту.

- Ось бачте. Чудово перекладено. Так от, співати мені. І то дуже бадьорими голосами.

- У нас дуже бадьорі голоси, - сказала співачка, дивившись Петрові в очі.

- І ще вимагаю Вагнера, - ревів Петро, не звертаючи на неї уваги. - Що ви маєте з вагнерівського репертуару?

Антрепренер оглянувся по присутніх.

- Хто має Вагнера?

Безрадні рухи рук. Петро:

- Як? Ви, сервуси Аполлона Бельведерського, ви не маєте у вашому репертуарі Вагнера? Наш фюрер тільки й робить, що мріє про Вагнера, а ми тільки й робимо, що підтримуємо його в цих шляхетних мріях. Вагнер? Подорож Зігфріда Райном? Заклинання вогню? Полет валькірій? Серенада Бекмессера? Оповідання Льоенгріна? Хор моряків? Увертюра з "Тангойзера"? Ви цього нічого не вмієте?

- Тангейзер, - несміливо сказала танечниця.

- Не Тангейзер, а Тангойзер, ти, прімавера вульгаріс. Ми вимовляємо: Тангойзер. Чула? Тангойзер. І взагалі - ляйтмотив золота! Тема меча! Шелест дерев із "Зігфріда". Ви не вмієте шелестіти з "Зігфріда"? Ні, не вмієте? Не можете?

- Я вмію арію Льоенгріна, - сказав співак, що стояв уже в безпосередній близькості від Петра.

- Ти вмієш? Якою мовою?

- Українською. Тільки українською.

- Де ти навчився?

- Я співав у хорі в Києві, коли цю партію виконував соліст Бобков.

- Бобков? Якою мовою?

- Українською.

- В якому році?

- В тисяча дев'ятсот тридцять третьому.

- І ти вмієш?

- Умію. Справді вмію.

- Добре, тоді я дозволяю тобі співати. Хто ще? Арію Штольцінга? Арію Вольфрама? Арію Ізольди?

- Ізольда не має арії, - почувся голос із задніх лав.

- Не має? Хто це сказав? Покажись.

До Петра протиснулася особа років сімнадцяти з величезними карими очима.

- Що? Ти твердиш, що Ізольда не має арії? Ти маєш нахабство виступати тут із цією тезою? Хто тебе навчив, кажи. Кажи мені тут зараз же.

Дивившись йому просто у вічі, дрижачим голосом проказала особа з великими очима:

- Бо опера "Трістан та Ізольда" написана в новій манері, де основна тональність модулюється... І взагалі тут не можна говорити про арії й ансамблі у звичайному розумінні слова, тому що...

- Ах, так! Так ти це знаєш. Чого ж ти мовчала?

- Бо я хористка.

- А що ти скінчила?

- Консерваторію в Києві. По клясі професорки...

- А сама ти співати вмієш?

- Ні. Я тільки можу пояснювати. Тобто я можу співати, але я не співаю так, щоб це звучало для залі як сольоспів. Я...

- Добре, я тебе прощаю. Всі чули? Ізольда арії не має, і це свята правда, присягаюсь одеською бігункою. Але хто має арію?

- Штольцінг має. І Вольфрам теж. "Вечірня зоря". По-німецькому буде "Абендштерн", - проказала консерваторка як по нотах.

- Дуже гарно. А як тебе звуть?

- Марія Білашицька.

- Звідки ти походиш?

- Я походжу з Києва.

- А де ти навчалась української мови?

- У нас був предмет у консерваторії.

- Тоді я задоволений. Так усі чули наказ?

- У нас є ще дует Одарки й Карася, - підскочила моторна жінка, вбрана у плахту.

- Це я забороняю категорично. Ані кацапів, ані хахлів. Співати тільки по-европейському. Чи ви чули щось про нову Европу?

- Чули, чули! - загув гурт.

- Отож. Співати по-европейському. За чотири хвилини підіймається завіса. Я чекаю.

І імператорським рухом обернувся Петро до виходу. Ми пішли за ним. Виходивши, я глянув на Марущака. Той не знав, що й думати. Але я сам не знав, що думати.

- Петре, - сказав я йому у фойє, - може, ця річ не така вже й погана.

- Яка річ? - велично спинившися, спитав він.

- Ця, що вони її хотіли виконувати.

- "Євгеній Онєгін"? Огидна.

- Але чому? Я не маю, зрештою, нічого проти...

- Я також нічого не маю проти російської культури. Але - "Онєгін". Друже мій Андрію, чи чув ти колинебудь оперу "Євгеній Онєгін"?

- Ні, я її не чув ніколи.

- Отож. Так і не чуй. Ворогові не бажаю. Кожен Сірко виє вночі з халабуди арію Ленського. Кожен провінційний кіт, виходивши на дах до місяця, верещить "куда, куда, куда ви удалілісь". Чи ти хочеш, щоб я тут на очах у фельдкоменданта і всієї нової Европи на колоснику повісився?

- Ні, я цього не хочу, Петре.

- Отож. А тоді - чи маєш ти до мене претенсії, що я заборонив "Запорожця за Дунаєм"? Так я ж зробив це з профілактичних мотивів. Невже це не зрозуміло!

- Зрозуміло, - сказав я. - Ходімо до залі.

- Так, - прорік Петро, - ми підемо до залі. Ми підемо до залі. І ми побачимо.

І ми пішли до залі. Завіса розсунулася. Ми бачили, що вона розсунулась якраз у той мент, коли над рожевою порожнявою оркестрової ями знялась колючкою борідка голови міської управи, який хотів був особистою присутністю за лаштунками довідатися, що, власне, сталося, що павза затягується так довго.

- Сиди, сиди, - сказав Петро дуже голосно.

Голова глянув у залю і справді сів. Почалася концертова частина.

Але на нас чекала таки несподіванка. По тому, як тенор і невимовної сили голосисте сопрано проспівали дует з "Баттерфляй", по тому, як вони обидва взяли наприкінці таку ноту, яка електрично збила всі порохи з усіх трьох ярусів театральної залі, і по тому, як фельдкомандант, а за ним і повний корпус місцевої самоуправи зняв неймовірну луну за допомогою долонь і горлянок, - вибігла зненацька на сцену, вибігла і спинилася посеред її в півзавершеному русі ота сама жвава співачка, яка

грозилася дуетом Одарки й Карася. Коли всі затихли, вона сказала тремтячим голосом:

- А ми вам проспіваємо народню українську пісню...

І тоді, зиркнувши порожніми від жаху очима в те місце залі, де, як вона гадала, сидів Петро і де він жадним робом не сидів, вона додала з тією задерикуватістю, яка з'являється в людини в її сузірні миті:

- А ви як собі хочте!

Майнувши своєю в шахові поля цяцькованою спідничкою, встигла вона ще перед тим, як зникнути, розпачливо прокричати:

- Музика Гулака-Артемовського!

- Ах ти ж паршучка, - рвонувся з місця Петро. Але він відразу ж знову сів, і я відчув, що він уже не так то й був незадоволений.

Співачка вийшла з-за лаштунків, високо підкидавши ноги в червоних чобітках, і вивела за руку дуже високого й худого чоловіка, який, бовтавши на всі боки приклеєними вусами, винувато посміхався. Перемагаючи острах, співачка почала оповідати страшенно дзвінким голосом:

- А ми проспіваємо вам дует із української оперети "Запорожець за Дунаєм", музика Гулака-Артемовського, коли Іван Карась повертається п'яний додому і ховається від жінки, бо я така, я б його віником добре нашпарила, от так-о (чоловік з наклеєними вусами при тому винувато всміхнувся і вклонився), а потім я його знайшла, а він ще ховався, цю річ треба взагалі грати з повним ансамблем і з хором, а тут приходжу я, і ви зараз послухаєте, що з цього вийшло, і взагалі це перша українська оперета.

Потім вони обидва нерухомо застигли на авансцені і оркестра вдарила прелюдію.

- "Звідкіля це ти узявся..." - несамовито заверещала жіночка в плахті, заверещала, проте, повнозвуким голосом.

Ми слухали. Худий, немов кістяк, чоловік, з якого тонкими сталактитами звисали і жупан, і шаровари, виявив, зі свого боку, несподіваний громобійний бас. "Так що ледве вже на возі...", рокотав він, намагаючися при тому зробити свій голос смішним, при чому партнерка показувала на нього в цю хвилину всіляко пальцями, вимагаючи від нас, щоб ми обов'язково сміялися. Але смішно було не це. Смішною була прірва між чудом природи, чудовим голосом, що лився й розливався, і поганим мистецтвом, яке намагалося виповнити прірву між собою й цим голосом. Голос рикав, рвав, метався, голос розносив усі уявні перегородки, які нібито існують між рампою та глядачівською залею.

- Ну й голосина, - сказав Петро, вже не звертаючи ні на що уваги.

Фельдкомандант був підвівся, ми бачили це, він устав і спробував озирнутися по залі.

- Сиди, - гаркнув Петро.

І фельдкомандант сів. Дует лунав далі.

Коли в оркестрі докінчилися всі запозичені з Моцарта музичні способи і на глядачів наприкінці вилилася чисто українська радість, виконавиця жіночої партії вклонилася, а тоді визивно крикнула знов таки в те місце, де вона сподівалася Петра:

- А що!

- А нічого, - закричав Петро з зовсім іншого місця.

- Отож дивіться, - сказала вона, розгубившися по залі поглядом і ткнувши в першого-ліпшого пальцем.

І тоді вона павою відійшла зі сцени.

- Ні, далебі добре, - говорив Петро.

Я не знав, що за сльози витирає він з очей: сльози сміху чи зворушення.

- Гей, ти, - сказав Петро на Марущака, - біжи зараз туди і поклич...

Марущак, який сидів перед тим зігнувшись на власне коліно, хотів уже випростатись і бігти, тим більше що по залі розляглося електричне світло антракту, - але я спинив його рухом руки (хоч і дуже не любив вживати цих жестів) і сказав до Петра:

- Чоловіче, хіба ж не краще покликати її з усіма разом, коли ми увечорі...

- Добре, - сказав Петро, не дослухавши мене, - клич її на вечір.

Марущак побіг.

- Що тобі, Петре? - спитав я, нахиляючись до нього.

- Нічого, - сказав він. - Вона мені подобається.

- Дуже добре, але чого ти на мене гніваєшся?

- Ні, - сказав він і світло на мене подивився.

Прибіг Марущак і похапцем доповів, що "панна прийдуть, лише під умовою, що її не будуть силувати розмовляти пласко".

- Ти сказав їй, що її ніхто до цього не збирається силувати? - гукнув Петро.

- Самозрозуміло, - сказав Марущак і сів.

- Щось такого, - почули ми за нашими плечима.

Ми - Петро, Марущак, Хома Носенко і я - обернулись. За нами сидів рівний ряд юнаків. Вони дивилися на нас і обливали нас презирством.

- Що таке? - не зрозумів Петро.

- Я й сам не розумію, - сказав похапцем Марущак і гостро глянув на позаду сидячих.

- Що значить: щось такого? - не вспокоювався Петро.

- А це значить, пане, те, - сказали хлопці ззаду розмірено, - що ми дивуємося з вашої поведінки. Так, пане.

Петрові здалося спершу, що він не дочув. Він обернувся назад на повне обличчя й перепитав:

- Що таке?

- Ми сказали, пане, - відповів один, який, очевидячки, відповідав за всіх, - ми сказали, пане, - тобто ми хотіли сказати, що ваша поведінка не відповідає нормам, прийнятим у...

- Ах так, - сказав Петро і щиро на них задивився. Він навіть сів на своє крісло задом наперед. - Поясніть же, поясніть, о, поясніть.

- Ми вам можемо пояснити, пане, - сказав поважний молодий чоловік, виймаючи з кешені якісь нотатки й зазираючи туди. - Якщо ви хочете справді слухати, що ми думаємо про вашу поведінку, то насамперед вона не відповідає національній етиці з огляду на те, що особи жіночої статі, які належать до української національности, не можуть бути трактовані з погляду...

- Це що - мельниківці? - спитав мене Петро, обертаючись.

- Якщо б, пане, ми й були мельниківці, як це ви називаєте, то все одно самий факт неідеалістичного ставлення до невідомої нам ближче жінки вже самий із себе збурює нашу ментальність і спричинює в нас почуття законного обурення, тому що жінка - це майбутня мати дітей, що виховує їх на свідомих членів української нації, і тому якщо хтось інсультує жінку, то це скидається радше на дифамацію і повинно викликати справедливу реакцію з боку...

Петро сів глибоко у своє крісло задом наперед, відкинувся, розплющив на промовця очі і сказав так:

- Стиць моя радість. Так це ви мене вважаєте за такого, який здатний принести українській жінці неприємні хвилини? І ви справді мельниківці, про яких я чув не раз, що вони хотять самостійної України, тільки якось не так хотять, як хотять її інші нормально дорослі люди?

- Пане, - сказав молодий чоловік так само рівно й не підвищуючи тону, - ми боремося за самостійну соборну суверенну українську державу на основі ідеалістичного світогляду і волюнтаристичного наставлення супроти всіх життьових процесів, негуючи демолібералізм і мобілізуючи всю нашу емотивну атмосферу навпроти матеріялістичного...

Петро склав руки докупи і задумався. Опонент чемно мовчав, вичікуючи, поки Петро перестане думати. Але Петро думав. Тоді, вирішивши, Петро сказав до нього:

- Добре, я беру свої слова назад. Що я, власне, маю взяти назад?

Той глянув у свої записки і сказав:

- Ви повинні, пане, відкликати не окремі слова, а ціле своє наставлення. Йдеться про засаду націоналістичного світосприймання, а не про окремі детайлі, які...

- Детайлі? - перепитав Петро.

- Так, детайлі, прошу я вас. В активно наставленому до життя світогляді не сміє бути...

- Не сміє, - сумно сказав Петро.

- Так, не сміє. І про це, властиво, йдеться, що якщо взяти відоме речення з Макіявелліго...

- З Макіявелліго? Може, з Чезарого Борджого?

- Ні, з Макіявелліго. Сказано, що людина з провідницькими рисами вдачі повинна бути одночасно левом і лисом. А оскільки наш великий

гетьман Богдан Хмельницький так само сказав, що нехай одна стіна з другою зудариться...

- І що буде? - спитав Петро.

- Нічого. Він сказав, що одна впаде, а друга зостанеться. І в цьому, власне, мудрість великого будівничого нашої держави...

Невідомо, чим би скінчилася ця зворушлива дискусія, якби в цей мент до нашого ряду не підійшла ота сама хористка з великими очима. Вона підійшла рівно й простягнула Петрові руку довгою лопатою.

- Будемо знайомі ближче, - сказала вона. - Ви мене кликали?

- Ні, - сказав Петро, підводячись, - я лише просив вас прибути сюди і сісти з нами. Але ці шановні господарі кажуть, що я хотів вас образити, і тому я не зовсім певен, чи...

- Хто каже, що ви мене хотіли образити? Ви кажете? - звернулася вона до рівного ряду хлопців позад нас.

Почавши червоніти і червоніючи дедалі потужніше, головний з них сказав:

- Ні, ми не твердили, що цей пан хотів вас образити. Ми говорили лише про теоретичну можливість, коли, як сказано в Ле Бона, у творі "Маса і провід", що у випадку звиродніння еліти...

- Де ви мешкаєте? - спитала дівчина, видивившись на них на всю широту своїх бездонних очей.

- Ми мешкаємо в різних місцях, пані. Мій ось цей товариш, наприклад, мешкає вулиця Симона Петлюри, шістнадцять...

- Я думав, ви з Праги, - з неприхованою люттю сказав Марущак.

- Ні, пане, ми не з Праги, ми місцева молодь, яка тепер, у цей грізний час війни і подібних подій, які вносять у біг історії апокаліптичні зміни, і коли...

- Ага, - сказала дівчина, обернувшися різко до Петра. - Так усе в порядку. Ви мене не образили. Навпаки, я хотіла сама вам сказати щось, що скидається на каяття, але я не звикла говорити в умовах, коли виникає можливість, що хтось може кожної хвилини перебити...

- Ні, пані, - сказав хлопець позаду, - ми замикаємо уста.

І він справді замкнув уста і зробив рукою знак усім, хто сиділи в його ряді, після чого ті також дисципліновано замкнули уста.

- Так я можу говорити, - сказала дівчина.

Задній мовчки, не розтулюючи уст, хитнув головою.

- Добре, - сказала дівчина і сіла як слід поруч із Петром. - Тоді я говоритиму. З ваших слів за лаштунками я зрозуміла, що сьогодні така доба, в якій потрібно переоцінити те, що вчора здавалося абсолютним. Правильно?

Петро не встиг нічого сказати, але зате задній підняв мовчки руку. Скільки дівчина не бачила, що діється ззаду, він підсунув руку з її лівого боку. Дівчина глянула на руку, тоді на нього і звеліла:

- Говори.

- Ні, я не хочу говорити, - сказав швидко той. - Я тільки хотів сказати: правильно.

- Ну от бач. Ви так гадаєте, що правильно? Добре. Так от, я дуже щиро прагну переглянути свою власну поведінку, тому що за попередніх умов я, за певними логічними зіставленнями, вирішила була, що мені варто віддатися розпусті.

- Як? - перепитав Петро, глянувши їй в очі.

Я озирнувся навкруги. На щастя, заля гула своїм власним життям, на нас жадної уваги не звертаючи. Тоді я заспокоївся і почав прислухатися з цікавістю.

- Розпусті, - сказала дівчина, дивлячись на обох нас, а також на Носенка, що сидів збоку від мене. - Хоч мені вісімнадцять років, але я нічого не боюся. І оскільки навколо мене існувало таке становище, за якого може бути тільки добре і нічого поганого, як принаймні говорено щодня в радіо, я й вирішила, що, що б не робити за такого чудового режиму, все буде оправдано вищою мораллю. Ось так. Ну а коли я сьогодні почула ваше звернення до нашого колективу, в якому ясно відчувалося, що не так воно добре, як досі здавалося, я відчула в своїй душі роздвоєння. Роздвоєння тривало довго, хвилин дванадцять приблизно. Потім я вирішила, що треба на щось рішитися, бо неможливо жити з двома душами. Отже, тепер кажіть.

Петро знову не встиг нічого сказати, як із заднього ряду простягнулася рука.

- Кажи, - сказала дівчина, - але знай, що твої висновки для мене всеодно що пху.

- Чому? - спитав я, не втримавшися.

- Тому, - сказала дівчина, війнувши на мене очима, - тому що цей пуцвірок, який сьогодні в новому вбранні виглядає на дорослу людину, є насправді молодший за мене і є син моєї господині, в якої я тепер мешкаю. Я сама бачила, як мама його била.

Рука здригнулась і ще настирливіше випнулась наперед.

- Ну, кажи вже.

- Я скажу, - сказав хлопець із тремтячими губами. - Поперше, мене мама ніколи не била, бо вона мене не так виховує. А подруге - а подруге, я забувся.

- Отож. Ліпше мовчи. Але й я, зрештою, сказала все, що хотіла. Я потребую тепер твердої моральної підстави.

- Ага, - сказав хлопець іззаду.

- Що таке! Хто тобі дозволив говорити! - скрикнула дівчина.

- Ні, я використав попередній дозвіл. Я згадав. Я вже маю що сказати.

- Говори.

- Відмовитись.

- Від чого відмовитись?

- Від розпусти відмовитись.
- Хто це тобі сказав?
- Це я сам виснував. І мама б моя теж так сказала б.
- Ти певен?
- Певен. Я знаю мою маму.
- І ви так думаєте? - спитала дівчина Петра, глянувши при тому на мене.
- Гм, - сказав Петро, - а як ти думаєш, друже Андрію?
- Я думаю, що треба відмовитись, - сказав я якомога м'якше й жартівливіше.
- От бачте, - скрикнула дівчина радісно. - Я й сама думала так. Тільки що я не мала потрібного обгрунтування.
- Ну, добре, - зібрався нарешті з думками Петро. - А для чого ж ти, чорти б тебе вхопили, робила такі штуки?
- Для різноманітности, - сказала дівчина, - виключно для різноманітности.
- Ну і що - приносило це тобі радість буття?
- Ні. Не приносило. Було дуже нудно. Я ввесь час відчувала, що я для цього не створена.
- Так якого ж дідька робила!
- Для різноманітности. Але я пообіцяла собі, що негайно кину, як тільки трапиться переконлива нагода.
- Ну - і?
- Нічого. Я вас тільки запитала.
- Добре. Забороняю.
- Слухаюсь.
- Але насправді слухаєшся?
- Насправді слухаюсь. Можна мені привести сьогодні на вечір мою подругу?
- А хто твоя подруга?
- Одна балерина. Вона теж хоче відмовитися від розпусти.
- Добре, приводь. Що ви будете пити?
- Ми будемо пити шато-ікем. І кахетинське також.
- Непогано. Але будете пристойно поводитися?
- Так пристойно, що й не описати.

Рука висунулась наперед.

- Кажи, - сказала дівчина.
- Я, - сказав хлопець, - мав би бажання вам гратулювати.
- Гратулюй, - сказала дівчина, простягаючи назад руку.
- Ну, добре, - сказав Петро, - але чи відчуваєш ти бодай згризоти сумління?
- Ні, - сказала дівчина, - я довго думала над тим, що це таке. Це належить либонь до точних категорій, а точні категорії я знаю тільки в музиці. Наприклад, октава, яка складається з...

- Добре, - сказав Петро, дивлячись на неї, - але якщо людина вирішує більше не грішити...

- Правильно, - сказала дівчина, - це можна пізнати тільки порівнянням. Я діялектичка.

Тут діялектичці довелося замовкнути, бо сцена розверзлася, і в порожній простір впурхнула танечниця, вбрана під лебедя. Але танцювала вона під музику не Чайковського, а Сен-Санса, і тому всі ми були задоволені.

- Це моя подруга, - сказала дівчина захоплено. - Це та сама, що теж хоче перестати віддаватися розпусті.

- А як тебе звуть? - спитав Петро, дивившись на сцену.

- Мене звуть Марія Білашицька.

Таким робом Марія способом, для мене неймовірно неможливим, почала бути нашою.

Під час вечірки, яка відбулася безпосередньо по тому, я не звертав уваги ні на кого, бо був заклопотаний першим числом газети, яка мала з'явитися найближчими днями. Бо газета таки виходила, і то виходила, не зважаючи на всі колоди, нам поперек дороги кидані.

Сталося це так. Дозьо Василишин, наш галичанин, який служив одним з перекладачів у фельдкомандатурі, спромігся при одній нагоді напоїти одну важливу персону до такого степеня, що о другій з половиною годині ночі ця гідна особистість почала (щоправда, в дуже вузькому товаристві) горловими звуками викрикувати: - "Гох Україне! Цум тойфель Гітлер!" Тут же вона, ця персона, підписала наказ про безумовне передання панові такому ось і такому (ім'я дуже легко потім можна було вставити) місцевої друкарні з шрифтами (кількість...) і з лінотипом ч. (...) у вічне й нероздільне, під страхом смертної кари в разі порушення, володіння. "Чума, кат, пранцювата проява бери Росію, - кричав при тому достойник, - я ненавиджу Росію, я ненавиджу Німеччину, я ненавиджу Францію, я люблю тільки Фінляндію. Але нехай живе Україна!" І підписав. Підписав неслухняною, але твердо готичною рукою. Підписав синім атраментом. Підписав і впав під стіл, з-під якого його добував уже не Дозьо Василишин.

Цей останній прийшов до нас і мовчки поклав папір на стіл у нашому конспіративному мешканні.

Тоді все вже пішло дуже просто. Носенко переніс за допомогою нових друзів шрифти знову туди, куди їм належалося, і тоді ми пішли і врочисто зламали печатку, накладену фельдкомандатурою в перші дні окупації. Друкарню відчинено, директор сів на своє місце, де не взялися два коректори, старший чоловік і молодша жінка, збережені ще з часів, коли в цій самій друкарні видавано "Б-ську правду" чи щось подібне, лінотипіст сів за клявіятуру, метранпаж озброївся лінійкою, і - газета почала робитися.

Перше число мало вийти, отже, за пару днів після свята в театрі. Вийшовши з приміщення і чекавши на всю кумпанію, ми стояли перед будівлею, присадкуватим провінційним ампіром, пофарбованим у білу фарбу, звищеним дещо у розмірах за вечірнього освітлення. З порталу вибухали дедалі нові гурти місцевих громадян. Гамір стояв у нічному повітрі. Лишалося всього півгодини до поліційної години, і Петро нетерпляче тупав ногою. Але тоді з'явилася ціла купа театральних дівчат і молодиків. Одні з них негайно зробили навколо нас затишну медову соту, деякі інші трималися осторонь, бажавши показати, що вони, як вільні мистці, є самі по собі. Проте й ці скоро до нас приєдналися, тому що Петро створив навколо себе щось для цього відповідне. Підійшовши Марія до нього, показала широким жестом:

- Ви, Господь вас знає, як вас звати, оці мої подруги теж зрікаються.

- Чого зрікаються? - спитав Петро, який щосили старався не розгубитися.

- Вони зрікаються розпусти. Не вірите? Спитайте їх самих.

- Ми зрікаємося розпусти, - прогули дівчата з темряви.

- Чули? Отож. А щодо мене, то прошу не турбуватися. Я прийду взавтра як ні в одному стьоклишку.

- Добре, - сказав Петро. І тоді він озирнувся на мене. - Але ти, дівча рясна і на вгороді верба красна, ти либонь не будеш увечорі...

- Що я не буду ввечорі! Не буду казати, що я відмовилася?

- Тобто - будеш казати?

- Авжеж буду.

- І твої приятельки будуть?

- Будемо! - загуло з темряви.

- Добре. Але якщо пішло на істотні, так би мовити, запитання - чи схвалять ваш учинок оті хлопці, що стоять отам у дуже глибокій темряві?

- Ми схвалимо, - почулося з дуже глибокої темряви.

- Ми проти розпусти, - долунало до нас із ще дальшої темряви.

- А що! - звившися в динамічний знак запитання, вигукнула дівчина з ім'ям Марії. - А що! Чи я не казала? Ах-ах-ах!

Ми всі тут мимохіть озирнулися. До нас наближалася фельджандармерія. Ще здаля сяяли фосфором пофарбовані літери на грудях її.

Йшло двоє. Йшли вони розміреними кроками. Вони наче коливалися в нічному оманному повітрі, наче були й не були, але вони йшли далі, йшли поступово, йшли на нас.

- Ага, - перша закричала Марія, - так ви все таки йдете. Добре. Гаразд. Гей, ви, почім ківш лиха!

- Цен мінутєн біс поліцайштунден, фройляйн, - голосом Мемнона сказав один з них, правий збоку.

- Ах, зо! - сказала Марія таким голосом, який би сховав у тумбу десять Мемнонів. - Ходіть сюди. Я маю бажання з вами розмовляти.

Вона сказала це по-німецьки. Поліцаї постояли десь там на розі і повернулися. Вони підійшли й спитали щось Марію. Дальша розмова відбулася на тому найвищому, несподіваному для...**

...уважно. Вам тільки й треба це: придивитися дуже уважно до обставини, яка стосується до вас дуже близько. Це й усе. Решта станеться сама собою.

- Так що, - напружено сказав я, мимохіть намагаючись його затримати, - треба мені чи не треба виявляти ініціятиву?

- А це вже судіть самі, - мовив він ухильно, і я далі не бачив його очей у темряві, бачив самі вилиці.

- Усе ж таки скажіть, - наполягав я.

- Не знаю. Судіть самі. Судіть самі.

І він зник, розтанув на середині мосту.

По той бік мав стояти вартовий мадяр. Я чекав хвилину, мавши всі підстави сподіватися конфлікту. Але була тиша.

Була тиша й у моїй душі. Вся ця розмова була, щоправда, вже з наступного, вищого кола моєї розповіді. Я, проте, невхильно знав, що рано або пізно вона має торкнутися цієї сфери.

На такому порозі я хочу тим часом і завершити першу частину моєї історії.

МАРКО РОБЕРТ СТЕХ

А ЩО Ж ДАЛІ?

Контури ненаписаних розділів "Мертвих більше нема"

Із лаконічних начерків сюжету ненаписаних частин "Мертвих більше нема" можна здогадуватися, що другу частину роману Ігор Костецький задумував побудувати на основі поліфонічного переплетення декількох основних сюжетних плянів. У першу чергу він збирався надалі прискіпливо стежити за долею та внутрішнім розвитком головного героя, галичанина, учасника похідних груп бандерівської фракції ОУН, який опинився на "східних" (відносно Галичини, себто зазбручанських, колишніх підрадянських) землях України в провінційному місті Б. (прототипом якого було, найімовірніше, рідне місто Костецьких Вінниця)

** *У цьому місці записок друга Андрія, які перебувають у моєму посіданні, бракує кілька сторінок. Їх утрачено в одній винятково небезпечній пригоді, і я їх взагалі ніколи не читав* - Г.П.

в умовах німецької окупації. Крізь призму контактів з місцевим населенням, намагань активізувати українське життя й організувати самоврядування, у спілкуванні з іншими активістами ОУН, а врешті в конфронтації із щораз брутальнішою реакцією окупаційного режиму й у свідомості постійної смертельної загрози набирає форми та еволюціонує його наставлення до фундаментальних дилем його дій і життєвої ситуації, насамперед ідеї України, якій він свідомо вирішив присв'ятити себе, пожертвувавши особистою безпекою та нормальними людськими мріями, - України як теоретичної концепції й України як реального суспільно-політичного організму, в якому йому доводиться знаходити для себе місце і функціонувати. Внаслідок цієї еволюції міняється його розуміння суті процесу "творення" "нової" України й ролі в цьому процесі політичної сили, з якою він пов'язаний (західноукраїнської за світоглядом і менталітетом ОУН), а також і змісту його власної життєвої місії.

Загальну схему розвитку почуттів персонажа супроти реальної України, а точніше супроти "сходу", з яким він стикається вперше, Костецький лаконічно накреслює у своїх записах трьома реченнями: *"Перша днина: Дай дяді здрастуй (як я зненавидів Схід)* (ідеться про сцену, знайому читачам з першої частини роману - *МРС*). *Друга днина: Будинок з гербами (як я покохав Схід)* (епізод з другої частини, пов'язаний зі знайомством із представниками "старих українських родин" - *МРС*). *Третя днина: Передайте тим, хто послали вас (як я знайшов Україну)"*.

Вирішальною точкою і початком глибшого усвідомлення особливих сили і цінності українського "сходу" в загальній концепції України, якою герой оправдує свої дії і, суттю, своє життя, стала зустріч з Петром Вишневецьким у першій частині роману. Оцей епізод настільки важливий в контексті твору, що автор думав повертатися до ключової сцени з розділу 23 (плину думок-видінь в уяві героя, коли він дивиться на сплячого Вишневецького) в пізніших розділах, про що свідчить наведений дальше уривок "Тема впертости повторно", чи то інший варіянт розділу 23, чи то, може, варіяція на цю саму тему, яка мала з'явитися в іншій частині роману. У будь-якому випадку цей текст - свідчення особливої уваги Костецького до трактування мало не месіяністичної інтерпретації українського визвольного руху як стихії "новіших варвар", мовляв: *"...Я бачив весь світ, його сучасне й майбутнє. З одного боку були вони, Москва, Сталін, його гумово-сталевий режим. Вони виривали все з корінням, і були вперті, досягавши мети. Ми ж були ще новішими варварами, які приходять потім, які спихають з дороги тих, хто були покликані лише робити чистку, і закладають нове царство. [...] Ні, ми були варварами добрими й вірними. Ми хотіли свободи й творчости. Ми хотіли показати на нашому національному прикладі, яким прекрасним може стати ввесь світ, де перекинено мости від минулого до майбутнього, де люди живуть своїми свобідними гуртами..."*

Записи Костецького вказують, що внаслідок конфронтації з реальністю "сходу" та осмислення жахливих подій війни, в поліфонічному переплітанні різних сюжетних плянів і ліній (хаос перехідного періоду, наприклад, *"авантура з грабуванням колгоспу";* заснування й діяльність української газети[1]; взаємини з місцевими людьми різних суспільних прошарків та поглядів, зокрема із аристократичним родом Таназевичів; стратегії стосунків з окупаційною адміністрацією, в якій, крім німців, є також інші національності (мадяри, русини); враження від кампанії винищення євреїв; зустрічі та конкуренція з представниками фракції мельниківців тощо), особисте розуміння основних мети та ідеї України в головного героя починає радикально відрізнятися від "офіційної концепції" ОУН, мовляв, *"герой протиставив офіційній концепції України нову, виплекану у взаємненні із східняками: концепція витривалого українця; держава потрібна, але не конечна; бути ввесь час на сторожі себе, бути готовими до кожної можливости; бути людиною, що українським генієм зможе опанувати світ; Київ як прототип-метр, як земля, до якої на хвилину припадає Антей; якщо Україна не вийде в світ як своєрідність, то нехай краще взагалі її не буде, бо ганебно було б повторювати політичний чийсь варіянт держави; врахувати здобутки революції; шукати синтетичної України. Але провідника теж дати переконливо"* (А хіба, між іншим, дещо аналогічні роздуми не мали б бути й сьогодні в центрі дискусій українських політичних сил, які хочуть об'єктивно оцінити дійсність сьогодення й далекозоро глянути в майбутнє України? В цьому сенсі ключові аспекти роздумів Костецького про устрій "нової України" залишилися, на жаль, не написаними).

В іншому рукописному уривкові усвідомлення конечності переглянути політичну програму оунівців поєднане з осмисленням особистої ролі персонажів, учасників похідних груп, які визнають приреченість їхніх особистих доль (із чим, зрештою, поєднана ідеалістична концепція, закладена в заголовок роману і викладена в його перших реченнях: безсмертя людського духу, - та чи в містичному сенсі вічного життя душі? чи продовження наших земних дій у хороводах майбутніх поколінь?). *"Усвідомлення того, з якими катастрофічно-невистачальними засобами прийшла організація на Велику Україну і хотіла її опанувати ("наш рух - всеобіймаючий", ця думка іронічним лейтмотивом пронизує свідомість героя протягом кількох сторінок). Герої збираються*

[1] У цій сфері Костецький мав безпосередній досвід реальних обставин за німецької окупації, позаяк в роках 1941-1942 він "очолював редакцію газети "Вінницькі вісті", де друкував матеріяли з мистецтва, культури, вірші, переклади", а після його вивезення на примусові роботи до Німеччини редактором газети став Михайло Орест (Зеров), з яким Костецький згодом дружитиме також і в еміграції (Ю.А.Зінько, П.С.Григорчук "Заклади культури та освіти Вінниччини в умовах нацистської окупації (1941-1944 рр.) // П.Т.Тронько (гол. ред.). Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. - Вип. 26. - К., 2004. - С. 231).

й сміються з цього приводу. Кожен визначає, ким би він був у державі, причому обирають найнезначніші професії. Потім тверезий голос: один з провідників нагадує, що цього ніколи не буде і ніхто з них ніким не буде в державі. Чому? питає один, з трудом відриваючись від ілюзії. Бо наша роля тільки - віддати своє життя на погній. І Боже борони будь-кого з нас бодай на міліметр перевищити свою ролю, Боже борони хоч у думці посміти дорівнятися до когось із тих кращих і розумніших, хто прийдуть по нас і на наших кістках ставитимуть нове життя. Уявити себе командирами й будівниками - було б для нас найнебезпечнішим, воно принесло б тільки горе і нам, і нашим ближнім..."

У цій ідеї, здавалося б, самозасліпленій утопічним видивом *світлого* майбутнього, в якому "кращі й розумніші" "на кістках" самовідданих героїв-жертв "ставитимуть нове життя" (погляд, між іншим, на перший погляд (та тільки на перший погляд) подібний до комуністичної ілюзії "раю на землі", якою намагалися обманути цілі покоління громадян СССР у *мирні* (але розорені внутрішнім терором тоталітарного режиму) часи "будівництва соціялізму"), міститься й пояснення глибоко обдуманої психологічної стратегії *героїв* безпощадно брутальних обставин воєнного часу, яка єдина дозволяла учасникам таємних груп збройного підпілля, забувши про цінність особистого життя, не дати себе зламати під тортурами нацистів чи енкаведистів або самому вкоротити собі віку, щоби не зрадити товаришів. Оця, з точки зору нашої егоцентричної, зацикленої на особистих інтересах й ілюзорних "іміджах" власного "я" епохи, несучасна, самозасліплена стратегія, без сумніву, могла б багато чого навчити тих із нас (не кажучи про політиків і всякого роду провідників), які бодай мінімально хотіли б піднятися над обмеженість слабких та напівреальних за самим своїм визначенням конструкцій наших самозосереджених особистостей. У цьому (дивись уривок "Розмова ОУН-івців") й інших творах, побудованих на аналогічних мотивах (наприклад "Тобі належить цілий світ"[2]), Костецький натякає, що реальні герої визвольних змагань наслідували у своїх діях архетипову модель самозречення - Христа.

Урешті-решт, як і більшість справжніх учасників похідних груп ОУН, а то й узагалі українського підпілля, персонажі роману "Мертвих більше нема" гинуть у нерівній боротьбі. Про головного героя це відомо вже з першого речення тексту, а хіба ж можна чіткіше сказати читачеві із самого початку, що суть роману не у фабулі, не у хвилюванні про те, "що далі", не в поворотах сюжету й звичній читацькій насолоді слідкування за розгортанням дії, а в чомусь принципово іншому? В чому саме? На це питання у випадку "Мертвих більше нема" не може бути однозначної відповіді. Незавершений текст відкриває перед кожним читачем спроможність

[2] *Дивись інтерпретацію мотиву "наслідування Христа" в новелі "Тобі належить цілий світ" в статті: Марко Роберт Стех. Стиль // Ігор Костецький. Тобі належить цілий світ (Київ, 2005). - С. 172-174.*

самостійного доповнення цілісної картини, сформулювання незалежних висновків (ба в цьому ж, мабуть, і полягає інтрига читання незавершених (та водночас до кінця додуманих!) текстів). Без сумніву, одна із чільних спонук-спокус, які роман ставить перед нами, - це спонука *виходу за межі,* намагання піднятися понад наші уявлення про цілу низку концепцій. Поза межі уявлень про Україну і її характер (націоналістичну чи культурно або й колоніяльно залежну, етнічно монолітну чи багатонаціональну, - а щодо останнього, цікавим, та, на жаль, не розвиненим мотивом роману мала бути участь євреїв в українському підпіллі, про що свідчить великий уривок "Розмова з жидом", де, між іншим, заторкнене й питання назви "єврей" чи "жид": адже це друге в Західній Україні, як у Польщі, було єдиним позначенням цієї національної й релігійної групи та не несло в собі негативного підтексту); поза межі дихотомії й неминучого нібито конфлікту між розумінням "національного" і "вселюдського"; ба, зрештою, як на це натякає заголовок роману, текст спонукає до медитації над темою виходу за межі земного людського життя й переходу за кордони смерти, де (за Костецьким?) вона має втрачати владу над людиною, позаяк "мертвих більше нема..." Та який конкретний зміст автор мав на увазі, формулюючи заголовок свого твору? Навряд чи будь-коли знайдемо задовільну відповідь на це питання. Мабуть, не випадково записи Костецького про дальший розвиток сюжету "Мертвих більше нема" обриваються в місці, де мав би відбутися несподіваний поворот усієї дії, й кінчаються енігматичним реченням: *"Неждана розмова на мості. Початок зовсім нової лінії повісти".*

м.Торонто

ГЛІБ ПОДОЛЬСЬКИЙ

МЕРТВИХ БІЛЬШЕ НЕМА*

Збережені фрагменти другої частини роману

ТЕМА ВПЕРТОСТИ ПОВТОРНО

І от тепер, коли Петро Вишневецький, мій відсьогочасний побратим, солодко спав, вивернувшися своїм червонющим обличчям просто до сонця, я мав можливість звернутися знову до теми, що так багато обходила мене в моєму житті. Я усвідомлював її тепер у нових аспектах її розвитку. Це - тема впертости.

* *Зберігається правопис автора. - (Ред.)*

І я тепер збагнув, що практичне здійснення кожної ідеї залежить тільки від ступня впертости того, хто її провадить у життя. Перемагає той, хто є впертий навіть тоді, коли на застосування впертости, здається, вже немає жадної надії. Так перемагав на моїх очах своєю впертістю Сталін, перемагав повсюдно й тотально. Це лише його послідовна, нелюдська, надлюдська впертість у прямуванні до мети спричинила те, що ось цей розкішний екземпляр нашого українського роду, оцей незрівняний Петро Вишневецький, людина з прізвищем засновника Запорозької Січі, не сумнівалася ані в тому, що Сталін в усьому мав рацію.

Але як же мені переконати тебе, Петре, в протилежному? Де мені взяти сил, де позичити мені впертости, що її явно не вистачало до моєї природної? Я запитував себе про це без кінця, дививши́ся в червоне м'язисте обличчя мого товариша долі. Якби я вмів, я впоював би йому свої думки, свою віру так, як робить це звичайний гіпнотизер на провінційному сеансі для охочих. Але я не вмів цього. Я був тут сам-один у своєму повному безсиллі проти сили титанічної інерції, що її розгукали віки історії і в залізні шлюзи впроваджували царі й комісари.

Та ось прийшло до мене ще одне збагнення. Я відкрив раптом, що впертість як така - байдужа до мети. Вона здійснює лихе й добре без різниці свого ставлення. І я подумав: а що було б, якби впертість поєднати з метою святою, з метою благою?

Большевизм - найупертіша річ, думав я. Найупертіша в усьому світі річ. Вона звиває найневгнутіших і зафарблює масову душу потрібною їй барвою. І цьому рухові опертися, як здається, не може ніщо. Проти нього повставали наші селяни, проти нього билися білі росіяни й держави Антанти. Він завжди перемагав. Він ухилявся, знинався, улесливо посміхався, підхліблював, дурив, відтягував час, але він перемагав. Розбитий на шматки за оці місяці, він зберіг собі все таки виховану ним тут народну психіку, і в цій психіці він, поза всяким сумнівом, робитиме й далі працю на свою користь, використовуючи тупі помилки супротивника, які, як я тепер остаточно переконувався, є неуникненними.

Але чи ж кожен супротивник большевизму мусить справді бути тупим, мусить справді робити ті помилки, які йдуть большевизмові на користь? Коли я думав тепер про Захід, я приходив до дедалі песимістичніших висновків. Я не був знайомий достатньо з теоріями, які висувають проблему циклічности, проблему вмирання культур. Але я всім моїм серцем вичув тут, прийшовши на Велику Україну, що про вмирання говорити тут ще дуже й дуже рано. Тут усе пашіло здоров'ям, пашіло гоном жити й дихати. Не бракувало тут і впертости, тієї великої впертости, яка творить історію. Отже, справа була в тому, щоб зібрати все це докупи, але ще більше в тому, щоб по першому досягнутому успіхові негайно досягати другого, не давати опам'ятатися нікому: ні ворогам, ані самому собі. І будь упертість байдужа, але не байдужою є мета. Большевицька

мета - порожня. Режим, який намагається вирвати Бога з душі, вже в своїх засновках сам себе засуджує. Людина не може бути повноцінною людиною, відчувавши себе тільки в межах цих полів, цих чотирьох стін буття. Я знав це, я вірив у це, я був переконаний у тому.

Так, це було моє відкриття. Йшлося вже не про вмирання старої культури, до якої я в цю хвилину, в оцих блідожовтих степах був, правду кажучи, безмежно байдужий. Ішлося вже про змагання варварів між собою, і то варварів, з яких одні несли порожнечу, а другі початок нового життя.

Зо мною діялося щось дивне тієї хвилини над сонним Петром Вишневецьким. Цих думок мені ніхто ніколи не формулював, вони складалися самі з себе і лягали одна на одну, як витесане й пригнане каміння стрункої будови. Я бачив весь світ, його сучасне й майбутнє. З одного боку були вони, Москва, Сталін, його гумово-сталевий режим. Вони виривали все з корінням, і були вперті, досягавши мети. Ми ж були ще новішими варварами, які приходять потім, які спихають з дороги тих, хто були покликані лише робити пістку, і закладають нове царство. Нічого не хотіли ми оминати в цьому нашому новому царстві. Ми приймали старі світи з його культурами, з його християнством, з його Церквою, бо нам, здоровим і спраглим справедливости й щастя для всіх людей, ніщо з цих старих інституцій не загрожувало. Ми не потребували замінювати християнство поганством, як це робив Гітлер, пізній виквіт старого світу, і як замінювати християнство псевдонауковими догмами, як це робив Ленін із Сталіним, ранній виквіт новітнього варварства. Ні, ми були варварами добрими й вірними. Ми хотіли свободи й творчости. Ми хотіли показати на нашому національному прикладі, яким прекрасним може стати ввесь світ, де перекинено мости від минулого до майбутнього, де люди живуть своїми свобідними гуртами.

І тому я був байдужий також і до тих думок, що почали були розвиватися й у нашій організації незадовго перед війною і тут, на великоукраїнському грунті, стали пізніше за причину до нового розколу. Деякі занадто темпераментні з нас наполягали на тому, що з большевизмом можна боротися лише досконалою соціяльною програмою. Я не був тут ні за, ні проти. Зрештою, що я й розумівся на соціяльних проблемах, коли мій мозок жив зовсім іншою емотивною атмосферою. Ні, ці проблеми вирішать колись покликані, і вирішать у конкретних обставинах вільної держави. Для мене справа стояла значно простіше - для мене особисто. Я мав бути тільки впертим. Тільки впертим. Тільки впертим. Якби я тут передчасно поляг, упертим мав би бути мій наступник, за ним його наступник, без кінця, без кінця. Наша смерть уже не являла б собою трагедії людини, яка з земною оболонкою втрачає взагалі все. О ні, це був би ланцюг, це був би нескінченний ряд, де початок й кінець є тайна, але тайна прекрасна, тайна відвічного добра.

І тому, не бувши певним, чи можуть мої записи бути чимсь іншим цікаві для майбутнього мого читача, я певний, проте, в одному: вони можуть стати корисні для моїх наступників, які конче мусять довідатися, як я вдосконалював свою впертість.

Мої записи - про техніку впертости.

РОЗМОВА ОУН-ІВЦІВ

- Ось про жертву. Знаєте, що мені сказав учора професор?

- Професор N.?

- Атож. Він сказав, звичайно, якщо хлоп так дурний, що йому нема нічого віддати суспільству, то йому залишається віддати власне життя.

- Ну і що ж? Ти образився?

- Та ніби ні. А втім.

- А втім, трошки шкрябнуло.

- Трошки шкрябнуло.

- Нічого, - поважно сказав Личменюк. - Він може думати собі так. Але він не має рації, якби прийняв навіть те, на чому ми тепер стали після конфлікту з...

- Так, не має рації, - сказав Мікльош. - Люди вірять, що хтось їх викупить своєю кров'ю. Вони вірять через роки й віки, і все не приходить той, що має викупити. Але мусить, врешті, прийти, віра не може лишитись без здійснення, інакше це не віра, а блуд. Віра ж не може бути блудною. Істина одна.

- А, крім того, - промовив Гуцул, вкладаючи останній деталь до револьвера і загвинтуючи, - я б не сказав, що нам нема чого більше віддати для суспільства. Он Мікльош грає на скрипку, а Василишин починав, я знаю, студіювати на політехніці, а з того-о чудовий кооператор був у свій час.

- Панове, - сказав Владика, - а чи не здається вам, що це все трохи тхне блюзнірством?

- Чому? - мовив Мікльош, ясно дивлячись йому в очі.

- Він сам сказав: слідуйте за мною.

- Хто?

- Він, Христос.

- Таж єсть, якщо не помиляюсь, ціла книга про наслідування Христа. Томи...

- *Imitatio Christi* Томи Кемпійського, - сказав Пантрубок, який студіював теологію...

ВІДВІДИНИ ІРЕНИ У ЛЬВОВІ

ГОСПОДИНЯ помешкання, відчинивши, глянула спершу хмуро, але потім, відразу засвітившися, назвала мене моїм справжнім ім'ям і широко відчинила двері.

Я здіймав у передпокої верхній одяг. На мене пахнуло домашнім запахом затишно веденого домашнього господарства. Було найчистісінько. Я відчув раптом щасливим.

- У нас хтось є, - сказала Іванка. - Ти будеш втішений.

Я причісувався перед дзеркалом.

- Хто - ось зараз забачиш, - любо й по-домашньому увиваючися, відповіла Іванка.

Я зайшов до вітальні. На канапі сиділа Ірена.

Вона сиділа, підобгавши ноги під себе, але я негайно зауважив, що вона була вбрана в новесеньку сукню і, що головне, панчохи на її ногах вилискували, вилискували чудесним каштановим виблиском.

- Що є, - спитав я дуже поважно від дверей, хоч усе в мені сміялося на це видовище, коли вона запихала свої модні ноги під подушки на канапі і збивала подушки так, щоб постало навкруг неї щось незрозуміле й пухке.

- Нічого, - затурбовано говорила вона, і ще далі запроторювала свої ноги, і тоді, коли вже все приблизно пристойним було, сказала мені, простягаючи лопатою свою негнучку руку:

- Ну, здоров будь.

Так, неначе між нами ніколи нічого не було. Але що, до чорта, між нами могло бути. Нічого, аж геть нічого. І вечір ми провели прекрасно, спогадуючи і розтікаючися в незначному.

Ірена і спортовець. Мимолітнє її кохання. Вона з героєм інтимна. Приховані страждання.

Патетична сцена жидів. Делегація львівського митрополита в Шептицького.

Ірена мала повертатися за тиждень. Я приблизно за два.

РОЗМОВА З ЖИДОМ

(по вечірніх сходинах у зарічковій частині міста)

Я йшов в абсолютній темряві, крутою вулицею цієї зарічкової частини міста, що скидалася далеко більше на село. Я йшов у напрямі мосту. Зненацька праворуч від себе почув я голосну гутірку. Розмовляла молодь, неприродно грімкими голосами в цьому морозному вечорі. Я став мов зачарований, бо розмова велася російською мовою, мовою, яка стала від певного часу в моєму житті фатальною, як отой кошмар, який треба конче опанувати, інакше він тебе задушить повнотою.

- Куда, дєвочкі, - пролунав дзвінкий український голос.

Щось відповіджено. Я розібрав ім'я Валя.

- А гдє Валя? - голосно розляглося запитання.

Більш глибокий дівочий голос щось відповідав, солідно й багатомовно. І тоді знову я почув:

- Ана прійдьот сєводні пожьже, ана тєперь СУНС посєщаєт.

Я намагався будь-що розібрати в цьому, чи було воно сказано вороже, чи з кпинами, чи ще якось негативно. Але лихого відтінку я не відчув, хоч як був готовий почути негайно ж за інформацією виразне прокляття. Ні, дівчина говорила про факт як про самозрозуміле. І я зарахував це на наш безумовний актив. "СУНС посєщаєт", тобто "СУНС відвідує", це так говорилося, неначе мова йшла про відвідини кіна чи ще чогось щоденно-конечного. Браво, націоналісти, думав я.

В чудовому настрої пустився я наділ і перейшов міст.

Переходивши його, я навіть пожартував з мадяром, який там чатував з рушницею.

- Нем тудом, - сказав я, хоч він мене нічого й не питав, - нем тудом.

Він тільки поправив у себе на плечі автоматку, але рух цей був явно дружній. - Отож, - сказав я вголос, - отож.

Я прийшов додому рівно о восьмій годині вечора. Рівно за півгодини в мої двері застукано. Я гукнув. Моя господиня ввійшла з трошки занепокоєним обличчям, і зразу ж за нею стояв несподіваний гість. Він був літній, лисий, дуже погано вбраний, але з розумно-пронизливим зором. Я негайно прознав у ньому жида.

Ми спинилися один перед одним і якийсь час стояли, як два людські екземпляри, Богу духа винні в нашій тисячелітній ворожді. Тоді я попросив його сідати.

- Дякую, - сказав він, але стояв далі. - Я хотів би вам сказати дещо важливе.

- Прошу, - відповів я. З чемности я також стояв. По тому мені спало на думку, що він моє стояння може прийняти за мовчазну вказівку на те, мовляв, я хочу закінчити з ним розмови якнайскоріше, і тоді я сів. Але й з цього свого руху не був я задоволений, бо відразу мені здалося, що в ту хвилину я нагадую німецького зондерфюрера, до якого прийшли з відвідинами місцеві прошаки. Націю мого гостя я шанував і тому, сівши, сказав наполегливо:

- Прошу сідати.

Він сів тим клясичним способом, про який кажуть - "сів на краєчок крісла".

Я слухав. Тоді він заговорив:

- Ви, мабуть, здивуєтеся, що я прийшов саме до вас. Я й справді не можу вам вичерпно пояснити, чому я прийшов до вас. Але я сподіваюся, що ви відразу це зрозумієте, коли я почну викладати предмет моєї розмови.

Уже з цих перших слів я був зачарований його бездоганною українською мовою. Літеру "р" він, звичайно, вимовляв, як то й годилося його расі, невпевнено й кульгаво, але за те - що за синтаксиса, що за добір слів, що за мелодія! Я не міг уже опертися цьому чарові й, відкинувшися на бильце крісла, слухав мовчки його, неначе якогось казкороба. А він

говорив далі, незручно мнучи в руках те, що служило йому за накриття для голови:

- Я прийшов до вас ось чому. Я не хочу нічого підмальовувати і скажу лише, що, як ви й самі знаєте, нашому народові загрожує смертельна небезпека. Ви, напевно, читаєте розпорядження німецької влади. Треба бути дуже наївним, щоб не зрозуміти з цих розпоряджень про переселення наших родин і про організацію гетто, що нам готується просто масова смерть. Отже, так.

Він передихнув. Я слухав далі.

- Само з себе зрозуміло, - вів він далі, - що перше враження, яке мусить у вас постати, - це те, що я прийшов до вас примазатися, щоб бодай моє єдиничне жидівське життя врятувати. Як то говориться в старих руських билінах - бодай на сімена.

Він глянув на мене і, безпомильно переконавшися, що старих руських билін я ніколи не читав, сказав раптом:

- Таж ви галичанин, у вас же пшецєж (він підкреслив це слово), у вас друкувалися переклади билін. Їх робив доктор Василь Щурат, я це знаю, бо я старий друкарський складач, і у двадцятих роках я мав можливість бачити багато західноукраїнських старих і нових друків. Їх було повно в київській бібліотеці і по видавництвах, з яких приходили до нас замовлення.

Він не дивився на мене, але я чудесно відчував, як йому залежало в цю хвилину на ефекті.

Та вже наступної миті збагнув я, що йшлося йому не про хвилевий ефект, від якого, можливо, залежало його особисте життя, лише про ефект відвічний, такий ефект, якби то, приміром, Ной, що досконало провидів у своїх синах можливості йти або шляхом породження нових потужних народів з Яфетового коліна, абож стежкою простого побутового хамства, хамства з Хамового роду, - говорив до них просто, тихо й мудро. І цей мій відвідувач говорив до мене просто, тихо й мудро:

- Але не в тому річ, чи були биліни друковані українською мовою, чи ні. Річ у значно більш глибокому. Почну з нас. Ми були либонь найбільш винні в тому, що між слов'янами й нами залягла ця ворожнеча. Мої прабатьки були орендарями в цих місцевостях, і вони тяжіли громіздким ярмом на шиї сільського українського народу. Те, що гайдамаки нищили їх дикими способами, і те, що сторіччя перед тим робив це саме Кривонос, є либонь незрозумілим з погляду нашого сучасного уявлення про гуманність, але як реакція народна, як відрух повсталого за свої права затурканого хлопа - це зрозуміло й, може, навіть виправдано. Тим то й незгодний я з нашими старозаконними, які поминають Хмельницького у своїх молитвах "незлим тихим словом".

Він тепер подивився на мене одверто. І тому що мені вже точно вважалося, що він думає, мовляв, я навіть цього не знаю, що останнє речення

він цитує з Шевченка, я навадився перервати мій олімпійський стан зверхника і сказав - сказав, звичайно, дуже по-дурному:

- Це з "Заповіту".

- Так, із "Заповіту", - підхопив він, швидко на мене глянувши. - Це з "Заповіту", і це цитувати треба щоразу, коли людина хоче розплакатися й не має ніяких підстав для того. Я спостерігав це не раз на різних зборах ваших земляків. Нє тут. У Москві я це спостерігав. Зберуться, співають "Заповіт" і плачуть. І що найцікавіше - другий куплет при тому не співається. Ви знаєте другий куплет. Він, одверто кажучи, безбожницький.

Це правда. Я пригадав цей другий куплет. Я не пам'ятав його в усій цілості, але там були такі приблизно слова, як - "понеси на Чорне море, а головне, що а (мені вони клеїлися з польським "а дотихчас"), мовляв, "я не знаю Бога". Це було прикро, справді. І я запитав свого співрозмовника:

- А ви - ви вірите в Бога?

Він усміхнувся багатозначно. І він сказав на це таке:

- Знаєте, це питання складне. Добре, я вам відповім так, як я думаю, без жадних скривлень. Я вірю в Бога. Але я не вірю в нього, як у щось, що є тут з нами. Я не вірю в нього тоді, коли я думаю над тим, що трапляється на нашій землі таке, що, про нього думавши, я здригаюсь від жаху.

- Я пласко сказав, - вів він далі, - я пласко сказав, що це питання складне. Це - просто ніяке питання. Для нас принаймні. Ми, наш народ, не маємо права вірити в Бога. Не маємо ніякого, мовити б, морального права.

- Чому? - спитав я, живо зачіпнутий цим твердженням. І я спитав одверто, безпосередньо, вкладавши в питання і цікавість до мого несподіваного партнера, і цікавість до того, що, зрештою, про все це думаю я сам.

- Чому? - промовив він тихо. - Та дуже просто. Бо ми нагрішили. Ми нагрішили так, що - ви либонь це читали не раз, - він Бог, нас наважився тяжко покарати. Що він і зробив тепер.

І тепер він глянув на мене. Цілком одверто. І я зрозумів, що питання про Бога йому ставити, - це все-одно, що питатися в сліпого про те, як уранці грає роса на комишах. І я вже хотів спинитися в моїх розвідках про релігійність його душі, коли він провадив далі з усією безжалісністю до самого себе і до свого випадку, так би мовити, народного випадку взагалі:

- Ми збочили, мій дорогий пане, ми збочили. Ми пішли кривим шляхом. Все, що вам в'яжеться з поняттям жидівства: комерція, дбання про добробут тіла, турбота про успіх при тому чи при тому режимі, - це все не відповідає дійсності. Ні, ні, в нас, у справжніх, це не так. Ні, не так.

Він проковтнув слину і говорив швидко далі:

- Мусить бути щось украй неприємне, чим наша вдача вражає інших. Може, навіть не вдача, а радше наша зовнішність. Я вважаю за дуже правдоподібне те, що загальна до нас ненависть має грунтом саме цей естетичний несмак, який ми викликаємо в европейської християнської

людини. Річ тут не в тому, що нас ненавидять тупі й брутальні дурні, якими ввижаються ці народи багатьом з наших сторонничих мудреців. Ні, серед ненависників нас було багато людей, які з повним об'єктивним правом заслуговують імення геніїв людства. Це факт незаперечний.

Він уже не поглядав на мене, а говорив, дивившися просто перед себе й, очевидячки, дедалі більше й більше заглиблювавшися в свої думки. Я слухав його з великим напруженням.

- Звичайно, допускавши думку, що у своїй масі ми народ неприємний, відношу цей факт до тієї царини, де лежать коріння народної долі. Араби дуже подібні до нас расовим типом, так само вірмени, зрештою, багато оцього жидівського можна знайти в зовнішності й так званих чисто европейських народів. Подивіться на деякі типи італійців, французів, еспанців, сучасних греків. Але інтернаціональна ненависть падає тільки на нас самих. Ось тут, якщо хочте, й лежить моє релігійне відчуття нашої долі. Щось ми мусіли зробити, якось не так повестися, не тепер, в останніх сторіччях, а від самого початку, з біблійних часів.

- На світанку нашої історії виступили ми вже як народ виключний, - говорив він тихим, але по-своєму врочистим голосом. - Ми були егоїстами, ми перші почали ненавидіти інших. По тому серед нас були великі люди, великі гуманісти, але інерція уявлення про нас як про виключних залишилася у світі, залишилася з отого зафіксованого нашого міту. Я не знаю, чи повинні були ми подбати свого часу про відновлення нашої національної держави. Думаю, що радше ні. Між нами було багато обдарованих, саме обдарованих для асиміляції по інших народах, вони несли в собі фермент для збагачення довколишньої культури і дали Европі таки справді багато.

- Дуже багато, - сказав я щиро.

- Ви погоджуєтеся з цим, чи так? - спитав він мене, раптом усміхнувшися.

Я повторив з усією наполегливістю:

- Дуже багато. Я твердо переконаний, що західня культура не була б такою великорослою, не прийми вона в себе вашого елементу... До речі, - урвав я себе, - якої назви бажаєте ви для себе з наших уст? Я знаю, що слово "жид" звучить у цих краях образливо, але там, звідки я родом, ваші земляки, навпаки, ображаються на прийняте тут слово "єврей". Вони самі називають себе тільки "жидами", і це слово цілком офіційне в польській мові, без жадного понижувального значення.

Він швидко махнув рукою.

- Назва не має аж ніякого значення. Можете називати мене, як вам зручніше. Зрештою, слово "жид" лише через умовність набрало тут негативного значення, само ж із себе воно означає ніщо інше, як зфранцужену вимову назви одного з наших найбільших історичних племен. Тож мова про жидівський елемент европейської культури. Отож.

- Але це позитивне, - вів він далі, - те позитивне, що ми вклали, живши між іншими національними спільнотами, не поглинало собою того таки геть недоброго, що ми спричинювали серед цих інших одночасно. Я свідомий цього дуже ясновидно. Ми почували себе таки кастою, і в серцях наших жило презирство до всього - нежидівського. Я вже говорив, що особливо допекли ми ось тут, між слов'янських народних масивів. І ось тепер заподіяне нами обертається проти нас у таких жахливих і потворних формах.

- Так дозвольте тепер сказати вам про дійсну мету мого приходу, - сказав він ще тихіше й, дочекавшися, що я кивну головою, промовив так:

- Я вам скажу щиро й без усяких викрутасів: я вважаю себе за українця. Я став українцем і цілком свідомо, з переконання, як то стають комуністом, або монархістом, або вегетаріянцем, але я став українцем також, мовити б, емоційно. Я справді люблю українське, люблю його і вірю в його великі можливості. Коли в певний період здавалося, що навіть під комуністичним режимом тут піде все своїм особливим шляхом, я поступово прийшов до висновку, що в моїй душі обидва ці начала, тобто переконання й почуття, зійшлися в одній точці і визначили мою особисту долю. Своїх дітей віддав я до української школи, вони виростали в українському оточенні, старша донька вийшла за українця заміж, а один із синів став українським учителем. Сам я, як вам уже сказав, довголітній друкарський робітник, і останні вісім років я працював тут у місцевій друкарні. Я переїхав з Києва, покинув працю у великому місті і змушений був жити дуже непомітно, тому що - не дивуйтеся! - мені загрожували репресії за український, як це тут називалося, буржуазний націоналізм.

Я глянув на нього й сказав:

- Так, я про ці речі чув.

- Це, звичайно, парадокс, - підхопив він, - парадокс, можливий лише в потворній сталінській системі. Але так воно було. Видатна мовознавка Олена Курило була жидівка. Я сам складав її книгу "Особливості говірки села Хоробричі". Її заарештовано за український націоналізм і знищено. Я був причетний також до складання роману Костомарова "Чернігівка", передмову до якого написав знаний історик Гермайзе. Це була праця блискучого ерудита й глибокого українського патріота. Він був так само жид, його поставили на політичний процес спільно з багатьма представниками старої української інтелігенції, і слід по ньому відтоді теж пропав. Десятки й сотні з нашого племени стали талановитими українськими журналістами, вчителями, інженерами, кооператорами, мистцями, вони вливалися в лави нової інтелігенції, витворюваної з корінного населення, і доба була вагітна небувалим розквітом.

- Я захоплено й схвильовано спостерігав цей процес і намагався брати в ньому участь по змозі моїх сил та здібностей. Наша участь давала, як мені здавалося, запоруку того, що стара ворожнеча, розвивана з провини

обох сторін, лягає в гріб, у труну і що принаймні для частини нашого народу відкривається можливість увійти в націю нового типу, увійти нормальним шляхом, шляхом чисто творчим, без того, що за старою звичкою прийнято називати жидівством - у негативному, самозрозуміло, сенсі. Я не знаю, якою буде доля сіоністичної держави в Палестині, але про себе я знаю точно, що, якби я пережив цей нечуваний час вогню й взаємного нищення і дочекався постання вільної України, я не поїхав би в землю своїх містичних предків, а лишився б тут, в оточенні, яке стало мені реальною плоттю й кров'ю.

- Ось тепер, коли ви вже знаєте, хто я такий, я й хочу звернутися до вас із моєю пропозицією.

Він поправився на своєму кріслі, сів трошки глибше і промовив:

- Я знаю, що ви подаєте себе з Кам'янця-Подільського, з огляду на більшу безпеку вас, галичан, на цих землях. Це, звичайно, дещо наївний спосіб маскування, тому що дедалі більша кількість із числа місцевих пристосуванців буде вступати до німців на шпіонську службу, і тоді вам ховатися буде вже неможливо. З усією жорстокою одвертістю мушу вам сказати, що на вас, галичан, черга прийде відразу ж по нас, жидах. Це для мене не підлягає ніякому сумніву. І німці, і комуністи, що працюють тут приховано, і російські великодержавники - всі вони мають однакову підставу ненавидіти вас і, кожен із своєї рації, нищити вас спільними силами. Я певен, що дуже скоро настане час, коли вам і тим з місцевих, хто належать до вашої організації, доведеться йти в найглибше підпілля. Так от, моя пропозиція полягає в тому, що я хочу йти в підпілля разом з вами.

Я від несподіванки підвівся з місця і пильно глянув йому в очі. Він також дивився просто на мене.

Але я вже привчився швидко впоруватися з раптовим здивованням, і майже відразу ж я йому сказав:

- Ну так, звичайно, я не міг би від вас заховати ані мого походження, ані моєї приналежности до організації. Перше ви безпомильно, як добрий знавець мови, впізнаєте з моєї говірки, а друге заключуєте цілком логічно з факту мого перебування тут. Але, дозвольте вас запитати, на якій підставі ви вважаєте мене за людину, компетентну вирішити питання про вашу участь у нашому рухові? Таж у нас теж є свої старші й молодші, є зверхники, й є рядові боєвики. Що вам говорить за те, що я не є звичайним піхотинцем руху?

- Ну, - сказав він, засміявшися, проте якось сумовито, - для мене не підлягає сумнівові, що в цій околиці ви найавторитетніша людина. А що ще важливіше - ви розумна людина. Можете бути певні, що розумну людину жид вичує завжди несхибно. Не забувайте, що я як-не-як усе таки жид.

Він перестав сміятися й мовив:

- Вибачте, що я говорю так одверто. Звичайно, я міг би хитрувати, вдавати, що нічого не знаю про вашу вагу в організації, про вашу

відповідальну ролю. Але скажіть самі: не здалося б вам хіба це підозрілим? Ні, я не хочу бути нещирим. Мені все відомо, і я ще раз наполегливо підношу свою пропозицію. Я можу вам бути досить корисним тому, що я фахівець усього друкарського процесу, від складання до коректи й ревізії, вмію ходити й коло машини. А вам же доведеться випускати дуже багато видань.

З цими словами він підвівся теж.

- Я прошу вас тепер не казати мені ані "так", ані "ні". Певний час ми ще маємо. Самозрозуміло, ви мусите порадитися зі своїми колегами. Ви повинні розвідати про мене, переконатися, а це важко робити на незнайомому або малознайомому для вас терені. Я тим часом іду, а коли ви вважатимете за потрібне увійти зо мною в контакт, я завжди до ваших послуг. Я хочу...

Він спинився.

- Я хочу - нехай це звучить і трохи патетично, - я хочу виконати свій український обов'язок до кінця. Повірте мені: я не менше чекав під совєтами на цю нагоду, ніж сотні й тисячі природних українців.

- Добре, - сказав я й потис йому руку. - Так ми й зробимо. Де я вас мусів би шукати?

- Це дуже важко сказати, - відповів він. - Я не ночую майже ніколи тепер вдома, щоб не бути захопленим репресією зненацька. Але я вам регулярно щотижня буду якось нагодою переказувати, де мене можна знайти. А прізвище моє Кушнірович.

- Кушнірович, - повторив я. - Я називаюсь Андрій. А як вас на ім'я й... по батькові?

- Мені при народженні дали старовинне ймення, - сказав він, знову всміхаючися: Леввій. До 1934 року мене звали Лев Михайлович, але тоді, змінивши місцевість, я жив під іншим ім'ям: Фаддей Францович.

- Але тепер ви знову Лев Михайлович? - спитав я, й собі всміхаючися.

- Так, - сказав він, - тепер я можу бути Левом Михайловичем. Але за ці роки я, по правді кажучи, так звик до Фаддея Францовича, що було б трудно відзвичаюватися. Звіть ліпше Фаддей Францович.

- Гаразд, - сказав я.

- Ще ось одна річ, - сказав він і відвернув зір. - Я скажу це дуже швидко, тому що зближається година, а мені треба йти хвилин двадцять п'ять. Це коротка справа. Я маю доньку. Це моя єдина дитина, яка ще лишилася коло мене.

- А де інші? - швидко спитався я.

- Син - учитель, перебував перед війною в Казахстані, - відповів він. - Другий син був в армії, а друга донька загинула з дружиною місяць тому, під час останньої гестапівської акції.

Мені тяжко вже було реагувати на людське горе, стільки я його надивився останніми роками. Проте, мушу признатися, що тут мене таки стрясло. І я сказав йому тихо:

- Ви хочете цю доньку врятувати?

- Так, - сказав він і підняв на мене очі. - Я хочу будь-що переправити за Буг, до так званої Трансністрії. Румуни не чіпають наших, вона собі там дасть раду. Йшовши на рішучі дії, я хотів би вже бути хоч за її долю спокійний. Вас не вражає прикро така перечулена батьківська турбота?

- Ні, - сказав я, - жадною мірою. Ми ж усе таки не звірі.

- Я це знаю, - сказав він. - Я це дуже твердо знаю. І тому я й дозволяю собі оце єдине моє до вас чисто приватне прохання.

Я відповів:

- Всіма від мене залежними способами я намагатимуся сприяти її втечі.

- Дякую, - сказав він просто. - До побачення.

Я стис йому руку, і він щез.

Ще того самого вечора почали ми радитися в цій справі з НН. Наші погляди врешті звелися до спільного знаменника...

(Про жидівство з погляду героя. Дальші взаємини з К. Він дає знати про своє місце перебування, і відбувається друге з ним побачення. Розповідь про долю інших друкарів-жидів: Пустельник і Богомольний утекли до Трансністрії, Йогельсона вбили німці в самій друкарні. Переправа доньки К. до Трасністрії. К. обіцяє при першому закликові бути на місці. І він додержує слова. Підсумки: бракує ще Юди. Дивно, що досі ще його не було. Українець Ю.Б., який і виявляється пізніше зрадником. Але спершу він ще відбуває подорож до Галичини, на вишкільні курси.)

В РУКАХ НАЦИСТІВ

ІРЕНА ніколи не була гарною. Все своє життя вона була кострубатою. Але тут вона раптом розгорнулася. Я шалено відчув непоємну красу цієї жінки. Відчув її й кат, в якому ось заговорив мужчина. Він підвівся з-за столу. Я стежив за всім найточніше. Він підійшов до Ірени і страшенно тихим голосом почав їй щось говорити.

- Авжеж, - сказала Ірена, яка по-німецькому розмовляла досконало. - Я мала чоловіків. Ух, яких чоловіків. Ти б навіть загойдався, якби всіх їх побачив. Такі були, що ой-ой-ой. Ти, дурню, уявити собі не можеш. Не віриш?

Ірена все говорила по-німецькому, вона подавала наші неперекладні ідіоми так, що німець усе розумів відразу. Вона володіла цією мовою напрочуд, на подив усім наступним поколінням.

Аж німець, оцей безбожно рудий кат, був зачудований. Він навіть якусь хвилечку мріяв.

- Вас іст'с? - спитав його заклопотано слідчий від столу.

- Нікс, нікс, - швидко відповів той і знову похапцем зігнувся до Ірени.

- Ну й що, - крикнула тоді Ірена на ввесь голос. - Ну й що. Ти мене хочеш мати?

Німець зашепотів щось швидко й приглушно. Ірена дивилася на нього очима, в яких уже значилися всі кінці світу. - Ну й що, - знову голосно викрикнула вона.

Німець щось шепотів. Шепотівши, він одного разу обернувся на свого зверхника. Але той махнув на нього рукою розуміючим рухом.

- Так ти хочеш? - зареготала раптом Ірена. - Ти хочеш? Ах ти ж такий-сякий. І тобі не сором? Таж у тебе жінка десь там удома.

Німець далі шепотів.

- Е, то вже ні, - сказала Ірена, вхопивши його руку й кинувши її в повітря. - То вже ні.

Схилившись до неї низесенько, німець її переконував. Слів було не чути, але було чути гучну й смішну реакцію Ірени.

- Ого, - казала вона. - І що з того?

Вона лежала на спеціяльно пристосованій до цього лежанці. Німець стояв перед нею навколішки.

- Ні, - сказала Ірена, суворо зсунувши рештки того, що на її розкривавленому обличчі являли колись її брови. В цій мішанині крови, якихось сталевих приладь і зірваних з неї ганчірок Ірена лежала, як королева.

- Ні, - казала вона, владно хитаючи головою. - Ні.

Німець її швидко щось спитав.

- Тому що не хочу, - голосно відповіла вона.

І знову щось поквапно запитав німець.

- Ти так думаєш, - сказала вона, мрійно заломивши за голову руки. - Ні, брате, я завжди маю тільки того мужчину, якого хочу сама. Зрозуміло?

Тоді німець підвівся з підлоги і безрадно розвів руками. При тому він подивився на слідчого. І слідчий знову махнув рукою.

Але допитувач не хотів так зразу піддатись Ірені. Він раптом набрався люті й знову підбіг до неї.

- Ах, так, - сказала вона.

І тоді вона підвелася.

Вона встала, поправила рештки панчіх на ногах, пригладила розкуйовджене волосся і оглянулася по кімнаті. Побачивши нарешті мене, вона рушила вперед, підійшла до мене зовсім близько і, вхопивши мене за шию, втиснула в мої уста поцілунок. Вона цілувала мене не відриваючись. Перший наш поцілунок, думав тоді. Перший і останній, думав тоді я безпомильно.

Німець ухопив її за плече, але явно було, що він не знав, що йому робити. Він намагався зломити їй руку, але навіть у нього не вистачало для цього сил. Вона звела одну руку над своєю головою, згинала її в усіх можливих лініях згину, неначе показувала цьому недосконалому підмайстрові, як треба робити справу, і в цей же час вона цілувала мене. Вона впивалася в мої уста, топилася в них, відкидала обличчя назад, знову наближала його, і я разом з нею розтоплювався в цій зливі нашого кохання. Кохання, яке, можливо, взагалі ніколи не існувало.

Її вбили на моїх очах. Її вбили просто кованим чоботом у чоло, прицілившися, на землі. Що було моїм останнім враженням від її життя - це те, що вона лежала на підлозі, як пряма дошка. Коліна її не були зігнуті ані в одному суглобі. Ірена не померла на колінах.

Що відчував тієї миті я? Ну що ж. Я скажу про це тепер, як на сповіді: навіть і відтінку страху за своє життя я не відчував. Було в мені багато напруження, яке походить із руху крови, і було багато бажання ще тим часом уникнути порахунків з життям. Луною палала в мені цікавість побачити, щоб хоч один закопаний нами в землю стовп так і залишився там і, що головне, пустив коріння, як верба. Тому я знав у ту хвилину, що намагатимуся тікати при першій же нагоді. І я молив Бога про цю нагоду. Що я відчував до Ірени? Ні, вже нічого. Бо панувала вже в мені тієї миті непоборна певність, що скоро, дуже скоро ми стрінемося з нею знову, але так чисто стрінемося, що над нами більш не будуть владні закони отих трьох вимірів.

Знервований кат витяг з кешені цигарки і, розсипаючи їх по землі, одну вставив собі в рота, а другу з розмаху пхнув мені. Я виплюнув її спокійно, бо так і не привчився курити до кінця свого життя.

За півгодини по тому мене вивели двоє вартових і, приєднавши до мене ще чотирьох арештованих різного походження, повели вулицею міста. Наші руки були зв'язані за спиною, ми являли собою мальовниче видовище, але населення вже не звертало на нас уваги, бо до таких видовищ воно зі ці два роки звикло повнотою.

ОЛЕГ СОЛОВЕЙ

УРОЧИСТА ХОДА ГЕРОЇВ

Ми хотіли свободи й творчости.
Ми хотіли показати на нашому національному прикладі, яким прекрасним може стати ввесь світ, де перекинено мости від минулого до майбутнього, де люди живуть своїми свобідними гуртами.
Ігор Костецький. "Мертвих більше нема"

ЧЕСНО кажучи, я давно запідозрив, що українська затятість Ігоря Костецького грунтується не лише на культурницькому субстраті. Власне, й сама ця затятість для людини, яка могла себе реалізувати